

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Király Ágnes

Településen belül előkerült emberi maradványok
a késő bronzkori – kora vaskori (Reinecke BD–HB3)
Északkelet-Magyarországon

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Sonkoly Gábor DSc, egyetemi tanár, az MTA doktora

Régészet Doktori Program

Vezetője: Dr. Borhy László akadémikus, rektor, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Kalla Gábor PhD, tanszékvezető habil. egyetemi docens, Dr. V. Szabó Gábor PhD, habil. egyetemi docens

A bizottság elnöke: Dr. Raczky Pál CSc, egyetemi tanár

Opponensek: Dr. Váczi Gábor PhD, tudományos munkatárs, Dr. Kulesár Gabriella PhD, tudományos főmunkatárs

A bizottság titkára: Dr. Sebők Katalin PhD, tudományos segédmunkatárs

A bizottság tagjai: Dr. Pusztainé Dr. Fischl Klára PhD, habil. egyetemi adjunktus, Dr. Anders Alexandra CSc, tudományos főmunkatárs (póttag)

Budapest, 2019

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	2
I. Előszó	8
II. Bevezetés	9
II.1. A disszertáció témája és alapkérdései	9
II.2. A mintaterület kiválasztásának szempontjai és az adatgyűjtés módja	11
Az előzmények	11
Az adatgyűjtés módja és a végleges mintaterület kijelölése	12
II.3. A mintaterület kulturális képe a Renecke BD–HB3 periódusokban, különös tekintettel a temetkezési szokásokra	13
III. A leletanyag: településen belül előkerült emberi maradványok a késő bronzkori – kora vaskori Északkelet-Magyarországon	17
A leletanyag kutathatósága	18
III.1. Balmazújváros – Tömöri tanya II. lelőhely	19
22. objektum	19
III.2. Berettyóújfalu – Nagybócs-dűlő	21
781. objektum	22
III.3. Biharkeresztes – Láncos-major	23
23. objektum	24
III.4. Debrecen – Józsa, Alsójózsai Lakópark	25
91. objektum	26
152. objektum	27
169. objektum	31
III.5. Felsődobsza, 2. lelőhely	32
S 49/62	32
III.6. Hajdúdorog – Szállásföldek-közép	33
31. objektum	33
III.7. Hernádvécse – Nagy rét 1. lelőhely	35
498. objektum	35
591. objektum	36
III.8. Lazuri/Lázári – Lubi-tag	37
III.9. Ludas, Varjú-dűlő	38
„BD-27”	41
591. objektum	41

605. objektum.....	41
812. objektum.....	42
822. objektum.....	43
823. objektum.....	44
886. objektum.....	45
917. objektum.....	46
1058. objektum (9. sír/"DC-35").....	47
1089. objektum.....	48
1090. objektum.....	49
1091. objektum.....	50
1092. objektum.....	50
1093. objektum.....	51
1094. objektum.....	52
1112. objektum.....	52
1133. objektum (8. sír).....	53
1138. objektum.....	55
1212. objektum.....	55
1213. objektum.....	56
1217. objektum.....	58
1227. objektum.....	58
1231. objektum.....	59
1246. objektum.....	60
1258. objektum.....	60
1276. objektum.....	62
1291. objektum.....	63
1349. objektum.....	63
1433. objektum.....	64
1458. objektum.....	65
1498. objektum.....	66
1557-1558-1559. objektum.....	67
1564. objektum.....	68
1581. objektum.....	69
1592. objektum.....	69

1647. objektum	70
1679. objektum	71
1680. objektum	72
1681. objektum	72
1702. objektum	73
1706. objektum	74
1734. objektum	75
1751. objektum	76
1851. objektum	78
1868. objektum	80
1907. objektum	80
1916. objektum	81
1919. objektum	82
1935. objektum	83
1936. objektum	86
1937. objektum	89
1997. objektum	89
2021. objektum	90
2112. objektum	91
2146. objektum	92
2161. objektum	93
2181. objektum	95
2239. objektum	97
2262. objektum	99
2320. objektum	99
2322. objektum	101
2488. objektum	101
2546. objektum	102
III.10. Mezőkeresztes – Cethalom.....	102
154. objektum	103
III.11. Nyíregyháza – Oros, Mega Üzleti Park	104
93. objektum	104
636. objektum	105

3031. objektum.....	105
3116/1. objektum.....	106
3131. objektum.....	106
III.12. Nyíregyháza – Rozsrétszőlő, 182. lelőhely.....	107
368. objektum.....	107
III.13. Nyírmada – Vályogvető.....	108
54. objektum.....	108
III.14. Nyírparasznya – III. forduló/Luby-tag.....	109
III.15. Oszlár – Nyárfaszög.....	110
411. objektum.....	110
506. objektum.....	112
726. objektum.....	112
1010. objektum.....	114
1133. objektum.....	116
III.16. Pácín – Alharaszt.....	117
S 15.....	117
S 32.....	118
S 38.....	119
S 47.....	119
S 48.....	120
S 49.....	121
S 56.....	121
S 65.....	122
S 75.....	122
S 76.....	123
S 132.....	124
S 142.....	125
S 241.....	125
S 371.....	127
S 375.....	128
S 487.....	129
S 744.....	132
S 975-976.....	132

S 1007-1008.....	134
S 1057.....	136
S 1097.....	137
S 1258.....	138
III.17. Pácin – Alsókenderszer	138
S 64.....	138
S 100.....	139
III.18. Petea-Csengersima – Vamă, 189. objektum.....	139
III.19. Pusztaskony – Ledence, 1. lelőhely	140
2-011.....	142
2-102.....	145
1-297.....	145
1-306.....	145
1-432.....	145
1-466.....	145
1-550.....	146
1-710.....	149
III.20. Rákóczifalva – Bagi-föld 8/A. lelőhely.....	150
S 306.....	150
S 548.....	150
III.21. Sajószentpéter – Vízmű homokbánya	151
11. objektum.....	151
III.22. Tiszabő – Galamb-dűlő	152
53. objektum.....	152
129. objektum.....	153
141. objektum.....	153
228. objektum.....	153
243. objektum.....	153
318. objektum.....	154
III.23. Tiszabura – Bónis-hát, 5. lelőhely.....	154
253/370.....	154
309/438.....	154
III.24. Záhony – Vasútállomástól délre.....	155

IV.	A településen belül előkerült emberi maradványok értelmezésének lehetőségei..	156
IV.1.	A jelenségcsoport hazai és nemzetközi kutatástörténete.....	156
IV.2.	Módszertani problémák és az értelmezés zsákutcai	159
IV.2.1.	Háborús konfliktusok azonosítása	160
IV.2.2.	A kannibalizmus kérdése	163
IV.2.3.	Emberáldozatok és más kultikus együttesek rekonstrukciója.....	165
IV.2.4.	Többlépcsős, másodlagos és kollektív temetkezések felismerése	169
IV.3.	Új (?) utak az értelmezésben: a TBEM mint strukturált depozitum	170
V.	A leletanyag összehasonlító elemzése	175
V.1.	Az értelmezés szintjei	175
V.2.	Az elhunyt.....	178
V.3.	A gesztusok.....	185
V.4.	A struktúra	192
VI.	Univerzáliák.....	196
VI.1.	Az emberi gyász	196
	Mi a gyász?.....	197
	Gyász és pszichológia.....	197
	A kötődésemélet és a kettős folyamatmodell	199
	Gyász és szociológia.....	200
	Gyász és evolúció	201
	Gyász és régészet?	201
VI.2.	A temetkezési ciklus állomásai	203
	„Alternatív” halottkezelési szokások a az ókortól napjainkig	204
	A halál régészeti terminológiája	206
	A temetkezési ciklus fogalma és állomásai	208
VII.	Összefoglalás helyett: az eredmények értelmezésének lehetőségei	213
VIII.	Felhasznált irodalom	215
	Rövidítések:	244

I. ELŐSZÓ

Amikor tíz évvel ezelőtt nekifogtam az északkelet-magyarországi késő bronzkori településeken belül előkerült emberi maradványok összegyűjtésének, tudományos feldolgozásának, elemzésének és értelmezésének, számtalan kérdéstől és ötlettől fűtve óriási kutatási távlatokban gondolkodtam. Folyamatosan lelkesített, hogy egyre több és több analógiát, módszert és lehetőséget sodor elém az élet, és hogy ezek mindegyike megoldatlan rejtélyek sorozatát rejti magában. Láttam magam előtt, ahogy rendszerezem az ásatási dokumentáció és régészeti leletanyag hozzáférhető részeit, paleoantropológiai, archeothanatológiai, radiokarbon-, DNS-, stabil izotópos-, esetleg archeomikrobiológiai vizsgálatok eredményeit összegzem, és statisztikai elemzések segítségével eddig fel nem ismert összefüggéseket térképezek fel a jelenségek között – térben és időben egyaránt.

A valóság természetesen felülírta ezeknek az elképzeléseknek a javarészét. A mosatlan, restaurálatlan leletanyagok nagy részének sorsa a múzeumi ígéretek ellenére nem mozdult előre, az antropológiai vizsgálatok † K. Zoffmann Zsuzsanna halálával a hagyatékot rendszerező kollégákra nehezedő nyomás hatására kissé háttérbe szorultak, a természettudományos vizsgálatok első eredményei pedig csak évek múltán, nagyon lassan kezdtek nyilvánossá válni. E nehezítő körülmények közepette számos korábbi elképzelésemről kellett lemondanom, és a sokszor évekig stagnáló kutatásaimat csak igen nehezen sikerült az itt látható formába öntenem.

E hosszú és küzdelmes időszak végére azonban olyan tapasztalatokkal lettem gazdagabb, amelyek egész életem során végig fognak kísérsni. Éppen ezért ezt a disszertációt a benne kiteljesítetlen lehetőségek ellenére – pontosabban inkább azok mellett – olyanná formáltam, hogy eredményei elősegíthessék egy új típusú kutatási attitűd, régészeti gondolkodásforma meghonosítását Magyarországon. A tézisek alapját a klasszikus régészeti módszerek mellett a különböző kognitív régészeti, vallástörténeti, szociál- és neuropszichológiai tanulmányaim eredményei adják. Munkám egy XXI. századi kutató képzeletbeli utazása a nála háromezerkétszáz évvel korábban élt embertársai lehetséges gondolatainak világába, melynek egyes állomásai – reményeim szerint – részleteiben rávilágíthatnak saját világunk egyetemes emberi törvényeire is. Kívánom a mindenkori Olvasónak, hogy találjon az itt közölt gondolatok között legalább egy, továbbfejlesztésre érdemes felvetést.

II. BEVEZETÉS

II.1. A disszertáció témája és alapkérdései

Doktori értekezésem központi témája az északkelet-magyarországi régió késő bronzkori – kora vaskori (Reinecke BD–HB3 periódusokba sorolható, vagyis Kr. e. 12–8. századi) településein belül előkerült emberi maradványok (a későbbiekben TBEM) értelmezési lehetőségeinek vizsgálata.

A témával először a 2009-ben megvédett alapszakos¹, majd a 2011-ben megvédett mesterszakos², a Gáva-kultúra mind a mai napig alig ismert temetkezéseit és azok lehetséges okait vizsgáló diplomamunkámban foglalkoztam. Már e két dolgozat lezárásakor igen szembetűnővé vált, hogy a Kárpát-medence keleti felének HA–B időszakában a viszonylag intenzív településhálózat mellett valóban csak alig néhány lelőhelyről ismerünk klasszikusnak mondható temetkezéseket. Összevetve az akkor elérhető szakirodalmi adatokat, Erdélyben mindössze nagyjából 15 sír jutott a 240-nél is több telepre, míg az Alföldön a közel 200 településhez képest biztosan csak 3 lelőhelyről ismertünk temetkezéseket. Nemhogy a kiterjedt kapcsolatokkal és színvonalas presztízstárgyakkal rendelkező „elitet”, de még a társadalom alsóbb rétegeit sem ismerjük.

Felmerült a lehetőség, hogy a nyugat-európai késő halomsíros – kora urnamezős váltással párhuzamosan zajló kulturális átalakulás során a Kárpát-medence keleti felében egy újfajta, régészeti módszerekkel nem kutatható halottkezelési szokásrendszer alakult ki. Közelebbről is megvizsgálva a régészeti adatokat kiderült, hogy a Kr. e. I. évezredre Európaszerte, így a Kárpát-medencében is általánossá vált a halotthamvasztás rítusa mellett a „különleges”, településeken belül előkerült emberi maradványok hazánk három, késő bronzkor végi régészeti kultúrkörének (a *dunántúli urnamezős-kultúra*, az észak-magyarországi *Piliny- és Kyjatice-kultúra*, valamint a kelet-magyarországi *Gáva-kultúra*) mindegyikében is megtalálhatóak.

A dunántúli urnamezős kultúra területéről egyelőre még csak a Vas megyei Górkápolnadombról ismerünk települési környezetben előkerült emberi maradványokat. Az 1980-as évek végén itt egy három felnőtt, meglehetősen robosztus férfi csontvázat tartalmazó késő bronzkori – Ilon Gábor értelmezésében ún. „áldozati” – gödör látott napvilágot.³ Az emberi maradványokat az antropológus, † K. Zoffmann Zsuzsanna

---

¹ KIRÁLY 2009.

² KIRÁLY 2011.

³ ILON 2001.

akkoriban keleti eredetű népcsoportokkal rokonította, a különös helyen előkerült egyének halálát pedig (az aktuális kutatási trendekhez igazodva) egy esetleges, ún. preszkíta támadással hozta összefüggésbe.⁴

A Dunántúllal ellentétben az ország keleti, legfőképpen északkeleti területein ma már csaknem 25 késő bronzkori település, körülbelül 140 hasonló objektumáról van tudomásunk. A legtöbb, települési kontextusból előkerült emberi maradvány a *Gáva-kultúra* területén, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből ismert, de Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves és megye területén, illetve az itt részben megtelepedett *Piliny- és Kyjatice-kultúra* emlékanyagában is előfordulnak. A tetemek nemre, korra és állapotra való tekintet nélkül, általában tároló- vagy hulladékgyűjtőként interpretált vermekben, a települést kerítő árkokban, esetleg kutakban kerültek elő. A holttestek egy része épségben, legtöbbjük viszont hiányos vagy erősen bolygatott állapotban látott napvilágot. Előfordult továbbá az is, hogy a településobjektumok csupán egy-egy csontot (koponya- vagy állkapocstöredéket, hosszúcsontokat) tartalmaztak. Több esetben ugyanazon a lelőhelyen belül több, emberi maradványt tartalmazó objektum is feltárássra került, sőt, az is többször előfordult, hogy egy-egy nagyobb gödör több egyén holttestét, esetleg emberi és állati tetemeket egyszerre is rejtette. Hiába ismerünk egyre több példát a jelenségre, a „nem klasszikus” temetkezési környezetben talált holttestek állapota és kontextusa (elhelyezkedés, kísérőleletek, stb.) annyira különböző, hogy közöttük – azon túl, hogy mindegyikük településen belül helyezkedik el – első ránézésre semmilyen logikai összefüggés nem mutatkozik.

Disszertációm a késő bronzkori – kora vaskori TBEM mint jelenségcsoport multidiszciplináris elemzését és több szintű értelmezését célozza. A területről eddig rendelkezésre álló adatok elemzése alapján egyelőre nem volt megállapítható, hogy a TBEM-k területi szóródása kulturális különbségekkel vagy pedig a régiók eltérő kutatottságával magyarázható. A leletek száma és jellege alapján azonban valószínűsíthető, hogy a telepobjektumokban előforduló emberi maradványok nem véletlenszerű jelenségek, hanem tudatosan végrehajtott, gyakran ismételt cselekmények (meghatározott rituálék) eredményei. Ennek megállapításához azonban idáig nagyon kevés információval rendelkezett a tudomány.

---

⁴ ZOFFMANN 2001.

II.2. A mintaterület kiválasztásának szempontjai és az adatgyűjtés módja

Az előzmények

Ahogy azt fentebb is említettem, doktori disszertációm korábbi szakdolgozataim témáiból, közelebbről a Gáva-kultúra hiányzó vagy "különleges" temetkezéseinek kutatásából nőtte ki magát. BA-záródolgozatom kiindulópontja a Dani János vezette ásatásból, Berettyóújfalu – Nagybócs-dűlő lelőhelyről származó 781. objektum halottja volt. Az akkor még rendkívül kevés analógiát és igen korlátozott értelmezési lehetőségeket tartalmazó dolgozatom benyújtásának napján kaptam a telefont témavezetőmtől, V. Szabó Gábortól, hogy az ELTE BTK Régészettudományi Intézet által a Nagykunsgai Tározó építéséhez kapcsolódó megelőző feltáráson egy hasonló, késő bronzkori „tömegsír” (Pusztataskony – Ledence, 2-011) került elő.

Néhány hónappal később a szolnoki Damjanich János Múzeum néhány kilométerrel a pusztataskonyi lelőhely mellett dolgozó munkatársai értesítettek, hogy Tiszabura – Nagy-Ganajos-háton éppen egy birituális Gáva-temető feltáráson dolgoznak.⁵ Mesterszakos diplomamunkámban e két utóbbi leletegyüttes köré szervezve gyűjtöttem össze a Gáva-kultúra publikációkból addig ismert temetkezéseit és településen belül előkerült emberi maradványait. Kutatásaimat mindkét esetben a Gáva-kultúrkör teljes elterjedési területére kiterjesztettem.

A diplomamunkám benyújtása utáni héten a két évvel korábbihoz kísértetiesen hasonló eset történt: Pusztataskony – Ledence 1. lelőhelyen előkerült a második „tömegsír” is, amely újabb szempontokat adott e különleges leletkör vizsgálatához. Nem sokkal ezután Domboróczki Lászlótól engedélyt kaptam az 1998–2002-ben a heves megyei Ludas, Varjúdűlőn előkerült tucatnyi TBEM feldolgozására. V. Szabó Gáborral és Kalla Gáborral konzultálva ekkor arra a megállapodásra jutottunk, hogy doktori disszertációm már nem csupán a Gáva-kultúra, hanem a teljes késő bronzkori Kelet-Magyarország területén előkerült, „különleges” körülmények között előkerült emberi maradványokat fogom összegyűjteni és feldolgozni. Kutatásaimat így kiterjesztettem az ún. pre-Gáva horizont, a halomsíros, a Piliny- és Kyjatice-kultúrák időszakára és területére is, kifejezetten a településen belül előkerült emberi maradványok felkutatására koncentrálva.

---

⁵ KIRÁLY 2013.

Az adatgyűjtés módja és a végleges mintaterület kijelölése

A „új” adatok felgyűjtését a Régészeti Füzetek és a Régészeti Kutatások Magyarországon sorozat, illetve a korábbi adatokat szolgáltató debreceni Déri Múzeum, az egri Dobó István Vármúzeum, valamint a szolnoki Damjanich János Múzeum évkönyveinek, majd régészeti adattárainak áttanulmányozásával kezdtem. A szakirodalmi és adattári kutatómunkával párhuzamosan a diplomamunkáim részleges eredményeit bemutató konferenciaelőadások és közlemények hatására több kollégám is jelezte, hogy intézményének gyűjtőterületén hasonló jelenségekre bukkant.

A beérkező adatokhoz kapcsolódó kutatási projektek tanulmányozása és térképre vetítése után hamar nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az ország keleti felében a TBEM-k előkerülésének valószínűsége a nagyberuházások és nagy felületű feltárások számával egyenes arányban áll. Kelet-Magyarország területén ilyen jellegű munkák leginkább a Felső-Tisza-vidéken árvízvédelmi munkákhoz, az Északi-Középhegység hegylábi régióiban bányászati tevékenységhez, valamint az Alföld és a hegyvidék találkozásánál autópályák és gyorsforgalmi utak építéséhez kapcsolódóan zajlottak. Időközben értesültem arról is, hogy *„Településtörténeti kutatások a Körös-vidéken a késő bronzkortól a vaskor végéig”* címmel készülő doktori disszertációjában Bóka Gergely a délkelet-magyarországi régió hasonló leleteivel részletesen is foglalkozik.

Mindezeket az adatokat összevetve arra az elhatározásra jutottam, hogy kutatásom fókuszterületét nem földrajzi vagy kulturális alapon, hanem a jelenlegi megyehatárok szerinti, mesterséges egységekben fogom kijelölni. Disszertációmban ennek megfelelően az északkelet-magyarországi régiót, közelebről Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyék leletanyagát és adattári rekordjait vizsgáltam. Egyetlen kivételt a romániai Szatmár megyében található Lazuri/Lázári – Lubi-tag lelőhellyel tettem, mivel az a mintaterület szélén található, a csengersimai határátkelőhely építésekor feltárt, hasonló korú és jellegű leletanyagot szolgáltató lelőhelytől alig néhány kilométerre helyezkedik el (ld. később).

Az adatok gyűjtését 2014-ben zártam le, habár a forrásbázisom lehetne valamivel kiterjedtebb is. Az elmúlt öt évben ugyanis több kollégám is tárt fel a mintaterületen újabb, emberi maradványokat is rejtő késő bronzkori településobjektumokat (pl. Köröm – Kápolnadombon, Méra határában, stb.). Ezek feldolgozása és értelmezése azonban a jövő kutatásának feladata lesz.

II.3. A mintaterület kulturális képe a Reinecke BD–HB3 periódusokban, különös tekintettel a temetkezési szokásokra

A Kr. e. 14–8. század közé tehető időszakot a nemzetközi publikációkban eltérő nevekkkel illetik, így a német nyelvterületen leginkább a Reinecke B (*Bronzezeit*) D és H (*Hallstatt*) A/B/C periódusokkal vagy urnamezős időszakokkal, hazánkban késő bronzkorról vagy kora vaskorról, tőlünk keletre (legfőképpen Romániában) pedig idősebb/korai Hallstatt-időszakkal (*älteren/frühe Hallstattzeit*) találkozunk. Az Alföldön és az Északi-középhegységben ezt követően (a HB2/3–C időszaktól) kora vaskorról és preszkíta időszakról, míg Erdélyben „Basarabi-periódusról” vagy középső Hallstatt-időszakról (*mittlere Hallstattzeit*) beszélhetünk.⁶

A Reinecke BD–HA1 időszak a Kárpát-medence keleti felén, de különösen az Alföldön egy egyelőre még meglehetősen zavaros átalakulási folyamatokkal jellemezhető időszaknak számít. A legnagyobb problémát a kutatásban az jelentette, hogy egészen az elmúlt évtizedig a területről szinte teljesen hiányoztak az alföldi halomsíros- és a Gáva-kultúra közé keltezhető lelethorizont leletegyütteseinek – az időszak biztos alapokon nyugvó kulturális-történeti képének megrajzolásával így adós maradt a tudomány.

Kemenczei Tibor, Trogmayer Ottó, Bóna István és V. Szabó Gábor munkája nyomán hosszú ideje körvonalazódni látszik az Alföld déli részén egy, a Reinecke BD–HA1 időszakra keltezhető, délvidéki kapcsolatrendszerrel rendelkező kör (korábban Csorvasoport).⁷ Az utóbbi évek nagy felületű feltárásainak köszönhetően az Alföld északi részén is egyre több olyan együttes látott napvilágot, amely még nem sorolható a klasszikus Gáva-kultúra emlékanyaga közé, hanem az azt közvetlenül megelőző – de már nem is egyértelműen a halomsíros – fázis leletanyagát képviseli.

Ebben az időszakban az Északi-középhegységben a Piliny-kultúrából kifejlődő és a Gávával részben párhuzamosan létező, szabályos kőpakolásos-urnás temetkezési rítussal jellemezhető Kyjatice-kultúra emlékeit⁸, a Felső-Tisza-vidéken, Észak-Erdélyben és Délkelet-Szlovákiában a Berkesz- és/vagy Oláhlápos-kultúrát⁹, míg a Bihari-hegységben és a Körösök forrásvidékén a csak bizonytalanul értelmezhető – temetkezéseknek vagy áldozati

---

⁶ VULPE 2008, 269.

⁷ V. SZABÓ 1996; idem 2002 és hivatkozásai.

⁸ A kultúra kőpakolásos-urnás temetkezéseiről bővebben ld. KEMENCZEI 1984; 1989, 91-92.

⁹ A magyarországi Felsőszöcs- és Berkesz-kultúrákról bővebben: KALICZ 1960; MOZSOLICS 1960, 1973, 107-108; KEMENCZEI 1963, 1981, 1984; KOVÁCS 1966; BÓNA 1986, 30-34, idem 1993, 81-85; TÓTH-MARTA 2005; NAGY 2007 és további irodalmaik. A Felsőszöcs- és Lăpuș I/II-kultúráról: KACSÓ 1975, idem 1987, 74-75, idem 2001; BADER 1979; DEMETEROVÁ 1984 és további irodalmaik.

együtteseknek tartott – barlangi leletegyütteseiből ismert Igrîța-kultúrát¹⁰ találjuk. Ezek között leggyakrabban különböző, gondosan elhelyezett kerámia-együttesek, bronztárgyak, borostyángyöngyök és állatcsontok kerülnek elő, némely esetben pedig faszén és – általában nem emberi maradványokból származó – hamu is található leletek között. A kultúra legfőbb kutatója, Emódi János a jelenségeket mégis temetkezéseknek tartja, Valentin Vasiliev és Horia Ciugudean szerint azok inkább jelképes sírok vagy votív együttesek lehetnek.¹¹ Akármelyik elképzelés is nyerjen bizonyosságot, az Igrîța-kultúra leletei jól beleillenek a Reinecke BD–HA1 időszak fejlődési sorába: egy olyasfajta, új világképet tükröznek, amelyek mögött a túlvilággal való viszony teljes átalakulását feltételezhetjük.

Sajnos a jelenlegi kutatási helyzetben még igen keveset mondhatunk ezen átmeneti korszak hétköznapijairól és társadalmi felépítéséről. A csekély mennyiségű publikált leletanyag alapján nem körvonalazhatók sem a pontos településterületek, sem pedig az anyagi kultúra mögött álló társadalom főbb jellemzői. A legtöbb ma ismert lelőhely anyaga ebből a korszakból településhez köthető, mindezidáig ebből az időszakból a csorvai urnatemetőn kívül más temetkezési helyet szinte nem is ismerünk.¹²

Az egyetlen biztos tendencia az anyagi kultúra – azon belül is főképp a kerámiaművesség – homogenizálódásában érhető tetten. Ebben az időszakban ugyanis a helyi alapokon egyre szélesebb körben jelenik meg a fényes fekete (sokszor grafitos mázzal ellátott), fémedényeket utánzó felület, az árkolt és síkozott díszítés. E fazekasjegyek fokozatos, divathullám-jellegű elterjedése a korszakban aktív kapcsolati háló kiterjedésének és intenzitásának növekedésére utal. Sajnos a folyamat valódi természetét és a mindennapi élet különböző szintjeiben bekövetkezett változásokat ma még aligha tudjuk rekonstruálni.

A fent vázolt egységesülési folyamatok eredményeképpen a Reinecke HA1 időszak végére a korábbi sokszínű, regionális csoportok nagyobb területeket átfogó komplexumokká olvadtak össze nemcsak a Kárpát-medencében, de Nyugat-Európa egész területén. A Reinecke HA2 időszaktól a Dunántúl a nyugati urnamezős kultúrkörhöz csatlakozott, míg az Alföld népessége – a korszakban megszorodó keleti eredetű tárgytipusok tanúsága szerint – az erdős sztyeppe felé nyitott új kapukat. A Kárpát-medence e két földrajzi-kulturális egysége közötti kapcsolat intenzitása viszont nagymértékben lecsökkent.¹³

---

¹⁰ CHIDIOȘAN–EMÓDI 1982; ANDRIȚOIU 1992, 69-72.

¹¹ VASILIEV 2004, 133.

¹² TROGMAYER 1963.

¹³ V. SZABÓ 2002, 63-64. A korszakra vonatkozó legújabb összefoglalást ld. V. SZABÓ 2017.

A Reinecke HA2–B1 időszakban az Alföld keleti területeire kiterjedő új műveltséggel, a Gáva-kultúrával rokon csoportok egész sora jelentkezett a Kárpát-medence keleti részén: Erdélyben a Reci/Réty-Medias/Medgyes-kultúra¹⁴, Kelet-Szlovákiában, a Kárpátokon kívül Ukrajnában és Észak-Romániában a Gáva–Holihrady-kör¹⁵, a Suceavai-dombvidéken és Bukovinában pedig a Grănicești-csoport¹⁶ emlékeivel találkozunk. További Gáva-formák jelentek meg a Kárpátoktól északra, a Lausitz-kultúra területén¹⁷ is, valamint Moldva alacsonyabban fekvő területein. Itt a több szállal a délvidéki komplexumhoz is kapcsolódó Corlăteni-csoportot, a Prut és a Dnyeszter között pedig a Kišinev/Chișinău-csoportot¹⁸ találjuk.¹⁹

A késő bronzkor végén a balkáni-kárpáti régióban kialakuló kulturális egységeknek a Gáva-kultúra körétől délre és keletre fekvő csoportját a Bánátban, a Délvidéken és Nyugat-Romániában a Belegiš II–Bobda II–Susani–Karaburma III–Ticvaniul Mare-kör²⁰, Szerbiában és Romániában a Vajuga Pesak–Mala Vrbica–Hinova-kör²¹ képviseli. A balkáni kultúrkör számos elemében (árkolás, bizonyos edény- és fémtípusok) hasonlít a Gáva–Réty–Medgyes–Holihrady–Grănicești-kör bizonyos vonásaira, ezek azonban csak egyidejűségükre és az őket ért azonos vagy hasonló kulturális hatásokra, nem pedig szerves rokonságra utalnak.

Magát a Gáva-fazekasságot olyan „nemzetközinek” is tekinthető jegyek, mint a kívül fekete, belül sárgásbarna vagy vörös színre való égetés, a díszkerámia felületének fémedényekéhez hasonló felfényezése, a tölcseyszerűen kihajló, síkozott peremek, vagy a kannelurás, esetleg bekarcolt vonalköteges díszítés kialakítása jellemzik.²² A késő bronzkor végére egységesült kerámiaművesség klasszikus időszakának további időrendi egységekre osztása egyelőre csak feltételesen lehetséges: jelenleg nem áll rendelkezésünkre olyan mennyiségű/minőségű leletanyag, amelynek alapján egyértelmű következtetéseket vonhatnánk le a Gáva-kultúra belső időrendjére vonatkozóan. A magyarországi,

¹⁴ Az erdélyi anyagról bővebben ld.: SZÉKELY 1966; ZAHARIA 1965; VASILIEV/ALDEA/CIUGUDEAN 1991, 78-101.

¹⁵ A kelet-szlovákiai anyagról bővebben ld. PLEINEROVÁ/OLMEROVÁ 1958; DEMETEROVÁ 1986; FURMÁNEK/VELIAČIK/VLADÁR 1991.

¹⁶ A moldvai-bukovinai anyagról bővebben ld.: SMIRNOVA 1976; LÁSZLÓ 1994.

¹⁷ A lausitzi Gáváról ld.: BAZIELICH 1978.

¹⁸ A Dnyeszter-környéki anyagról bővebben ld.: MELJUKOVA 1961; NICIC 2006.

¹⁹ A műveltségi körhöz tartozó kultúrák részletesebb felsorolását adja: LÁSZLÓ 1994, 202-203; bővebb ismertetésért ld. még: GUMÁ 1995.

²⁰ Bővebben ld. GUMÁ 1993, 168-180; TASIĆ 1962, 1988; MEDOVIĆ 1989; FORENBAHER 1991.

²¹ Bővebben ld. GUMÁ 1993, 179; VUKMANOVIĆ 1983, 45-46.

²² A magyarországi Gáva-kerámia sajátosságairól bővebben ld.: KEMENCZEI 1971, 1984; PATAY 1976; KEMENCZEI/GENITO 1990; V. SZABÓ 1996, 31-36.

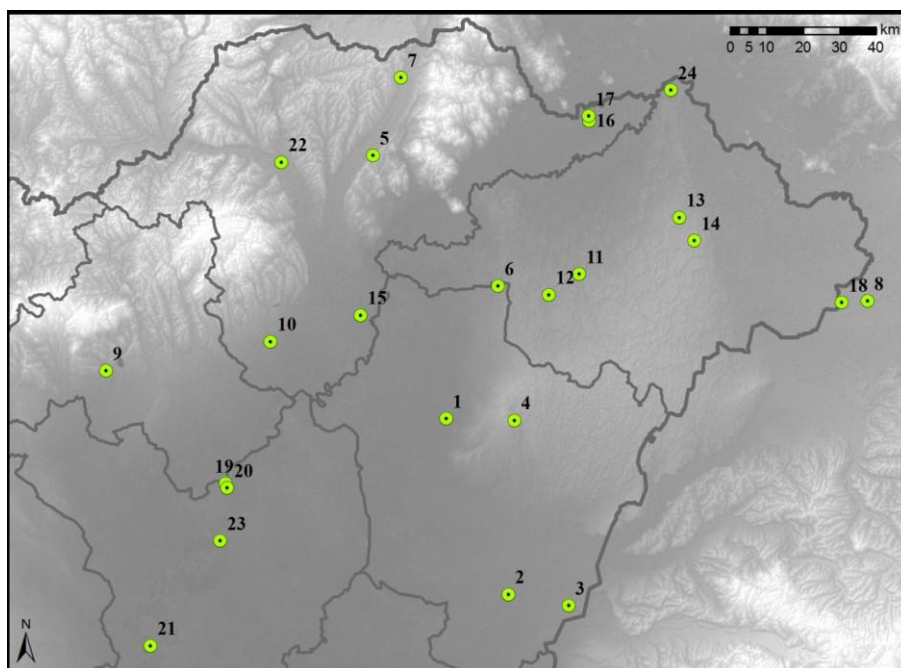
északnyugat-erdélyi és kelet-szlovákiai kerámiaformák hasonlósága – sőt azonossága – olyannyira szembetűnő, hogy egyelőre csupán a földrajzi elhelyezkedésük alapján tekinthetjük őket különálló egységeknek.

Az újabban előkerült Gáva-temető(k) kapcsán felmerült a gyanú, hogy ebben – és talán a megelőző, Reinecke BD–HA1 – időszakban is számolhatunk a középső bronzkori végi birituális temetkezési szokások továbbélésével, amelyek a rendkívül sekély elhelyezkedésük következtében könnyen áldozatul eshettek az intenzív talajművelésnek. Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni azt is, hogy a kultúra települései a biztos vízellátású területektől egyre távolabb is megjelennek, valamint a korábbi halomsíros időszakhoz képest általában a tengerszint felett magasabban fekvő térszíneken helyezkednek el. Ez talán arra is utalhat, hogy az időszakban megnövekedett az éves csapadékmennyiség és a talajvízszint (mely fontos tényező lehet a temetkezés módjának megválasztásakor), de ennek alátámasztására egyelőre nem áll rendelkezésünkre elegendő, környezetrekonstrukcióra alkalmas adat. Továbbra sem magyarázhatjuk egyértelműen tafonómiai veszteségekkel vagy kutatási hiányosságokkal a BD–HB3 időszak közötti „temetkezéshiányt”, de mindezen jelenségek áttekintésével képet kaphatunk a mindkét korszak kulturális átalakulásainak és – ezzel együtt vagy ezen belül – a halottkezelési szokásainak értelmezését rendkívül megnehezítő tényezőkről.

III. A LELETANYAG: TELEPÜLÉSEN BELÜL ELŐKERÜLT EMBERI MARADVÁNYOK A KÉSŐ BRONZKORI – KORA VASKORI ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON

A késő bronzkori – kora vaskori (Reinecke BD–HB3) Északkelet-Magyarország területének településen belüli emberi maradványai az adatgyűjtés lezárásáig összesen 24 lelőhelyről kerültek elő. Az eddig összegyűjtött TBEM-lelőhelyek egyetlen kivétellel (Sajószentpéter – Vízmű homokbánya) az elmúlt 20 év nagyberuházásainak megelőző feltárásaihoz köthetők. A rendelkezésre adatok alapján egyelőre nem állapítható meg, hogy a jelenség speciális területi szóródása valódi, szokásbeli különbségekkel vagy pedig a régiók eltérő kutatottságával magyarázható, de feltételezhető, hogy a TBEM-ek előkerülésének valószínűsége összefügg a feltárás intenzitásával és az összefüggő felületekben való kutatás lehetőségével. A leletek száma és jellege alapján azonban valószínűsíthető, hogy a telepobjektumokban előforduló emberi maradványok nem véletlenszerű jelenségek, hanem valamilyen ismételt végrehajtott, strukturált cselekvéssorok (vagy különböző cselekvéssor-típusok) eredményei.

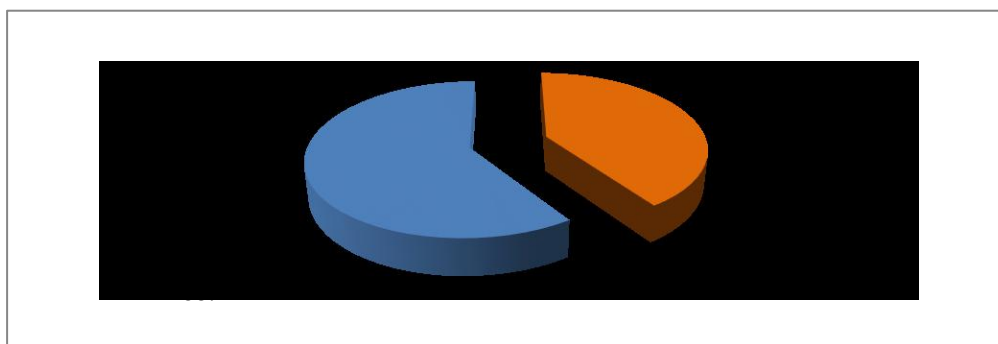
1. kép: TBEM-lelőhelyek Északkelet-Magyarországon (a zárójelben az adott helyen objektumok számával): 1. Balmazújváros – Tömöri tanya II. lh. (1); 2. Berettyóújfalva – Nagy-Bócs-dűlő (1); 3. Biharkeresztes – Lánchos-major (1); 4. Debrecen-Józsa, Alsójózsa Lakópark (3); 5. Felsődobsza, 2. lh. (1); 6. Hajdúdorog – Szállásföldek-közép (M3/51A) (1); 7. Hernádvécse – Nagy-rét 1. lh. (3); 8. Lazuri/Lázári – Lubi tag (Szatmár megye, Románia) (1); 9. Ludas – Varjú-dűlő (64); 10. Mezőkeresztes – Cethalom (M3/10) (2); 11. Nyíregyháza-Oros, MŰP (5); 12. Nyíregyháza – Rozsrétszőlő (1); 13. Nyírmada – Vályogvető (1); 14. Nyírparasznya –III. forduló (1); 15. Oszlár – Nyárfaszög (4); 16. Pácín – Alharaszt (22); 17. Pácín – Alsókenderszer (min. 2); 18. Petea-Csengersima – Vamă (1); 19. Pusztataskony – Ledence 1. lh. (8); 20. Rákóczi-falva – Bagi-föld 8/A lh. (1); 21. Sajószentpéter – Vízmű homokbánya (1); 22. Tiszabő – Galamb-dűlő (6); 23. Tiszabura – Bónis-hát 5. lh. (2); 24. Záhony, Vasútállomástól D-re (1).

A leletanyag kutathatósága

A doktori disszertációm alapját képező leletanyagról általánosságban elmondható, hogy a feldolgozás szempontjából a lelőhelyek nagy felületekben történő feltárása legalább akkora hátrányt is jelent, mint amekkora előnyt. A szűkös határidők és nehéz munkakörülmények miatt sajnos nagyon sok esetben nem készült az emberi maradványokat tartalmazó objektumokról megfelelő mélységű dokumentáció (leírások, metszetrajzok, fényképek hiányoznak), vagy ha igen, akkor a dokumentáció, feltárási jelentés az adminisztráció összetettsége miatt sokszor nem, vagy csak nehezen hozzáférhető. A terepi dokumentáció hiányosságai mellett szinte az alábbiakban vizsgált lelőhelyek mindegyikéről elmondható, hogy leletanyaguk még mindig a feldolgozás korai stádiumában: gyakran még csak a leltározás, restaurálás, sőt bizonyos esetekben a tisztítás előtt járnak.

Az alábbiakban részletesen is ismertetem az egyes jelenségek rekonstruálható előkerülési-, és ahol lehet, keletkezési körülményeit, illetve a fellelt, rájuk vonatkozó rajzos és/vagy fényképes dokumentáció elemeit. Azokban az esetekben, amikor az eredeti ásatási rajzok minősége lehetővé tette, az egyes jelenségekről és betöltési rétegekről egységes, digitális illusztrációkat készítettem. Sajnos a legalaposabb utánajárás ellenére is maradtak azonban olyan lelőhelyek és jelenségek, amelyekről egyáltalán nem sikerült vizuális anyagot felkutatnom vagy rekonstruálnom.

Ugyanez igaz a lelőhelyeket ábrázoló átnézeti térképekre is: ahol hozzáfértem a már digitalizált állományokhoz, ott azokat használtam, Ludas – Varjú-dűlő esetében pedig saját térinformatikai állományokat is készítettem. A disszertációban szereplő lelőhelyekről előkerült óriási mennyiségű, nagyrészt mindeztidáig restaurálatlan késő bronzkori leletanyag állapota miatt a települések életének belső, relatív kronológiai sorrendjének megállapítására – és így a településeken belül előkerült emberi maradványok egymáshoz való viszonyának vizsgálatára – jelen disszertáció keretein belül nem nyílt lehetőségem.

1. diagram: A vizsgált leletekre vonatkozó dokumentáció állapota

III.1. Balmazújváros – Tömöri tanya II. lelőhely

2006 őszén a debreceni Déri Múzeum munkatársai Szolnoki László vezetésével a Hortobágyi Nemzeti Park területén végeztek megelőző régészeti feltárásokat. A bontómunkára elektromos légkábelek földbe helyezése kapcsán került sor, a keskeny nyomvonal/”kutatóárkos” feltárás miatt csak korlátozott mennyiségű és minőségű információ gyűjtésére volt lehetőség. A szondákban a tipokronológiai módszerek alapján egy, tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrához sorolható település különböző objektumai (agyaggyerő-, hulladék- és tárológödrök, árokészletek) kerültek elő.²³

22. objektum

A 2. ásatási szelvény egyik, részben a szelvény határán kívül eső, sekély, enyhén ovális gödrében egy É-D-i tájolású, kitekeredett pózban fekvő gyermek csontváza került elő. A 173x150 cm átmérőjű, íveltten szűkülő gödöralj alig húsz centiméternyire mélyedt az altalajba, a közepén elhelyezett gyermekvázát a humuszosítást végző munkagép erősen megbolygatta.

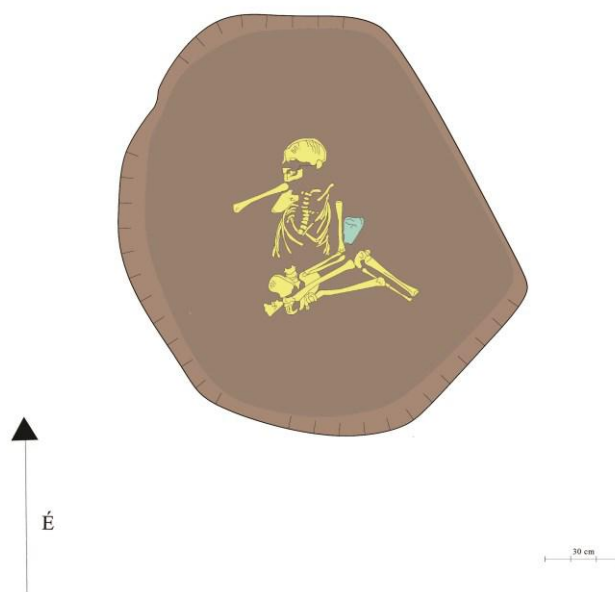

2. kép: Balmazújváros – Tömöri tanya II., 22. objektum (©Déri Múzeum Régészeti Tár)

²³ Szolnoki Lászlónak ezúton is hálásan köszönöm, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta. Előzetes jelentés: SZOLNOKI 2007.

A hátán fekvő, meghatározhatatlan nemű, 12-13 éves gyermek²⁴ feje (arccal nyugatnak) és karjai a jobb oldalra fordítva, lábai a bal oldalra húzva helyezkedtek el. Koponyájának bal oldala, jobb alkarja, mindkét kézfeje, bal lábszára és mindkét lábfeje hiányzik, bal karja mellett egy nagytestű állat – talán szarvasmarha – combcsontja került elő.

Balmazújváros - Tömöri tanya II. 22. objektum

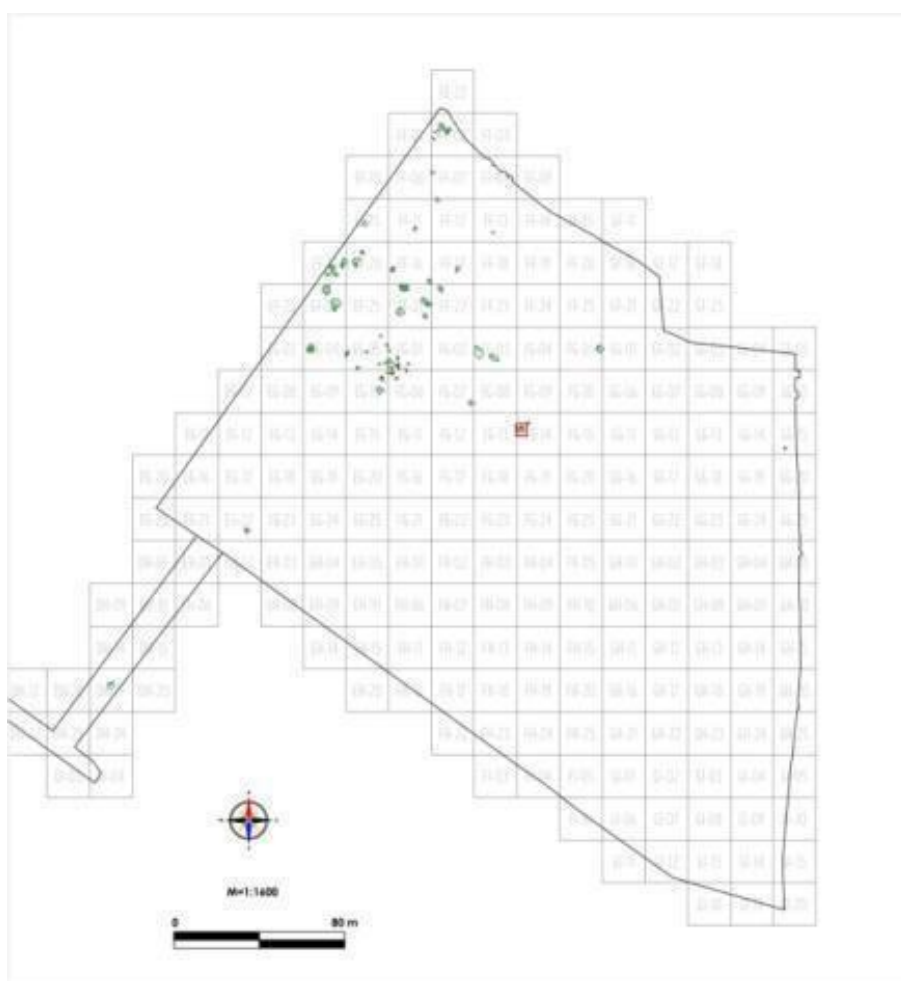
3. kép: A 22. objektum digitalizált felszínrajza

Mivel az objektum nagyobb része eredetileg a humuszrétegben helyezkedett el, így keresztmetszetéről, betöltési rétegeiről – a megfigyelés lehetőségének hiányában – nem készült feljegyzés. A stratigráfiai egységleíró adatlapon jelölték, hogy radiokarbon korhatározás céljából faszénmintát gyűjtöttek az objektumból, ám a vizsgálatra végül nem került sor. A gödörből jellegtelen késő bronzkori kerámia oldaltöredékeken kívül korhatározó értékű leletanyag nem került elő. Sajnos a feltárás kiterjedése miatt egyelőre nem határozható meg a település pontos mérete, jellege, illetve a kérdéses objektum településen belüli helyzete sem.

²⁴ Az antropológiai meghatározást † K. Zoffmann Zsuzsanna végezte. Közöletlen.

III.2. Berettyóújfalu – Nagybócs-dűlő

A Bihari Regionális Hulladéklerakó területén a debreceni Déri Múzeum munkatársai két szakaszban, 2004-ben és 2005-ben végeztek megelőző feltárásokat. A Dani János által vezetett kutatások során egy viszonylag nagy kiterjedésű, intenzív, tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrához sorolható település 53 objektuma (kerek és kiöblösödő tárológödrök, agyaggyerő gödrök, cölöpszerkezetes épületek, stb.) került elő.²⁵ Ezek közül az 1945. számú objektum a település legnagyobb és leggazdagabb anyagú gödrének bizonyult. A késő bronzkori telep kerámiájának bemutatása céljából ezen objektumból válogattam néhány táblányi – egyelőre leltározatlan és restaurálatlan – anyagot.²⁶

4. kép: A Berettyóújfalu – Nagybócs-dűlő lelőhelyen feltárt késő bronzkori objektumok átnézeti térképe
(©Déri Múzeum Régészeti Tár)

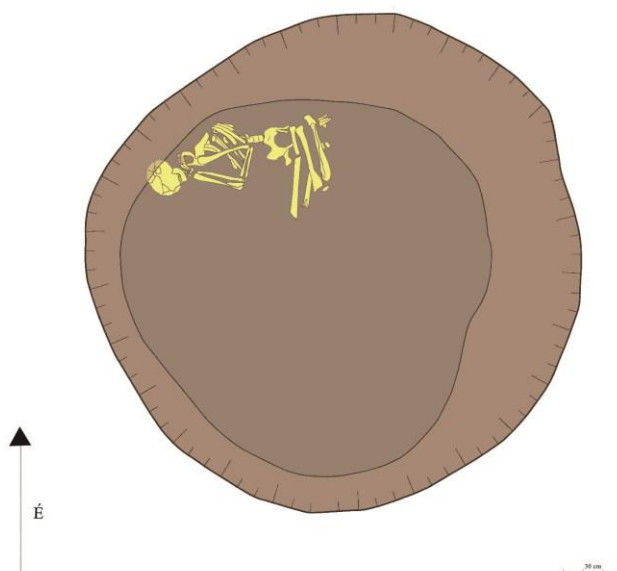
²⁵ Előzetes közlemény: DANI et al. 2006; DANI/SZILÁGYI 2006.

²⁶ A leletanyag rendelkezésemre bocsátásáért és a feldolgozásban nyújtott segítségéért Dani Jánosnak mondok köszönetet.

781. objektum

2005 májusában a település többi objektumától kissé elkülönülten, azoktól délkeletre elhelyezkedő 781. számú objektumban egy melléklet nélküli emberi csontváz látott napvilágot. A 260 cm átmérőjű, alján 180-190 cm átmérőre szűkülő, 95 cm mély hulladékgyűjtő alján fekvő holttestet jobb oldalára zsugorítva, fejével enyhén délnyugat felé tájoltva szorosan az objektum északi falához igazították. Az antropológiai vizsgálatok szerint egy 39-43 éves, gracilis alkatú, kis testmagasságú nő maradványai feküdtek a gödörben. Csontjain kóros folyamatokra, alultápláltságra vagy megterhelő fizikai munkára utaló nyomokat nem lehetett megfigyelni, ám szeméremcsontján terhességgel, illetve szüléssel kapcsolatos elváltozások jelentkeztek.²⁷

Berettyóújfalu - Nagybócs-dűlő, 781. objektum

5. kép: A 781. objektum digitalizált felszínrajza

Az objektum alsó betöltési rétege nagyjából 30 cm vastagon, természetes ívben követte az objektum eredeti körvonalát. Fő tömegét sárgásbarna humuszos keverék alkotta, amely faszenet és paticsot is tartalmazott. A szöveges és rajzos dokumentáció alapján az elhunyt maradványai ebben a rétegben helyezkedhettek el. A gödör betöltésének felső, nagyjából 60 centiméterét fekete humuszos, agyagszemcsés, mész- és koromdarabokkal kevert réteg alkotta. A gödörből faszénmaradványok, állatsontok, csigák, patics és

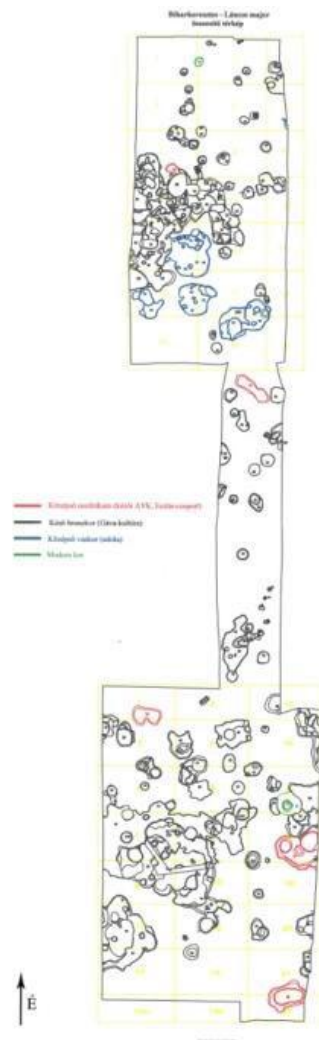
²⁷ Az antropológiai meghatározást † K. Zoffmann Zsuzsanna végezte. ZOFFMANN 2007, 46.

jellegtelen kerámiatöredékek mellett egy korhatározó értékű, kihajló, síkozott peremtöredék is előkerült. Mivel azonban a „temetkezés” a metszetre bontott gödörben még nem mutatkozott, a betöltésben talált leletek helyzetét nem dokumentálták.

A leletről az ásatási dokumentációban fényképet nem találtam.

III.3. Biharkeresztes – Lánchos-major

1999 májusában a 42. számú főút Biharkeresztest elkerülő szakaszának megelőző feltárása során középső neolitik és szkíta objektumok mellett egy, tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrához sorolható, intenzív település részlete látott napvilágot. A feltárásokat Dani János vezetésével a debreceni Déri Múzeum munkatársai végezték.²⁸

6. kép: Biharkeresztes – Lánchos-major lelőhely átnézeti térképe, melyen a késő bronzkori jelenségeket fekete színnel jelölték (©Déri Múzeum Régészeti Tár)

²⁸ Az anyag rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm Dani Jánosnak.

23. objektum

A 2. ásatási szelvényben hatalmas méretű agyaggyerő gödrök között számos hulladék/tárológödör, illetve néhány oszlophely helyezkedett el. Ezek között, nagyjából a megnyitott felület közepén, a nyugati szelvényfal közelében helyezkedett el az emberi maradványokat rejtő, 23. számú objektum.

7. kép: Biharkeresztes – Lánchos-major, 23. objektum (©Déri Múzeum Régészeti Tár)

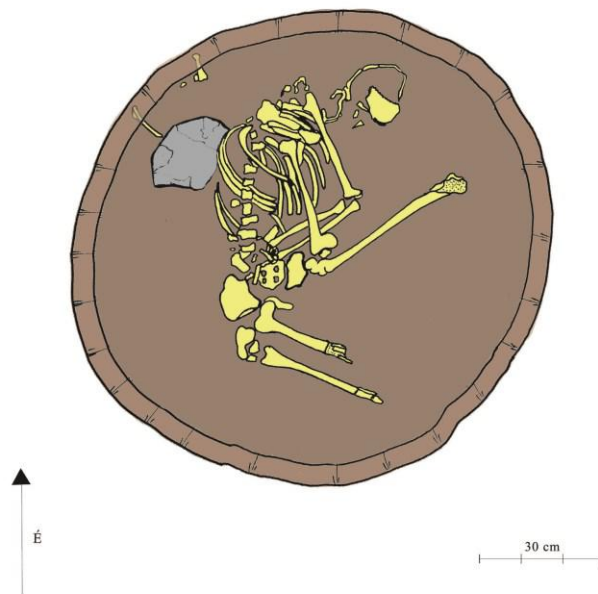
A 107x113 cm átmérőjű, mindössze 15 cm mély, kerek gödörben egy hozzávetőlegesen É-D-i tájolású, kitekeredett pózban fekvő halott váza került elő, melyet a humuszosítást végző munkagép kissé megbolygatott.²⁹ A hátán fekvő halott feje a jobb oldalra (arccal nyugatra) fordult, törzse a bal oldalra görbítve, karjai természetes helyzetükből elmozdulva a mellkasán keresztül, a bal oldalára hajlítva, jobb lába igen erősen zsugorítva (sarka egészen a medence alá húzva), bal combcsontja pedig természetellenes pózban felfelé, szinte a fejjel egy vonalba kerülve helyezkedtek el. Jobb alkarja és kézfeje, valamint bal lábszára és lábfeje hiányzik (talán a gép nyeste el), néhány apró csontja (borda, lábujj) a gödör északnyugati falánál kerültek elő. A maradványok antropológiai elemzése még nem készült el, de az ásatási fényképfelvételek alapján jól kivehető, hogy kifejlett csontozatú, feltehetően adultus vagy annál idősebb egyénről van szó.

²⁹ A maradványok antropológiai meghatározása a dolgozat elkészüléséig nem történt meg.

A gerincoszlop mögé, attól nyugatra egy fekete színű, behúzott peremű tál nagy méretű töredéke³⁰, a gödör betöltéséből pedig további kerámiatöredékek és patics került elő. Mivel az objektum nagyobb része eredetileg a humuszrétegben helyezkedett el, így keresztmetszetéről, betöltési rétegeiről – a megfigyelés lehetőségének hiányában – nem készült feljegyzés.

Biharkeresztes - Láncos-major, 23. objektum

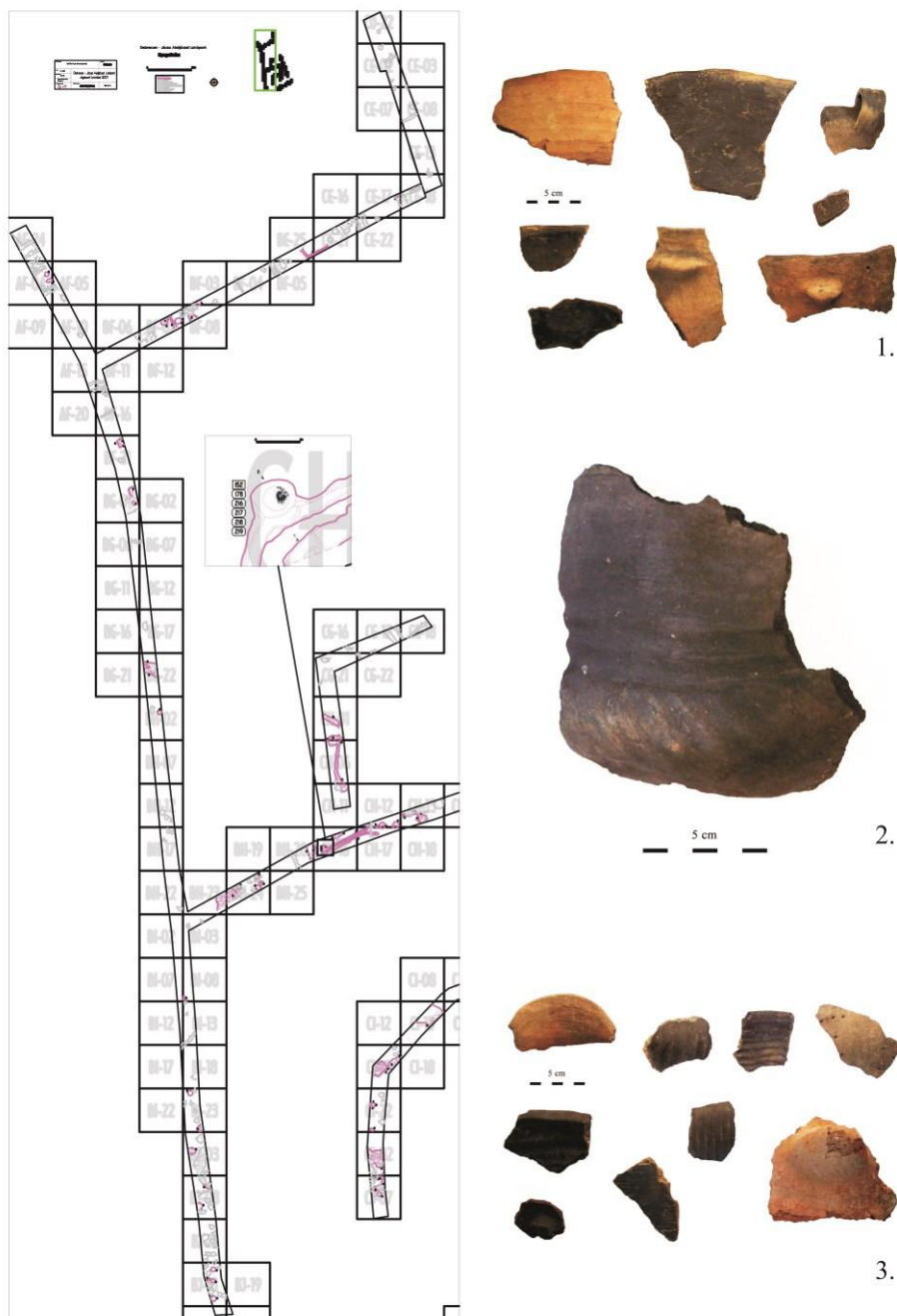
8. kép: A 23. objektum digitalizált felszínrajza

III.4. Debrecen – Józsa, Alsójózsai Lakópark

A Déri Múzeum munkatársai D. Szabó László vezetésével 2007 folyamán a Debrecenhez tartozó Alsójózsán egy lakópark közműveinek és úthálózatának építéséhez kapcsolódóan megelőző feltárásokat végeztek. A kutatás eredményeképpen egy, a (tipokronológiai alapon a) Gáva-kultúrához tartozó, kiterjedt település részletei, azon belül pedig több, emberi maradványokat tartalmazó objektum is előkerült.³¹

³⁰ Sajnos a leletnek a debreceni Déri Múzeumban nem sikerült a nyomára akadni, arról sem rajzot, az ásatáson készült objektumfotón kívül pedig fényképet sem találtunk.

³¹ Az anyag rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm D. Szabó Lászlónak. Előzetes jelentés: D. SZABÓ 2007.

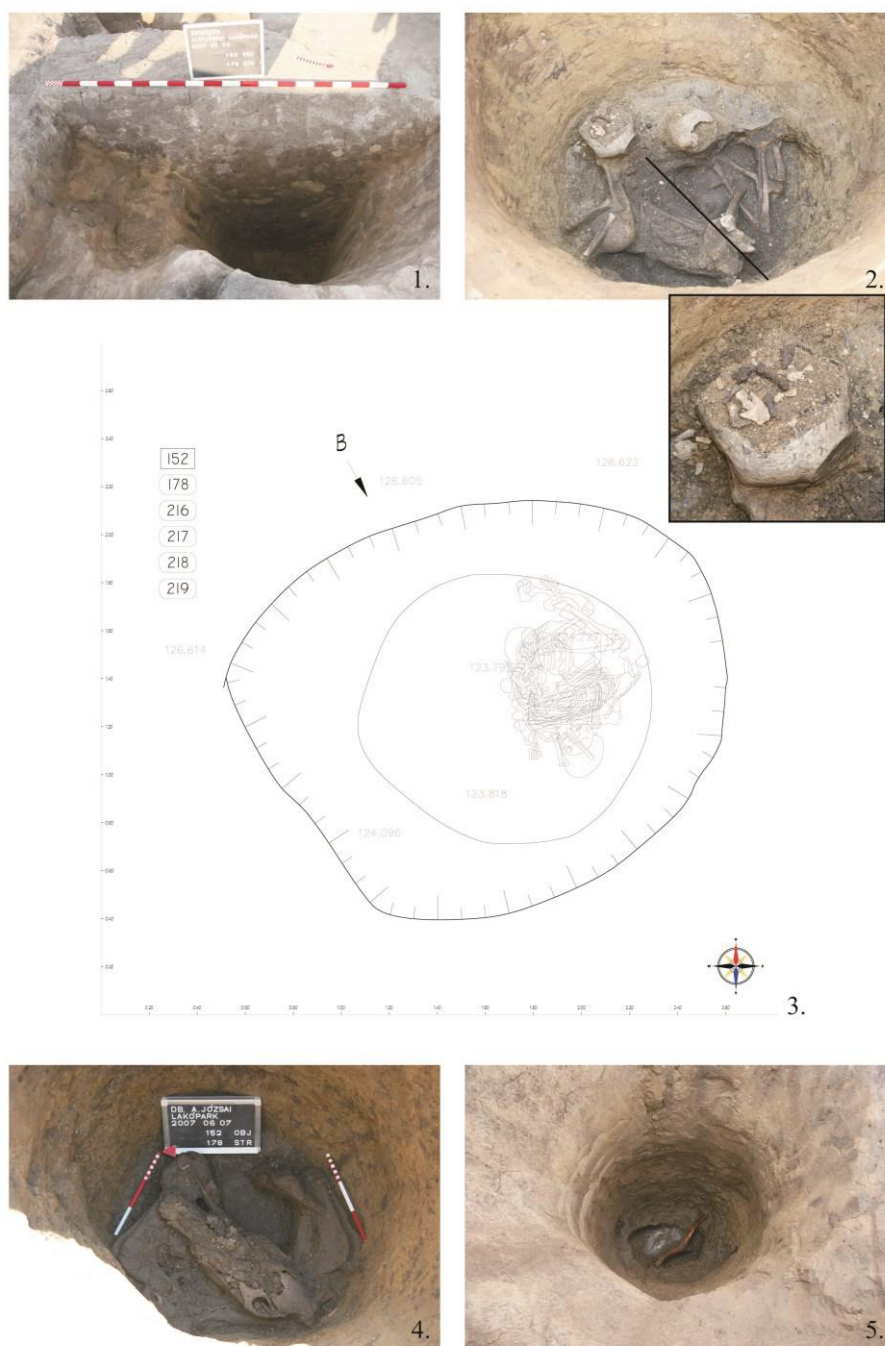
9. kép: Debrecen – Józsa, Alsójózsa Lakópark lelőhely átnézeti térképe; válogatás a település késő bronzkori kerámiaanyagából (©Déri Múzeum Régészeti Tár; fotó: Király Á.)

91. objektum

Az objektumból egy gyermek (Infans I.-II.) vázcsontjai kerültek elő. A leletekről Zoffmann Zsuzsanna kéziratot anyagait tanulmányozva szereztem tudomást, de sajnos azoknak az ásatási dokumentációban nem akadtam nyomára. A 91. objektumban talált emberi maradványokról rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

152. objektum

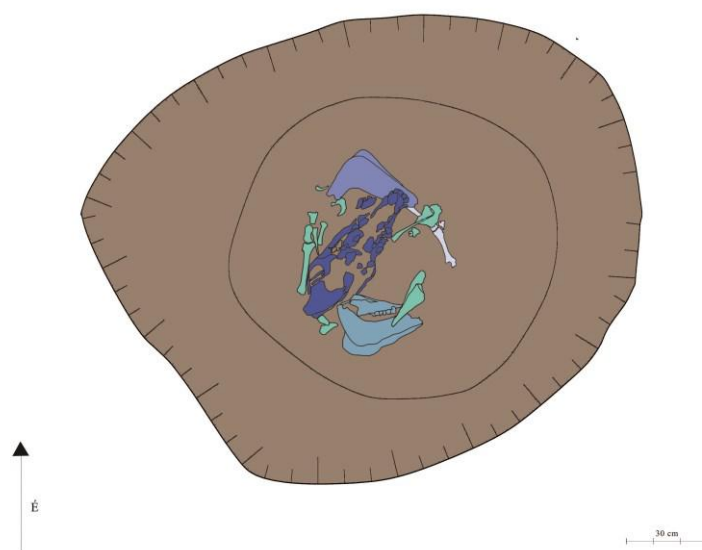
A gödrökkel és árkokkal sűrűn tagolt felszín közepén, egy árokrendszerhez kapcsolódva került elő az a 207x107 cm szájátmérőjű, tölséres kút (152. obj.), amelyben háziállatok koponyái és négy fiatal egymásra helyezett váza feküdt. A leleteket nem a feltárás, hanem az egykori betöltődési folyamat szerinti sorrendben ismertetem.

10. kép: A 152. objektum átnézeti felszínrajza, metszete és néhány betöltési rétege a bontás szerinti sorrendben, balról jobbra, fentről lefelé. (©Déri Múzeum Régészeti Tár)

A felszíntől mintegy 330 cm-re, a kút rendkívül szűk, 35 cm átmérőjű alján faszénnel erősen kevert, fekete színű rétegben két ló, egy szarvasmarha és egy kutya koponyája, illetve rajtuk keresztben egy nagytestű állat végtagja, valamint néhány kerámiatöredék került elő. Az állatsontok nem kaptak külön azonosító számokat, helyzetüket rajzon sem dokumentálták. Elhelyezkedésükről csupán néhány közepes minőségű ásatási fénykép áll rendelkezésre, részletesebb tanulmányozásukra egyelőre nem nyílt lehetőség.

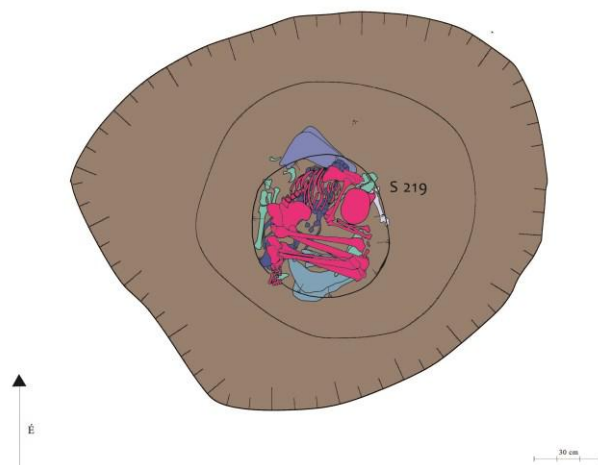
Debrecen - Józsa, Alsójózsa Lakópark, 152. objektum, 1. réteg

11. kép: A 152. objektum alján előkerült állati maradványok (1. réteg)

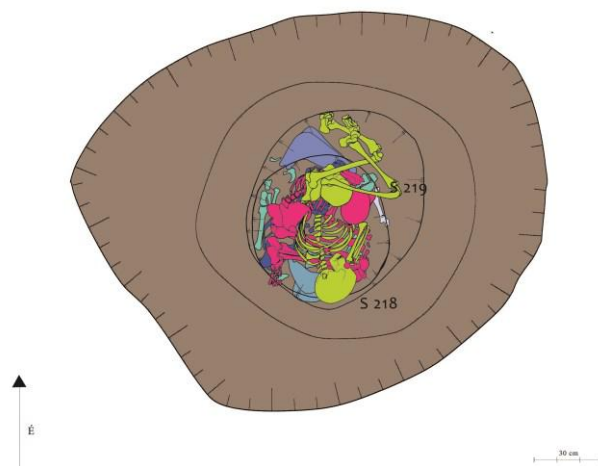
Az állati maradványokból álló depozitum tetejére elsőként egy 14-15 éves lány nagyjából kelet-nyugati tájolású, bal oldalon, magzati pózban fekvő testét helyezték (219. str.).³² Koponyája – arccal a kút alja felé – erősen a mellkasára hajtva, jobb vállcsúcsa a koponyája mögött, karjai szorosan a jobb fül mellett, alkarjai derékszögben behajlítva, az igen erősen felhúzott lábakkal párhuzamosan kerültek elő, melléklete nem volt.

³² Az antropológiai meghatározást † K. Zoffmann Zsuzsanna végezte. Közöletlen kéziratának rendelkezésemre bocsátását ezúton is hálásan köszönöm neki. Sajnos a leletanyag mosása közben az objektum anyagához csomagolták még egy ember (feltehetően egy 17-20 éves nő) maradványait is, melynek eredetét azóta sem sikerült tisztázni.

12. kép: A 152. objektumba elsőként bekerült emberi holttest (2. réteg, S 219)

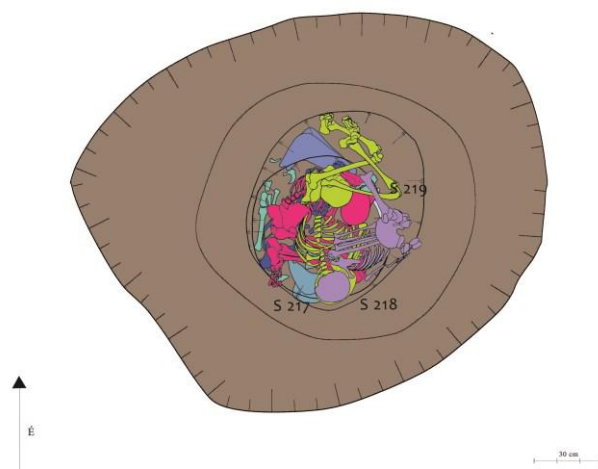
Közvetlenül fölötté egy 12-13 éves gyermek dél-északi tájolású, hason fekvő, zsugorított váza került elő (218. str.), amelyet úgy helyeztek a kútba, hogy az elsőként az objektumba került halott feje szorosán e második gyermek mellkasa és medencéje között helyezkedett el. A másodikként a kútba került gyermek feje a jobb oldalán, bal karja a mellkasához húzva, könyökben teljesen behajlítva, lábai felhúzva, térdben behajlítva kerültek elő, melléklete nem volt.

13. kép: A 152. objektumba másodikként bekerült emberi holttest (3. réteg, S 218)

Harmadikként 16-18 éves nő került a kútba, erősen zsugorított teste északkelet-délnyugati irányban, mellkasával lefelé feküdt (217. str.). Feje erősen hátracsuklott, arccal a kút fala/alja felé néz, mindkét karjának csontjai erősen a mellkashoz húzva, szinte egymással párhuzamosan helyezkedtek el. Combcsontjai kb. 45°-os szögben tartanak lefelé, a 218. és 219. str. számú váz maradványai közé. Koponyájának bal oldalán három, jobb oldalán két darab bronz, hegyes végű hajkarika került elő.³³

Debrecen - Józsa, Alsójózsa Lakópark, 152. objektum, 4. réteg

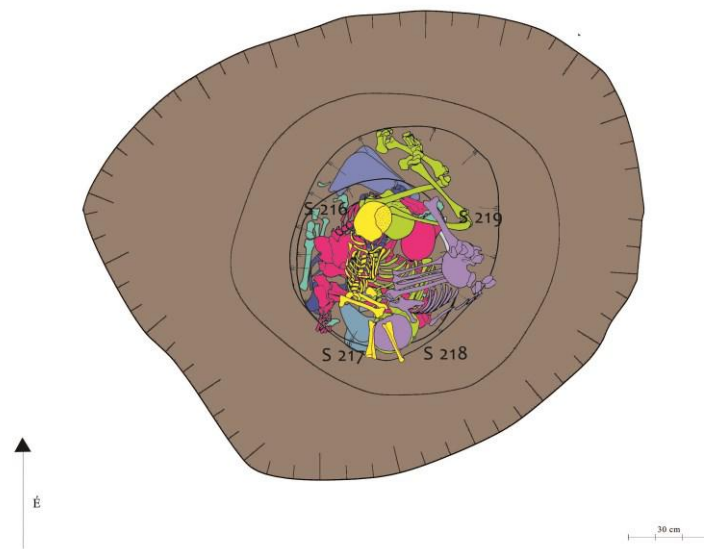

14. kép: A 152. objektumba harmadikként bekerült emberi holttest (4. réteg, S 217)

Az együttes legtetején egy 4-5 éves gyermek észak-déli tájolású, erősen a bal oldalára dőlt, zsugorított váza feküdt (216. str.). A bontás közben megsérült koponyája teljesen előrebillenve, bal karja a mellkashoz húzva, könyökben teljesen visszahajlítva, jobb karja a mellkas alatt derékszögben, combcsontjai a medencére merőlegesen, lábszárcsontjai pedig a 217. str. számú halott koponyáján kerültek elő, melléklete nem volt. Medencéje fölött, a kút falánál egy fazékszerű edény nagyobb töredékei feküdtek.³⁴

³³ Sajnos a leletek restaurálása a dolgozat elkészüléséig nem fejeződött be, így azokat nem állt módomban közölni. Az ásatási naplóban említett bronzkarikák közül egy darabot sikerült – restaurálatlan állapotban – fellelni a Déri Múzeum raktárában, azt viszont tévesen (?) a 218. str. számú halott mellékleteként csomagolták el.

³⁴ Az edény restaurálása a disszertáció elkészüléséig nem fejeződött be, így közlésétől kénytelen vagyok eltekinteni.

15. kép: A 152. objektumba negyedikként bekerült emberi holttest (5. réteg, S 216)

A kút betöltése a 219-216. str. számú vázak között vörös paticsal, faszénnel és kisebb-nagyobb kerámiatöredékekkel kevert föld volt. Az ásatók radiokarbon kormeghatározásra a betöltésben lévő faszénből és a 219. str. számú halott csontállományából is mintákat vettek, melyek vizsgálatát a Poznańi Radiokarbon Laboratórium végezte el 2011 márciusában. A minták közül csak az embercsont bizonyult alkalmasnak az elemzésre, ez 95.4%-os biztonsággal 1130–919 BC közé, a Reinecke HA2–B1 periódusra, vagyis a Gáva-kultúra klasszikus időszakára keltezi az együttest.³⁵

169. objektum

Az objektumból egy felnőtt (juv.-ad.) nő koponyája látott napvilágot. A leletről Zoffmann Zsuzsanna kéziratot anyagait tanulmányozva szereztem tudomást, de sajnos az ásatási dokumentációban nem akadtam további nyomára. A 169. objektumban talált koponyáról rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

³⁵ Közöletlen, a poznańi laboratórium jelentése alapján. Azonosító: 5089/10, Poz-39567. Az eredmények továbbításáért Dani Jánosnak tartozom köszönettel.

III.5. Felsődobsza, 2. lelőhely

2012-ben a Herman Ottó Múzeum munkatársai Makoldi Miklós vezetésével egy – feltehetően nyíltszíni, tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrához tartozó település részletét tárták fel. A nyomvonalas beruházás sajátosságai miatt a lelőhely egészéről csak nagyon korlátozott képet alkothattunk, és sajnos a dokumentáció erőteljes hiányosságai miatt a leletanyagról is csak óvatos kijelentéseket tehetünk.³⁶

S 49/62

Az S 49 azonosítószámú, sekély, kerek, egyenes oldalú, ívelt aljú késő bronzkori hulladékgyűjtőben egy, a jobb oldalra zsugorított maradványai kerültek elő.

16. kép: Felsődobsza, 2. lelőhely, 62. objektum (©Herman Ottó Múzeum Régészeti Tár)

A stratigráfiai egységeirő lapon az alábbiak olvashatóak a leletre vonatkozóan: „Az S 49-es számú gödörben található, feltehetően a gödörrel egykorú, tehát késő bronzkori, zsugorított helyzetű temetkezés. A halott a gödör teknős aljának lejtőjén fekszik a gödör É-i részében, a lejtőn fejjel lefelé. A váz nagyon erősen zsugorított.

Fektetési hossz mindössze 80cm, míg a váz hossza kb. 168cm. A térdek a vállakhoz húzva, a lábak az ágyék alatt. A felsőtest kicsavarodva, hason fekszik, két válla a földet éri.

³⁶ Galkó Józsefnek ezúton is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre az anyagra. A feltárást vezető Makoldi Miklósnak (Tokaji Múzeum), illetve az anyaggal dolgozó Kalli Andrásnak (HOM) ugyancsak köszönöm, hogy az emberi maradványokat tartalmazó objektumra vonatkozó digitális állományokat rendelkezésemre bocsátották. A Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattárában egyelőre csak az ásatásról szóló jelentés található meg, 5825-2015 azonosítószám alatt.

A koponya üreges, jobb oldalra fordul, dél felé néz. A koponya mellett egy állatcsont található, ami elképzelhető, hogy a gödör betöltéséhez tartozik. A csontváz teljes, de a csontok törékenyek, elég rossz megtartásúak.

A váz bolygatatlan, jobb kulcsontja valószínűleg állatjárat miatt kimozdult. A medencéje a találásban rongálódott meg. A jobb kézfej ökölbe szorítva volt, a jobb váll alatt.

A halottnak külön sírgödre nincsen. A halott neme valószínűleg férfi, életkora fogaiból ítélve 20-30 éves. Bal keze ökölbe szorítva az arc előtt található. Melléklete nincs. Elképzelhető, hogy kezei, lábai össze voltak kötözve.”³⁷

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A meghatározások táblázatos formában, illetve a szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első eredményei hamarosan publikálásra kerülnek. A mintavételhez kapcsolódóan Kiss Krisztián egyetemi hallgató elvégezte a maradványok antropológiai vizsgálatát is, melynek során kiderült, hogy a csontok valóban egy 20-59 éves férfihoz tartoztak.³⁸

III.6. Hajdúdorog – Szállásföldek-közép

2006-ban a debreceni Déri Múzeum régészei Kolozsi Barbara vezetésével az M3 autópálya építését megelőző feltárásokat végezték.³⁹ A kutatómunka során az 51/A számú lelőhelyen a tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrához sorolt település szórványos objektumai között egy emberi maradványokat is tartalmazó gödör látott napvilágot.

31. objektum

A 31. objektum a többi feltárt, késő bronzkori objektumtól délre, nagyjából 30 méterre helyezkedett el. A 70x90 cm átmérőjű kerek, enyhén kiöblösödő, 45 cm mély gödörben egy 18-22 éves nő csontváza került elő.⁴⁰

---

³⁷ Az S 49 számú gödör részletes leírása hiányzik. Az emberi maradványok előzetes antropológiai meghatározását Kővári Ivett végezte.

³⁸ MCCALL et al. in press.

³⁹ KOLOZSI 2007, 208. A feltárást végző Kolozsi Barbarának ezúton is köszönöm, hogy a leletekre vonatkozó adatokat rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁰ Az antropológiai elemzéseket † K. Zoffmann Zsuzsanna végezte. KOLOZSI 2007, 208.

17. kép: Hajdúdorog – Szállásföldek-közép, 31. objektum (©Déri Múzeum Régészeti Tár)

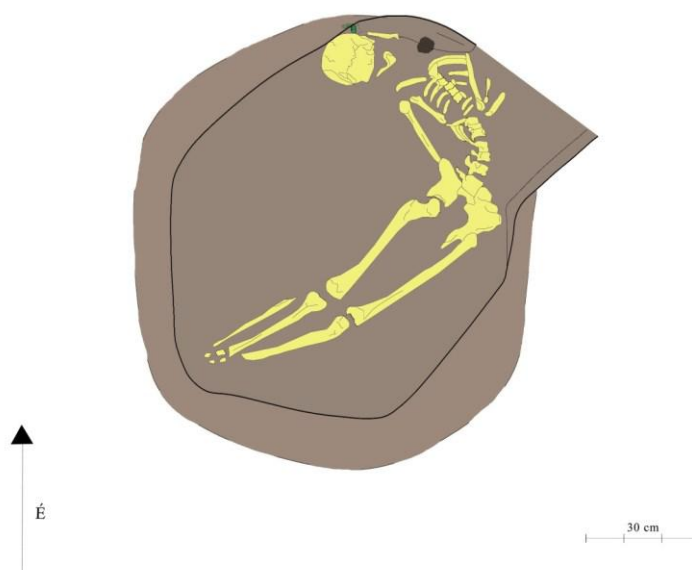
A gödör északkeleti oldalához látszólag egy szűk, rézsútos lemélyülés csatlakozik, ám ennek értelmezéséhez nincsenek további támpontjaink. Az objektumban fekvő fiatal nő koponyája a gödör északi falánál helyezkedett el, törzsét szorosan a keleti fal mellé igazították. Teste a medencéjénél éles szögben megtört, lábai a törzshöz képest szinte derékszögben, kelet-nyugati irányban, szorosan egymás mellett feküdtek, mintha valamibe becsavarták volna. Alkarjai, illetve lábfeje nehezen rekonstruálható okokból hiányzik.

18. kép: 15 karikából álló bronzékszer az elhunyt koponyájának hátsó részén

Az elhunyt koponyájának hátsó részén egy 15 bronzkarikából álló, felfűzött dísz, a gödör betöltéséből pedig késő bronzkori kerámiatöredékek kerültek elő.⁴¹ Az objektum metszetéről és betöltési rétegeiről nem készült feljegyzés.

⁴¹ A bronzékszer részletes elemzését egy másik helyen tervezzük közzélni.

19. kép: A 31. objektum digitalizált felszínrajza

III.7. Hernádvécse – Nagy rét 1. lelőhely

A 3-as út Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, Miskolcot Kassával összekötő szakaszának rehabilitációjához kapcsolódóan a miskolci Herman Ottó Múzeum régészei 2004-ben több lelőhelyen is kiterjedt kutatásokat végeztek. Az 1. számú lelőhelyen Csengeri Piroska vezetésével nagyjából 2 hektárnyi területen tártak fel egy késő bronzkori településrészletet, valamint egy Reinecke BD–HA1 korú temetőt. A temetővel feltehetően egykorú település három objektumában kerültek elő emberi maradványok, melyekkel kapcsolatban a szöveges ásatási dokumentációt, valamint az antropológiai elemzések egy részét volt lehetőségem tanulmányozni.⁴²

498. objektum

A 498. számú objektum lelőhelyen belüli elhelyezkedéséről, méretéről, alakjáról és betöltéséről sajnos nem szerepeltek adatok a dokumentációban. A gödörből a leírás alapján nagy mennyiségű régészeti lelet, köztük egy téglatest alakú, nagyjából 5 cm nagyságú bronz

⁴² CSENGERI 2005. Hernádvécse – Nagy-rét 2. lelőhely temetőjét Kalli András 2010-ben megvédett, „Késő bronzkori település és temető Hernádvécse határában” c. szakdolgozatában dolgozta fel, továbbá az 1. lelőhely településanyagával ugyancsak ő fog behatóbban foglalkozni. A feltárást vezető Csengeri Piroskának és a leletek feldolgozását a jövőben megkezdő Kalli Andrásnak egyaránt köszönöm az adatok rendelkezésre bocsátását.

tárgy, egy orsókarika, egy lapos tálka és egy okkerrög, valamint egy emberi koponyatető került elő. Az utóbbi az AMS radiokarbon korhatározás szerint a 1418–1283 cal BC közötti időszakra keltezhető.⁴³ A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

591. objektum

Az 591. számú objektum – ahogyan az gyakran lenni szokott – az ásatás utolsó napján, délután került elő. A nehezített körülmények között történő munka ellenére a leleteket a lehető legpontosabban, Kővári Ivett antropológus jelenlétében tárták fel és dokumentálták, így a leírásban számos értékes megfigyelés került rögzítésre.

A feltárt terület szélén elhelyezkedő, 170 cm átmérőjű, kerek, enyhén szűkülő oldaló, nagyon sekély, mindössze 35 cm mély gödörben összesen 6 egyén maradványai feküdtek. Az antropológiai elemzések szerint egy felnőtt férfi, egy felnőtt nő és négy gyermek – az ismétlődő anatómiai sajátosságok alapján feltehetően egy család került az objektumban elföldelésre.⁴⁴

20. kép: Hernádvecse – Nagy rét 1. lelőhely, 591. objektum (©Herman Ottó Múzeum Régészeti Tár)

⁴³ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11650. Kalibrálatlan érték: 3089 ± 25 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

⁴⁴ Az antropológiai meghatározást Kővári Ivett és Hajdu Tamás végezték. Csengeri Piroskának ezúton is köszönöm, hogy az elemzés eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

A csontvázakat a kiemeléskor a könnyebb elkülöníthetőség kedvéért megszámozták, ám a leírásból a 4. számú egyén meghatározása hiányzik, az eredeti rendet utólag sem a fényképek, sem pedig a rajzos dokumentáció alapján nem sikerült megnyugtatóan rekonstruálni.

Részlet a leírásból:

- „1. feküdt a legszélén, először szedtük fel
- 6. csontvázat szedtük fel másodjára, átfedte a 2.-es térde a csípőnél
- 2. csontváz – összeér a 6-ossal, aminek a térde átfedte
- 5. csontváz – az előbbieken keresztül feküdt K–Ny-i irányban. Lábszára a Ny-i oldalán volt felhúzva. Jobb karja a 3.-ason feküdt keresztben.
- 3. csontváz – a legtetején feküdt, Ny–K-i irányban. Bal könyöke az 5.-ös koponyáján nyugodott”⁴⁵

A stratigráfiai egységeirő lapokon szereplő feljegyzések alapján a csontok meglehetősen rossz állapotban maradtak meg. Sok közülük a felszedéskor szétesett, vagy szétporlott. Több váz fejénél, szimmetrikusan mindkét oldalon 1-1, vagy több egyszerű, kör átmetszetű, elkeskenyedő végű, nyitott bronzkarika került elő. Az ékszerek pontos elhelyezkedését a szöveges és képi dokumentáció alapján sajnos nem sikerült rekonstruálni.

Az 591/5. és 6. számú csontvázakból DNS- és izotópvizsgálatok céljából is mintát vettünk, melyek elemzésére az MTA BTK RI Archaeogenetikai Laboratóriumában kerül majd sor. Az 591/5. számú egyénből vett minták AMS radiokarbon vizsgálata szerint a váz az 1396–1224 cal BC közötti időszakra keltezhető.⁴⁶

III.8. Lazuri/Lázári – Lubi-tag

A Szatmár megyei (Románia) Lázári határában az 1990-es években Németi János egy, a késő Felsőszöcs/korai Gáva-kultúra időszakára keltezett nyíltszíni települést tárt fel. A lelőhely kultúrrétegében egy – régészeti jelenséghez nem köthető – emberi koponyatöredék került elő. A leleteket először az ásató, majd a felső-tisza-vidéki, hasonló leleteket összegyűjtő Urák Malvinka és Marta Liviu ismertette.⁴⁷

---

⁴⁵ HOM Régészeti Adattár 3762-2004; 3763-2004.

⁴⁶ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11652. Kalibrálatlan érték: 3047 ± 28 BP (1s). A minta 3%-nál kevesebb kollagéntartalommal rendelkezett. Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

⁴⁷ NÉMETI 1997, 79-80; URÁK/MARTA 2011, 156.

A leletekről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

III.9. Ludas, Varjú-dűlő

A Heves megyei Ludas község északi határában fekvő dombtetőn 1998 és 2002 között, a Mátrai Erőmű Rt. visontai bányájának terjeszkedése miatt a Domboróczki László által vezetett terepbejárások és megelőző feltárások során egy több mint 1000 objektumból álló, körülárkolt késő bronzkori település látott napvilágot.⁴⁸ A zömében Piliny, kisebb részt a Kyjatice-kultúrához sorolható telep több gödrében különböző emberi maradványok – egyes testrészek, állkapocs- és agykoponya-töredékek, fogak, stb. –, valamint szabályos temetkezésnek tűnő, mellékletekkel ellátott csontvázas sírok is előkerültek.⁴⁹

A nagyjából 20 hektár nagyságúra becsülhető település életének feltehetően egy égési horizont vetett véget – vagy legalábbis a számos gödörben dokumentálható átégett réteg arra utal, hogy ott valamikor egy nagy kiterjedésű tűzvész pusztított. Ennek köszönhetően számos tárológödörben maradtak jól elemezhető növényi maradványok, némelyikben akár több kilogrammnyi szenült gabona is.⁵⁰ Az ilyen típusú objektumok mellett gyakoriak voltak a lelőhelyen a hulladék-, illetve nagyméretű agyaggyerő gödrök is, amelyek rengeteg, a Kyjatice-kultúrához sorolható, ám erőteljes Gáva-hatásokat mutató kerámiát tartalmaztak.

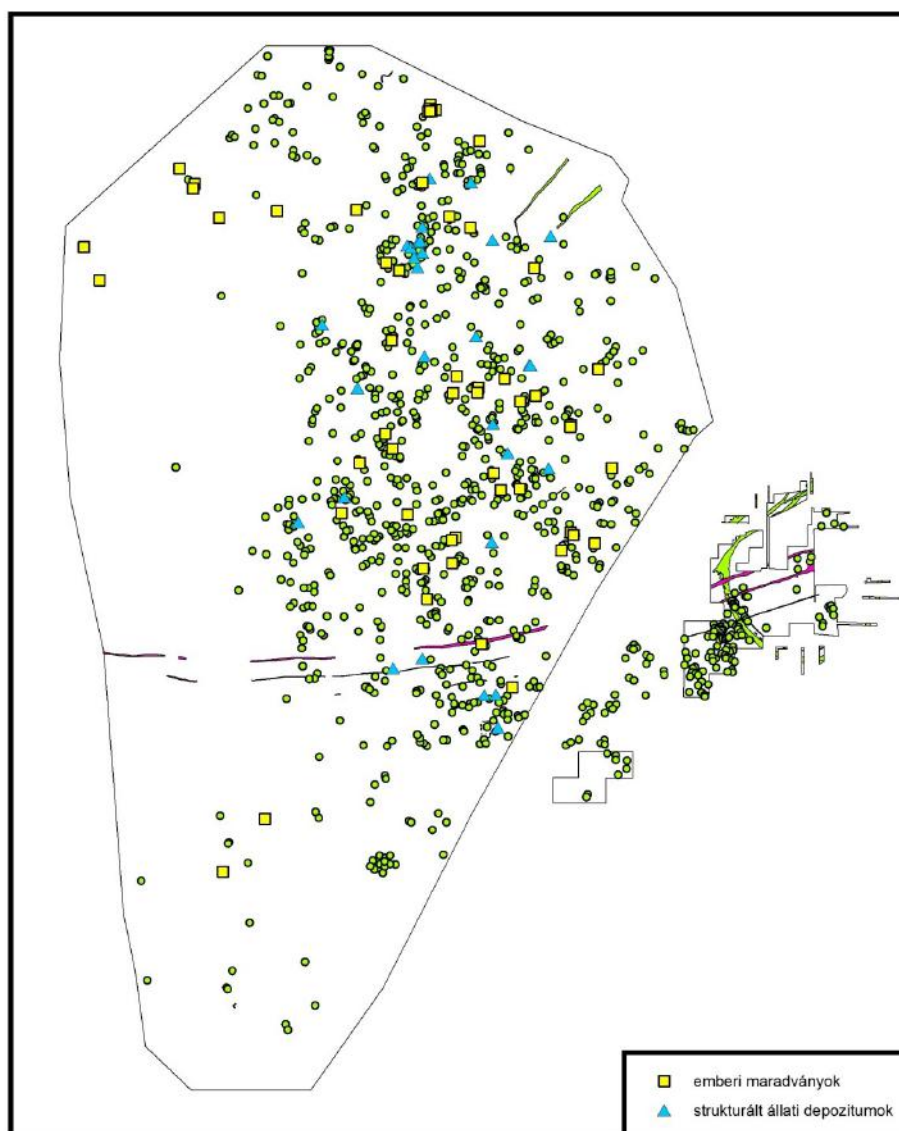
Az objektumok között csupán néhány – összefüggő konstrukciót nem alkotó – oszlophelyet sikerült dokumentálni, de utólagos térelemzéssel talán a település lakóházainak helye is meghatározható lesz majd. Sajnos a térinformatikai elemzéseket nagyban nehezíti, hogy az ásatáskor készült geodéziai felmérések WGS 84 koordináta-rendszerben kerültek rögzítésre. Az állományok EOVS-rendszerbe történő transzformációja a térinformatikai állományokban található hibák miatt nehézségekbe ütközött, így bár a lelőhelyről létezik digitalizált áttekintő térkép, ám az részletesebb elemzésekre egyelőre sajnos alkalmatlan.

---

⁴⁸ DOMBORÓCZKI 1999; idem 2001; idem 2002; idem 2004. A kutatásokat vezető Domboróczki Lászlónak ezúton is köszönöm a teljes anyag nagylelkű rendelkezésre bocsátását.

⁴⁹ DOMBORÓCZKI 2002, 186; idem 2004, 8, 10.

⁵⁰ DOMBORÓCZKI 2004, 11.

Ludas, Varjú-dűlő 2001-2002
 Összesítő térkép
 (késő bronzkor - kora vaskor)

0 55 110 220 méter

21. kép: A Ludas, Varjú-dűlőn előkerült késő bronzkori objektumok átnézeti térképe (az eredeti térinformatikai állomány alapján készítette: Király Á.)

A lelőhelyet délről és keletről egy félköríves árokrendszer határolja, amely talán a települést – vagy annak egy részét – kerítette, sajnos teljes hossza nem ismert. Magán a településen belül is több nagyobb árok volt megfigyelhető, amelyek közül az egyik mellett preszkíta sírok is előkerültek. Ez, valamint, hogy az ugyanitt előkerült preszkíta telep

„kikerüli” a késő bronzkori objektumokat, érdekes történeti következtetésekkel is szolgálhat a kutatás későbbi fázisaiban.⁵¹

A település északnyugati részén egy – feltehetően a mezőgazdasági munkák során elpusztított – egykorú urnatemető néhány sírja is előkerült, ezzel átellenben (a lelőhely délkeleti részén) pedig egy 130 méter átmérőjű, paliszádfallal és árokkal körbevett körépítmény nyomait sikerült feltárni, mely legnagyobb valószínűséggel ugyancsak a késő bronzkorra keltezhető.⁵²

A lelőhelyen rendkívül nagy mennyiségben kerültek elő különböző állatszobrocskák és más agyagfigurák („idolok”, „napszimbólumok”), illetve napvilágot látott egy 4 darab bronzsarlóból álló kincslet is. A felszínen szóródó számos bronztöredék mellett helyi fémmegmunkálásra utalt néhány olvasztókemence maradványa, illetve több öntőminta is.⁵³

A ludasi ásatás az ország egyik legelső nagy felületű feltárása volt, mely óriási kihívás elé állította a feltárást vezető és végző régészeket, technikusokat. Ez volt az egyik első eset, ahol az előkerült jelenségeket végig digitális kamerák segítségével dokumentálták, ám – óriási sajnálatunkra – az állományok egy része az akkoriban írt CD-lemezekről már sajnos előhívhatatlannak bizonyult. Hasonló a helyzet a tucatnyi VHS-re rögzített, sok-sok órányi ásatási felvétellel. A kutatott felület nagysága és az új dokumentációs módszerek meghonosításának kísérleti fázisa miatt érthető, hogy a szöveges és rajzos állományokban is előfordulnak hiányosságok (leírólapok, metszetrajzok, részletrajzok, térbeli és stratigráfiai azonosítók, gyenge minőségű fényképfelvételek stb.), ám ezek ellenére a dokumentumok a leletanyaggal együtt jó alapot nyújthatnak majd a lelőhely teljes, értelmező feldolgozásához.

Az ásatás során előkerült különlegesebb leletgyűttesek és objektumok anyagát – így az emberi maradványokat tartalmazó gödrök leleteit is – elkülönítették, és tisztításukat, restaurálásukat soron kívül megkezdték. Sajnos azonban az anyagi források elapadása és a múzeum újabb terepi, illetve humán erőforrásbeli kihívásai miatt ez a munka hamar félbe maradt. A dokumentáció és a leletanyag hozzáférhető részeinek feldolgozásához 2011-ben kezdtem hozzá, ám csaknem két év válogatás és rendszerezés után be kellett látnom, hogy jelenlegi állapotában a már restaurált, töredékes leletanyag is alkalmatlan a tervezett elemzések elvégzésére. Éppen ezért a továbbiakban az ásatási dokumentációra⁵⁴

---

⁵¹ DOMBORÓCZKI 2004, 11.

⁵² DOMBORÓCZKI 2004, 11.

⁵³ DOMBORÓCZKI 2004, 11.

⁵⁴ Az egyes jelenségek leírása során közölt, az ásatási naplókából és stratigráfiai egységleíró lapokról idézett szövegek forrásai a Dobó István Vármúzeum Régészeti Adattár 1397. szám alatt található ásatási dokumentáció tételei. Kutatásaim során az ásatásvezető Domboróczki László saját példányait és személyes feljegyzéseit is használhattam, melyek rendelkezésemre bocsátását ezúton is hálásan köszönöm.

támaszkodva kíséreltem meg az egyes leletegyüttesek keletkezési körülményeit, illetve az emberi maradványokat érintő depozíciós folyamatokat rekonstruálni, azt pedig csak remélni tudom, hogy a teljes lelőhelyen belüli összefüggések feltárását egy szerencsésebb jövőbeli kutatási helyzet majd lehetővé teszi.

„BD-27”

A stratigráfiai egységeirő lapok között BD-27 szelvénymegjelöléssel szerepel egy, a nyelési szinten talált állkapocs. Az antropológiai elemzés szerint egy 23-29 éves, meghatározhatatlan nemű egyénhez tartozott⁵⁵, földbe mélyedő objektumhoz nem volt köthető. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

591. objektum

Hamvasztásos sír (?). A leírás szerint a nyelési szinten enyhén ovális, 50 cm átmérőjű vörös paticsos felület jelentkezett, melynek metszetében égett emberi csontok (?) látszódtak. Az objektumból földmintát vettek, az égett csontok elemzésére egyelőre nem került sor. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

22. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 591. objektum metszete (©Dobó István Vármúzeum)

605. objektum

Hamvasztásos sír. A beásás 80x105 cm átmérőjű, enyhén északnyugat-délkeleti tájolású, 15 cm mély, négyszögletes, fekete humuszos betöltésű. Az objektum közepétől

⁵⁵ ZOFFMANN 2008, 18.

kissé északra, egy kupacban 4 majdnem ép edény, égett bronztárgyak és emberi maradványok kerültek elő. Mellékletek: 1. kisméretű edény; 2. turbántekercses, behúzott peremű tál; 3-4. kisméretű edény vízszintes és függőleges rovátkolással (ugyanannak az edénynek a töredékei); 5. turbántekercses tál peremtöredéke kannelurával a belsejében; 6. sűrű, égett kerámiatöredékek; 7. égett bronzlemezke; 8. égett bronzgyöngyök; 9. kisméretű bronztöredék; 10. bronztárgy a 3. edény mellett/alatt.

Az emberi maradványok antropológiai elemzésére egyelőre nem került sor.

23. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 605. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

24. kép: Részletfotó a 605. objektumban feltárt edényekről (©Dobó István Vármúzeum)

812. objektum

Hamvasztásos sír (?). Északkelet-délnyugati tájolású, lekerekített téglalap alakú, ívelt szűkülő aljú, 120x140 cm átmérőjű, 35 cm mély gödörben kerámiatöredékek, (talán

sértéshez tartozó) állatsontok és patics került elő. A stratigráfiai egységeirő lap szerint a szürkésbarna, humuszos, paticsos, kerámiatöredékekkel kevert rétegben embercsontok is lehettek, ám a maradványok antropológiai elemzésére nem került sor. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

25. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 812. objektum metszete (©Dobó István Vármúzeum)

26. kép: A 812. objektum teljesen kibontva (©Dobó István Vármúzeum)

822. objektum

Hamvasztásos sír. Beásása kissé ovális, enyhén szűkülő, egyenetlen aljú, a nyesési szinten éles körvonallal jelentkezett, felszínén kerámiatöredékek és kalcinált csonttöredékek

feküdtek. Átmérője 110x130 cm átmérőjű, mélysége 25 cm. Betöltése az aljához közel barna humuszos, sárga agyagos, a felső 15 cm-en viszont nagyon fekete színű volt, égett csontokat és faszenet tartalmazott. A felső betöltési réteg északi részén egy edény, körülötte pedig összesen 12 helyen égett emberi csontok feküdtek. A gödörből csőtálp- és peremtöredékek, illetve agyag korongok- és karperecek (?) darabjai kerültek elő.

A stratigráfiai egységleíró lapon szereplő információk szerint a csontok között különböző korú egyénekhez tartozó állkapocs-töredékeket és fogakat is meg lehetett figyelni, így eredetileg legalább egy felnőtt és egy gyermek maradványai kerülhettek a gödörbe. Sajnos egy kiadós esőnap után a teljes gödörbetöltést be kellett zsákolni, így további, precíz bontásra és csomagolásra nem nyílt lehetőség.

Az antropológiai elemzés során ezt a megfigyelést nem sikerült megerősíteni: *"Az objektum négy pontján kerültek elő csonttöredékek, melyeknek egy egyénhez való tartozása – a hagyományos vizsgálati módszerekkel – kérdéses. A leleteket alkotó jellegtelen csonttöredékek között egy mandibula mentum-részlete is előkerült. Korabeli sérülésnyomok a töredékeken nem voltak láthatók, így egy, a bronzkori leletek esetében gyakran emlegetett kannibalizmus problematikájához e leletek nem nyújtanak adatokat."*⁵⁶

27. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 822. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

823. objektum

Hamvasztásos sír (?). A leírás szerint egy kerek gödör sötétbarna/szürke hamus betöltésében rossz megtartású bronzkori kerámiatöredékek között néhány darab kalcinált (ember?)csont is előkerült. Az objektum méretei a leírásból hiányoztak, az égett csontok

⁵⁶ ZOFFMANN 2008, 18.

elemzésére egyelőre nem került sor. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

28. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 823. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

886. objektum

Hamvasztásos sír (?). A leírás szerint egy kerek, enyhén szűkülő oldalú, egyenes aljú gödörben nagy mennyiségű kerámia és kalcinált csont került elő. A beásás 140x160 cm átmérőjű, nagyjából 80 cm mély volt, betöltése a gödör alján kevert szürke/barna humuszos – narancssárga paticsos, a felső 15 cm-en sötétszürke/barna humuszos volt. A nagy mennyiségű kerámiatöredék és a kalcinált csontok az objektum közepén koncentráálódtak, a betöltésből állatcsontok és nagyobb kövek is előkerültek. Az égett csontok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

29. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 886. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

917. objektum

Hamvasztásos sír (?). A leírás szerint egy, délnyugati részén recens szőlőültető gödör által bolygatott, enyhén ovális, egyenes oldalú, egyenes aljú, sekély gödör szürke, humuszos betöltésében rossz megtartású edény töredéke, benne faszén, kőeszköz-töredék és talán néhány kalcinált emberi csonttöredék került elő. Az égett csontok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

30. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 917. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1058. objektum (9. sír/”DC-35”)

Az 1058. számú kerek, egyenes oldalú, egyenes aljú, nagyon sekély (nagyjából 170 cm átmérőjű, mindössze 10 cm mély) gödörben rossz megtartású, a leírás alapján eredetileg talán zsugorított helyzetben fekvő, dél-északi tájolású, erősen bolygatott emberi váz, az objektum délnyugati felében pedig egy hiányos szarvasmarhaváz feküdt. Az emberi koponya mellett rézkori (Baden) kerámiatöredék került elő, ami miatt az ásatók lehetségesnek tartották a rézkori keltezését is, ám a későbbiekben a gödörből nagy mennyiségű késő bronzkori kerámiatöredék és egy bronztű is napvilágot látott. A gödör betöltéséről nem készült részletesebb leírás.

Az emberi váz kissé hiányos, az antropológiai anyagot az egyébként jó megtartású koponya, két clavícula, atlas, epistropheus, bordatöredékek, ujjpercek, medencecsontok töredékei és két femur alkotja, melyek nagy valószínűséggel egy 25-34 éves férfihoz tartoztak.⁵⁷

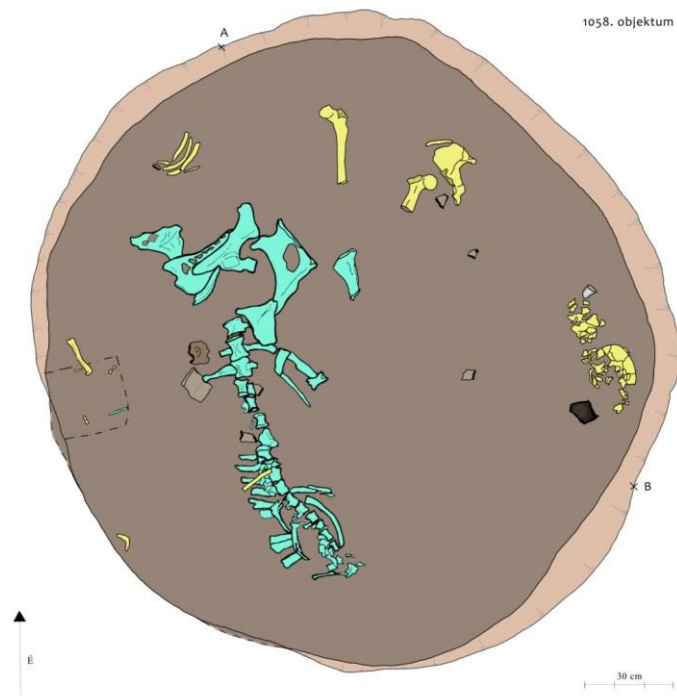

31. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1058. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő

⁵⁷ ZOFFMANN 2008, 18.

bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁵⁸

32. kép: Az 1058. objektum digitalizált felszínrajza

1089. objektum

Hamvasztásos sír (?). A leírás szerint az égett emberi (?) maradványok egy nagyjából 140 cm átmérőjű, kerek, 30-70 cm mély, függőleges falú, egyenes aljú gödörben kerültek elő. Az objektum közepén faszenes, paticsos, hamus betöltésben egy szalagfüles, kettős kúpos edény, alatta pedig egy kannelurás tál került elő. Az ásatási naplóban ez olvasható: „A betöltés és a leletek arra utalnak, hogy az elégett máglyát csontokkal, mellékletekkel együtt a gödörbe szórták.”

Az égett csontok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

⁵⁸ GAMARRA et al. 2018, 5.

33. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1089. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1090. objektum

Hamvasztásos sír. Egy szabályos kör alakú, a humusz és az altalaj határánál nagyjából 80 cm átmérőjű, 25 cm mélységben viszont 140 cm átmérőre szélesedő gödör közepén nagyméretű, összetört kerámiaedények társaságában égett emberi maradványok kerültek elő. Az objektum alján több helyen kemény, égett agyagrétegek kerültek elő. Az erősen fekete, faszenes, paticsos betöltés tetején két oldalt az eredetileg kiöblösödő gödör beomlott fala egy vastag, humuszsávokkal kevert, sárga agyagos gyűrűként jelentkezett. Ez a jelenség arra utal, hogy az objektum a végső felöltődése előtt huzamosabb ideig nyitva lehetett.

Mellékletek: 1.: kézzel formált, urnaforma edény, amely a gödör északkeleti részén, összetörve került elő. Néhány töredéke kalcinált embercsontot is tartalmazott. 2.: szürkéssárga, kannelurás, füles csésze egész profilja; 3-4.: szürke, kézzel formált kerámia oldaltöredékek; 5, 7, 8.: nagyméretű tárolóedény töredékei; 6.: szürke, finomkerámia peremtöredéke; 9.: szürke fül/peremtöredék; 10.: szürke homokos oldaltöredék és egy másodlagosan égett/"habos" kerámiatöredék; 11.: örlőkő-töredék.

Az antropológiai elemzés során egy maturus korú férfi maradványait sikerült azonosítani. *"A lelet csak vázcsontokból áll, melyekhez egy másik egyén humerus caputjának*

töredéke került. (...) Részletes elemzés nem volt elvégezhető, csupán a középkorú férfi gracilis testalkatára lehetett következtetni."⁵⁹

34. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1090. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A maradványokból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁶⁰

1091. objektum

Hamvasztásos sír (?). Az adat csak az ásatási naplóban szerepel, az objektumról sem leíró lap, sem pedig rajz vagy fénykép nem készült/került elő. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

1092. objektum

Hamvasztásos sír (?). Egy 80-100 cm méter átmérőjű, enyhén ovális, 15 cm mély beásás közepén nagyméretű, összeroppant edény maradványai kerültek elő. Emberi maradványokra utaló adat csak az ásatási naplóban szerepel: „A betöltés és a leletek arra

⁵⁹ ZOFFMANN 2008, 19.

⁶⁰ GAMARRA et al. 2018, 5.

utalnak, hogy az elégett máglyát csontokkal, mellékletekkel együtt a gödörbe szórták.” Az égett csontok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

35. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1092. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1093. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 100 cm átmérőjű, kerek, enyhén kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 28 cm mély gödör közepén égett, faszenes, sárga-barna kevert réteg helyezkedett el sok kerámiatöréddel, amelyek valószínűleg egy nagyobb és 2-3 kisebb edényhez tartoztak. A kerámiatörédek között égett csont jelenlétére csak az objektumlistában szerepelt utalás.

36. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1093. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az égett csontok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

1094. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 85x90 cm átmérőjű, enyhén szűkülő oldalú, egyenes aljú, 30 cm mély gödör paticsmorzsás, humuszos betöltéséből 2-3 edény töredéke, állatcsontok, és a leírás szerint egy emberi ujjperc került elő.

A maradványok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

37. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1094. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1112. objektum

Hamvasztásos sír (?). A nagyjából 160 cm átmérőjű, kerek, enyhén szűkülő oldalú, ívelt aljú, 30-40 cm mély gödör közepén egy lapos kő, vörös paticsmorzsás betöltéséből pedig rengeteg, legalább négy edényhez tartozó kerámiatöredék került elől. Az objektumlistában feltételes sírként szerepel, míg az ásatási naplóban kalcinált csont is említésre kerül az objektum leletei között.

38. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1112. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A maradványok elemzésére egyelőre nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

1133. objektum (8. sír)

Az 1133. számú, nagyjából 140 cm átmérőjű, kerek, mindössze 20 cm mély gödör északi oldalában egy észak-déli tájolású, a hátán, de kicsavarodott testhelyzetben fekvő gyermek csontváza került elő.

39. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1133. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1133/1.: Nagyjából 10 éves fiú. Jó megtartású, halálozási életkorának meghatározása a fogazat alapján, nemének feltételes meghatározása a mandibula kifejezett masculinitása alapján történt.⁶¹ A jó megtartású maradványok a felszínhez közel helyezkedtek el, a gyermek bal karját a gépi nyesés megbolygatta, csupán a kézfeje maradt in situ. A gyermek feje nyugatra (bal oldalra) fordítva, jobb keze kb. 45°-ban kinyújtva, a gödör keleti fala felé nézve, lábai térdben behajlítva, eredetileg talán felhúzva, enyhén a jobb oldalra döntve helyezkedtek el. Az ásatási naplóban feljegyzett adatok alapján a csontváz alatt égett faszén és kerámiatöredékek feküdtek.

40. kép: Az 1133. objektum digitalizált felszínrajza

Az antropológiai elemzés szerint ugyanebből az objektumból egy fiatal férfi maradványai is előkerültek, bár erre utaló adatokat az ásatási dokumentációban nem találtam. 1133/2.: A 23-29 éves férfi maradványai közül „csak a homlok- és falcsont töredékei, illetve töredékes csigolyák, bordák, a bal medencelapát, bal femur és bal talus őrződött meg”.⁶²

A maradványokból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó

⁶¹ ZOFFMANN 2008, 19.

⁶² ZOFFMANN 2008, 19.

több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁶³

1138. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 120x140 cm átmérőjű, kissé ovális, egyenes oldalú, egyenes aljú, 38 cm mély gödör közepén egy négyzet alakú, faszenes réteg került elő, amely alatt egy összeroppant tálka feküdt. Az objektumlistában feltételes sírként szerepel, ám sem a naplóban, sem a stratlapon nincs említés emberi maradványokról. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

41. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1139. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1212. objektum

A stratigráfiai egységeirő lap szerint kisméretű, nagyjából kör alakú gödorről van szó, amelynek égett, paticsos betöltésében rendkívül gazdag, finom díszkerámiákkal jellemezhető leletanyagot tartalmazott. Az objektumlistában feltételes sírként szerepel, ám sem a naplóban, sem a stratlapon nincs említés emberi maradványokról. A leletről

⁶³ GAMARRA et al. 2018, 5. – A publikációban véletlenül tévesen, 1033/8. sír azonosítószám alatt jelent meg.

rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

42. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1212. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1213. objektum

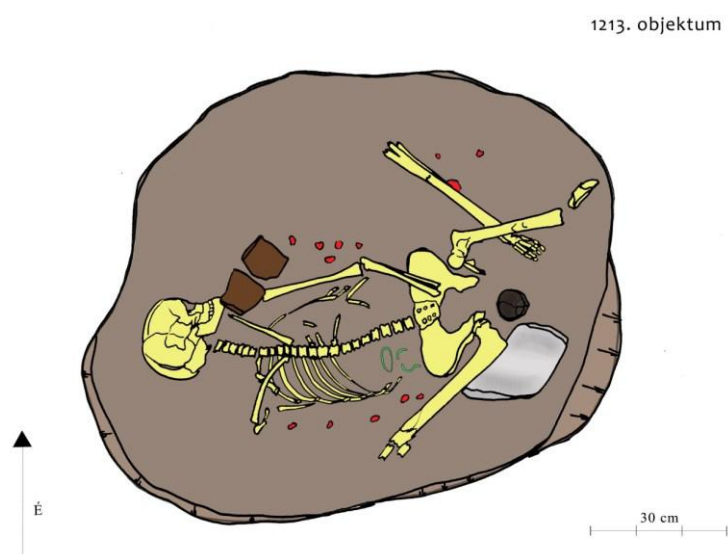
Az 1213. számú, 100x130 cm átmérűjű, ovális, kiöblösödő oldalú, ívelt aljú, mindössze 30 cm mély gödörben, egy 5-7 cm-es égett réteg tetején töredékes, nagyon rossz megtartású emberi csontváz került elő.

43. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1213. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A holttest nyugat-keleti irányban, a hátán feküdt. Feje észak felé, a bal oldalára fordítva, lábai eredetileg feltehetően erősen felhúzva, a törzs alá hajlítva, a szűk gödörbe hajtogatva helyezkedtek el. A bal lábszár a bal combcsont alatt, meglehetősen természetellenes pozícióban került elő. Egy ovális, nyitott végű bronzdrótból hajlított karika, bronztöredék és töredékes bronzkarika került elő a mellkas jobb oldalán, a medence felőli harmadban; 2 bronzkarika pedig a koponya bal oldala alatt. Az elhunyt maradványai körül nagyméretű kerámiatöredékek és kövek feküdtek.

44. kép: Az 1213. objektum digitalizált felszínrajza

Az antropológiai elemzés szerint 44-53 éves nő koponyája töredékes bázisú és arcú, kissé vetemedett, vázcsontjai igen hiányosak: a jobb lábszárcsont, a jobb lábfej, a jobb kar és kézcsontok, illetve a bal kézcsontok nem őrződtek meg/nem kerültek be az objektumba.⁶⁴ Fogain a megmaradt 25 közül kettőn nagyméretű caries látható, egyből csak a gyökércsonk maradt meg. Jobb oldali felső, első molárisa gyökereinél három nagyobb tályog keletkezett, kettőnél a csont perforálódott is. Felső fogsorívében a jobb oldali második metszőfog 90°-kal elfordulva, rendellenes helyen, a szemfog belső oldala mellett nőtt ki. A szemfog körül jelentős mértékű tréma alakult ki, a teljes felső fogsor ritkává vált. A homlokcsont külső felszínén négy, igen erős érlenyomat látszódik.⁶⁵

⁶⁴ ZOFFMANN 2008, 19.

⁶⁵ ZOFFMANN 2008, 19–20.

1217. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 140 cm átmérőjű, kerek, enyhén szűkülő oldalú, egyenes aljú, 40 cm mély gödör alján egy kemény, hamus réteg, felette rengeteg kerámiatöredék, majd fekete humuszos betöltésréteg került elő. A leírás szerint a kerámiatöredékek között égett emberi (?) csontok is előkerültek. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

45. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1217. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1227. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 85 cm átmérőjű, kerek, sekély, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, nagyjából 40 cm mély gödör betöltésének felső része erősen égett, vörös, amely alatt egy fekete faszenes folt és egy szürke hamus réteg helyezkedett el. A betöltésből nagy mennyiségű kerámiatöredék, agyagkorongok, simított tapasztástöredékek és bronzsalak került elő. A naplóban található bejegyzés szerint: „1227, 1212: Kisméretű, kör alakú gödrök, égett paticsos réteggel, kavicsos soványítású finom kerámiával. Feltehetően sírok.” A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

46. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1227. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1231. objektum

Hamvasztásos sír (?). Az objektumlistában feltételes sírként, a naplóban három bronzkori sír (1231, 1291, 1258) egyikeként szerepel. 200 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú, egyenes aljú, 50 cm mély gödör öt betöltési réteggel (fentről lefelé: I – világosszürke, enyhén paticsos; II – sárgás; III – vörösre égett paticos; IV – barnásszürke, paticsos, faszenes; V – barna kevert).

47. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1231. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A stratigráfiai egységeirőlapon három, illetve négy edény töredékei szerepelnek, melyek közül a 2. számú edényben faszénmaradványokat, alatta pedig égett emberi csontokat találtak. A betöltési rétegekből apró kerámiatöredékek, a 4. számú edény alatt homokkő-töredék, illetve pontosabb helymegjelölés nélkül egy bronztárgy és 5 db csiszolt

agyagkorong is előkerült az objektumból. Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor.

1246. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 140x150 cm átmérőjű, ovális, enyhén befelé ívelő oldalú, egyenes aljú, 45 cm mély gödör közepén vörös paticsrögökkel és faszénnel kevert rétegben egy amfora alakú edény töredékei és nagyobb homokkő-darabok, valamint égett emberi (?) csontok feküdtek. A betöltésből nagy mennyiségű egyéb kerámiatöredék és tapasztásdarab került elő. Fényképet vagy rajzot a jelenségről nem találtam, az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor.

48. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1246. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1258. objektum

Az 1258. számú, 80x110 cm átmérőjű, ovális, egyenes oldalú, egyenes aljú, nagyjából 40 cm mély gödörben egy természetellenes pozícióban elhelyezkedő, töredékes, rossz megtartású emberi csontváz került elő.

49. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1258. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

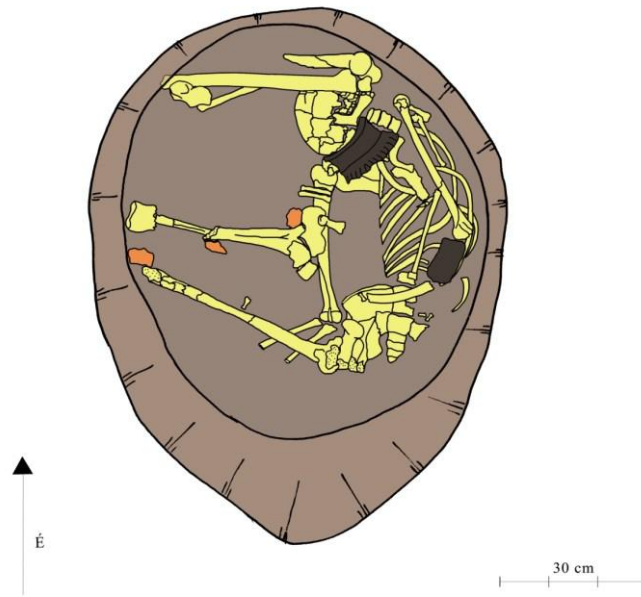
Az antropológiai elemzés szerint 40-46 éves, nagyon robusztus, feltehetően magas férfi⁶⁶ teste nagyjából észak-déli irányban feküdt a gödörben. Koponyája az objektum északi falához szorítva helyezkedett el, a fej a jobb arckoponyán nyugodott. Nyaka erőteljesen hátratorva, teste szorosan a gödör körvonalát követve feküdt. A felsőteste kissé bal oldalra fordítva, bal alkarja a medencén, jobb keze kissé távolabb, a bordáktól helyezkedett el, jobb alkarjának fele hiányzott. Jobb combcsontja nyújtva, jobb alsó lábszára párhuzamosan visszahajlítva a combcsont mellé, a sarokcsont és a lábfej csontjai a jobb karcsonton feküdtek. Bal lába (levágott/eltört, hiányos combcsonttal) anatómiai kötésben, térdben behajlítva közvetlenül a koponyánál helyezkedtek el. A maradványok elrendezése azt a benyomást kelti, mintha a holttestet erővel „gyömöszölték” volna a szűk gödörbe (hasonlóan az 1213. objektumhoz).

Az objektum betöltése homogén, fekete faszenes, paticosos, égett, belőle késő bronzkori kerámiatöredékek (egész profilok), rontott kerámia és salak, valamint csiszolt, átfűrt agyagkorong is előkerült. A jelenségről metszetrajz nem készült.

---

⁶⁶ ZOFFMANN 2008, 20.

1258. objektum

50. kép: Az 1258. objektum digitalizált felszínrajza

1276. objektum

Hamvasztásos sír (?). Nagyjából 150 cm átmérőjű, kerek, enyhén szűkülő oldalú, egyenes aljú gödör (mélysége ismeretlen), melynek „égett”, hamus, faszenes betöltésében 4-5 edényhez tartozó töredékek, salakdarabok, illetve égett emberi csontok kerültek elő. Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor.

51. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1276. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1291. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 110 cm átmérőjű, kerek, enyhén kiöblösödő oldalú, ívelt aljú, 50 cm mély gödör fekete, faszenes, „égett” betöltéséből rengeteg kerámiatöredék és kalcinált csont került elő. A naplóban az alábbi bejegyzés található róla: *„Kör alakú gödör. Betöltése faszenes, égett, sok kerámiával és kalcinált csonttal. Hasonlít az 1089. objektumhoz. Ezen a területen több hasonló objektumot találtunk. Valószínűleg késő bronzkori sír.”*

Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor.

52. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1291. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1349. objektum

Hamvasztásos sír (?). Az ásatási napló és a stratigráfiai egységleíró lap szerint 1349. számon két, egymásba ázott objektumot lehetett elkülöníteni, ám az ásatási fotók tanúsága alapján az is elképzelhető, hogy a nagyjából 50 cm átmérőjű, kerek, 40 cm mély, az altalajt is érintő késő bronzkori gödör felett a humuszosítás után jelentkező, majdnem 1,5 méter átmérőjű, sötétebb folt a területen folyt intenzív mezőgazdasági munkák számlájára írható. Az objektum felszínén sok kerámiatöredék, 20 cm mélységben pedig még több kerámiát tartalmazó, égett, faszenes réteg került elő. A gödör alja erősen iszapoldott, ami arra utal, hogy a végső feltöltés előtt huzamosabb ideig nyitva állhatott.

53. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1349. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A gödör az objektumlistában feltételesen sírként szerepel, a naplóban egy helyen a „*Nem sír!*” bejegyzés, fényképet vagy rajzot a jelenségről nem találtam. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

1433. objektum

Az 1433. számú, 110x130 cm átmérőjű, kissé ovális, enyhén szűkülő oldalú, egyenes aljú, 85 cm mély gödörben lentől felfelé szürke humuszos, vörös paticsos és szürke hamus, faszenes betöltési rétegek váltották egymást. Az objektum keleti részének közepén fekete faszenes, növényi maradványokkal kevert folt került elő.

Az objektum déli részén, a nyelési felszínen egy töredékes emberi koponya került elő, amely az antropológiai elemzés szerint egy 23-29 éves férfihoz tartozott. *„Az orrgyök fölött, közvetlenül a szemgödör mellett, egymással kis szöveget bezárva, két gyógyult vágásnyom található. A vágások közül a felső 9, az alsó 5 mm hosszú, szélességük és mélységük egyformán kb. 1 mm. A gyógyulás során esetleg fellépő gyulladásra semmilyen nyom sem utal.”*⁶⁷

---

⁶⁷ ZOFFMANN 2008, 20.

54. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1433. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A szürke hamus, faszenes betöltési rétegből nagy mennyiségű kerámia, köztük egy bikónikus edényke, benne egy kisméretű, pohárforma, füles edény, mellettük két füles bögre, az egyik alatt pedig őrlőkő töredéke került elő. Ugyanebben a rétegben nagyobb mennyiségű állatsont és egy plasztikus mellrátéttel díszített antropomorf agyagfigura is előkerült.⁶⁸

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁶⁹

1458. objektum

Hamvasztásos sír (?). A 160x180 cm átmérőjű, ovális, egyenes oldalú és aljú, nagyjából 50 cm mély gödör sárga-fekete vegyes és fekete paticsos, mészmorzsás betöltési rétegei között, az objektum nyugati oldalán egy kevés kerámiatöredéket tartalmazó, vékony faszenes réteg helyezkedett el. Az ásatási naplóban az alábbi bejegyzés olvasható: „Az 1453-1458. objektumok egy sorban helyezkednek el, mindegyik sekély. Az 1458. számú feltehetően sír.”

⁶⁸ KIRÁLY/KOÓS/TARBAY 2014, 325.

⁶⁹ GAMARRA et al. 2018, 5.

55. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1458. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

1498. objektum

Hamvasztásos sír (?). A nagyjából 200 cm átmérőjű, kerek, enyhén szűkülő szájú, majd kissé kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 135 cm mély gödörben nagy mennyiségű, 4 vagy 5 edényhez tartozó kerámiatöredék, illetve az objektum déli oldalának felső részén egy bronztekerics került elő. Betöltése lentől felfelé barna hamus, faszenes; fekete paticsos, faszenes és vörös-fekete, „égett”, erősen paticsos.

56. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1498. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az ásatási naplóban az alábbi bejegyzések olvashatóak: „1499, 1498, 1524. Egy sorban helyezkednek el, az átlagosnál mélyebb gödrök, betöltésük égett, hamus”; „ÉNy-i oldalát bontottuk. Valószínűleg egy sírt ástak bele a korábbi nagyméretű objektumba. Hasonlít az 1291. objektumhoz. 4-5 edény töredéke volt az objektumban.”.

A stratigráfiai egységleíró lapon látható skiccen a kerámiatöredékek mellett égett csontokat is feltüntettek, ám ezek antropológiai vizsgálata egyelőre még nem történt meg.

1557-1558-1559. objektum

Hamvasztásos sír (?). 80-100 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú, egyenes aljú, sekély gödrök, amelyek szuperpozícióban helyezkedtek el. A stratigráfiai egységleíró lapok szerint az 1559. számú egyértelműen sír, amelyből 3 edény töredékei is előkerültek. míg a naplóban az alábbi bejegyzés szerepel: „A három objektumnak hasonló a betöltése, két gödör azonos edényhez tartozó töredékeket tartalmazott. Előkerült egy díszítetlen idol⁷⁰ is, valamint az 1559.-ből egy bronz-töredék. Az 1558. hasonlít az 1231. sírhoz”.

57. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1558. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az 1557. számú objektumról fényképet vagy rajzot nem találtam. Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor. A leletekről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

⁷⁰ Az antropomorf agyagfigura egy ásatási fényképfelvétel tanúsága szerint az 1558. objektumból került elő, ám az objektumok leírásánál nem szerepel, és a raktárban magát a tárgyat sem sikerült megtalálnunk. A lelőhelyről származó többi, hasonló lelet feldolgozásáról ld. KIRÁLY/KOÓS/TARBAY 2014.

58. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1559. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1564. objektum

Hamvasztásos sír (?). Nagyjából 180 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú és aljú, 20 cm mély gödör, melynek betöltésének felső részén égett csontok kerültek elő. A gödörből nagy mennyiségű leletanyag: sok kerámia és kő, bronz lemeztöredék, tűzikutya és átfűrt, égetett agyagtárgy került elő. A jelenségről fényképet vagy rajzot nem találtam, az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor.

59. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1564. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1581. objektum

Nagyjából 200x200 cm nagyságú, lekerekített téglalap alakú, 40 cm mély gödör, melyet vágott az 1522. számú, biztosan késő bronzkori, kerek gödör. Az 1581. számú objektumban a leírás alapján legalább három csontváz került elő, ám a róla készült egyetlen fotón csak egy, nagyon rossz megtartású, feltehetően a jobb oldalára zsugorított holttest koponyája és alsó végtagjának néhány csontja látható.

Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor. A leletekről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

60. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1581. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1592. objektum

Hamvasztásos sír. A 110 cm átmérőjű, kerek, enyhén kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, mindössze 20 cm mélységű gödör alsó, vörös, fekete hamus rétegének közepén egy 50 cm átmérőjű, paticsos-hamus felület mutatkozott. A gödör betöltéséből rengeteg kerámiatöredék, orsógomb, valamint emberi hamvak is előkerültek. Az „1 g összcsúlyú,

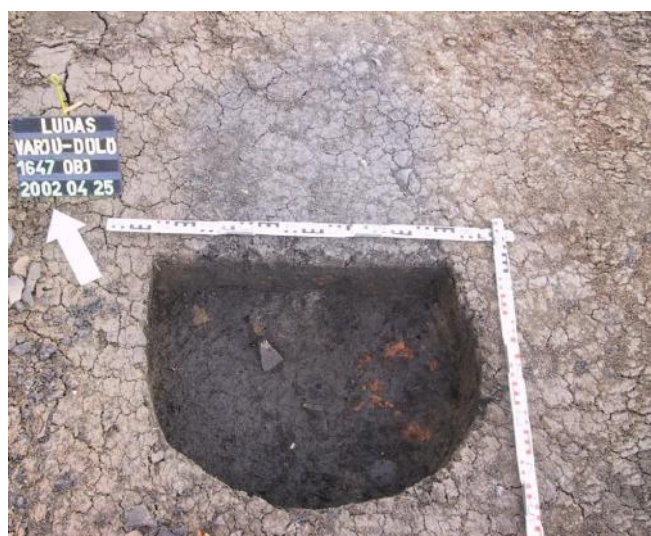
krétafehér és szénfekete színek között variáló, mikrofragmentált, calcinált csonttöredékek nem bizonyultak elegendőnek az elhunyt korának és nemének megállapításához.⁷¹

61. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1592. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1647. objektum

Hamvasztásos sír (?). A nagyjából 80 cm átmérőjű, kerek, kb. 20 cm mély objektumra vonatkozó naplóbejegyzések szerint temetkezésről lehet szó: „csontmorzsalék és bronztöredék a nyesési szinten”; „DK-i oldalában bronztöredéket és égett csontot találtunk”; „É-i oldalát bontottuk. II. kormos rétegeből kevés csontszilánk és kerámia került elő”.

62. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1647. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

⁷¹ ZOFFMANN 2008, 20.

Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor. A leletekről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

1679. objektum

Hamvasztásos sír. A 100x140 cm nagyságú, ovális, ívelt oldalú és aljú, 15 cm mély gödör paticszemcsékkel erősen kevert betöltésében összetört kerámiaedények és szétszórt emberi hamvak kerültek elő. Az antropológiai elemzés során az elhunyt nemét és korát nem lehetett megállapítani (mindössze 5 db mikrofragmentált, kékesszürkére égett csonttöredék alkotja a leletanyagot).⁷²

A stratigráfiai egységleíró lap szerint az objektumból az alábbi leletek kerültek elcsomagolásra: 1.: a nyelési szinten barna-szürke, vékonyfalú, bordázott csésze; 2.: függőleges kannelurával díszített, omphalosos aljú csésze; 3.: virágmintás edény; 4.: homokos, sárga színű, függőleges kannelurás, lefelé álló bütykös edényprofil; 5. (ugyanaz, mint a 7.): edénytöredék; 6.: edénytöredék; 8.: perem fölé húzott fülű csésze töredéke; 9.: bütykös, profilált csésze (egész); kő; salak; sima oldalú tapasztásdarabok.

63. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1679. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

⁷² ZOFFMANN 2008, 20.

1680. objektum

Az 1680. számú, 130x150 cm átmérőjű, ovális, alsó negyedében kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 45 cm mély gödör betöltésének alsó harmadában, az objektum déli részén egy emberi koponya falcsontjához tartozó töredék került elő. A csont az antropológiai meghatározás szerint valószínűleg egy adultus korú egyénhez tartozhatott.⁷³

Leletek (kerámiatöredékek, rongtott kerámia, kő és miniatűr edény) csak az objektum alsó felében kerültek elő.

64. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1680. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1681. objektum

Az 1681. számú, 140 cm átmérőjű, kerek, alsó harmadában kiöblösödő, egyenes aljú, 80 cm mély gödör betöltésének felső 40 centiméterén különálló emberi csontok kerültek elő. A gödörre vonatkozó írásos dokumentáció sajnos nagyon hiányos, a leletek elhelyezkedésével kapcsolatban csak az ásatási fotók tanulmányozása nyújtott némi támpontot.

Az antropológiai elemzés eredményei ellentmondásosak: a leírás szerint egy 6-7 éves gyermek koponyája (1681/1?) és vázcsontjai, míg az adatokat összesítő táblázatban a

---

⁷³ ZOFFMANN 2008, 20.

gyermek mellett még egy 18-22 éves nő maradványai (1681/2?) is a gödörhöz tartoztak.⁷⁴ A múzeum raktárában 1681. azonosítószámon valóban legalább két egyén csontjai találhatóak.

65. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1681. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A maradványokból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁷⁵

1702. objektum

Az 1702. számú, 120 cm átmérőjű, kerek, hengeres oldalú, egyenes aljú, 70 cm mély gödör felszínéről a humuszosítás során egy koponyatöredék került elő. Sajnálatos módon a leletnek a stratigráfiai egységleíró lapon, a naplóban és a raktárban sem sikerült további nyomára akadnom, antropológiai elemzésére egyelőre még nem került sor.

A humuszos, paticsmorzsás betöltésű objektumból nagy mennyiségű és igen gazdag formavilágú kerámiatöredék (csücskös peremű táltöredékek, fülek, edényprofilok, miniatűr edények), agyagorsók, csontgyöngyök, állatcsontok, lenyomatos tapasztástöredékek,

⁷⁴ Vö. ZOFFMANN 2008, 20 és 32.

⁷⁵ GAMARRA et al. 2018, 5.

obszidián pattintékok és a gödör déli részének 20-40 cm-es mélységéből egy antropomorf agyagfigura is előkerült. ⁷⁶

66. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1702. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1706. objektum

A nagyjából 120 cm átmérőjű, kerek, sekély, egyenes oldalú és aljú, kb. 50 cm mély gödörből két egyén hamvai kerültek elő. A stratigráfiai egységeirő lapon szereplő adatok szerint a kalcinált maradványok az objektum déli felében, a felső 10 cm-nyi betöltésben, míg az északi oldalon 20 cm mélységben kerültek el. A rajz és a leírás alapján a két koncentráció nem különült el egymástól élesen, valószínűleg a gödör metszetének elhelyezkedése miatt csomagolták őket elkülönítve.

„Az összesen 62 gramm súlyú osteológiai lelet a síron belül két halomra osztva nyert elhelyezést. A "B" jelölésű felnőtt csontmaradványai csak a sír északi részében lévő halomban, míg az "A" jelölésű nő csontjai az északi, de a déli sírvégben is megtalálhatóak voltak. A sírbeli 3. edényben, állatcsontokkal együtt előkerült emberi hosszcsont- és bordatöredékek hovatartozása nem volt eldönthető. A két egyén elkülönítését két, a nő esetében feketére, a meghatározatlan nemű egyén esetében szürkére égett mandibulatöredék tette lehetővé.”⁷⁷ † K. Zoffmann Zsuzsanna meghatározása szerint az „A” jelű egyén egy adultus-

⁷⁶ Az antropomorf agyagfiguráról csupán egy fényképfelvétel áll rendelkezésemre, a lelőhelyről származó többi, hasonló lelet feldolgozásakor a raktárban magát a tárgyat nem sikerült megtalálnunk. Vö.

KIRÁLY/KOÓS/TARBAY 2014.

⁷⁷ ZOFFMANN 2008, 20–21.

senilis korú nő (bár összefoglaló táblázatában már 23-x évesként szerepel), míg a „B” jelű egyén egy meghatározhatatlan nemű felnőtt lehetett.⁷⁸

67. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1706. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az objektumból csaknem teljesen ép (vagy kiegészíthető edények), fekete, fényezett, amfora alakú finomkerámiák, beszurkált virágmotívumokkal díszített és csücskös peremű táltörredék, állatcsont, valamint egy háromszög átmetszetű, hegyes bronztárgy is előkerült.

1734. objektum

Az 1734. számú, 145 cm átmérőjű, kör alakú, egyenes oldalú, egyenes aljú, 75 cm mély gödör közepén hamus-faszenes betöltésben különálló emberi csontok feküdtek. Az antropológiai vizsgálat szerint az objektumba két egyén: egy Infans II. korú gyermek és egy 18-22 éves nő (részleges) maradványai kerültek. A két halott csonttörredékei teljesen összekeveredtek, és csak részben, valószínűleg másodlagosan égtek meg.⁷⁹

Az objektumról készült egyik részletrajzon úgy tűnik, hogy nagyjából 46 cm mélységben állati állkapcsok is feküdtek volna az emberi maradványok között, ám erről a leírásban nem történik említés. A gödör betöltéséből kevés kerámiatörredék, egy őrlőkő és az objektum északi oldalán, 65 cm mélységben egy 13 cm hosszú bronz tű került elő.

⁷⁸ Vö. ZOFFMANN 2008, 20 és 32.

⁷⁹ ZOFFMANN 2008, 21.

68. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1734. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1751. objektum

Hamvasztásos sír. A 170 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 85 cm mély gödör északnyugati részén egy ép, kormos örlőkő (örlőfelületével lefelé), mellette egy égett emberi maradványokat tartalmazó, narancssárga színű dísztal és egy bögre került elő. Az antropológiai elemzések során egy kalcinált gyermekkoponya töredékeit és egy felnőtt égetetlen orrcsontját sikerült meghatározni.⁸⁰

69. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1751. objektum metszete (©Dobó István Vármúzeum)

⁸⁰ ZOFFMANN 2008, 21.

A naplóban az alábbi bejegyzés olvasható: „80 cm mély, lefelé szélesedik. É-i oldalában teljesen ép örlőkő volt (melléklet?). 70 cm mélyen narancssárga díszkerámia alatt égett koponya és egyéb csontdarabok voltak. A csontok alatt is találtunk egy edényt. Az edényekből földmintát vettünk. Hasonlít több eddig feltárt sírhoz is (1433., 1681.). Feltételezhetően a halottakat egy szemetesgödrökbe helyezték. Bizonyos ideig nyitva maradhattak a gödrök, erre utal a vékony iszapos réteg mindegyik objektumban és a méhkasszerű forma. Az emberi maradványok nem minden esetben a gödör alján helyezkednek el. A kerámiamelléletek hiányosak. A betöltésben csak apró kerámiatöredékek voltak. Az edényekből földmintát vettünk.”

70. kép: Az 1751. objektumból előkerült örlőkő és csésze a hamvakkal (©Dobó István Vármúzeum)

Az objektumból nagy mennyiségű egyéb kerámiatöredék, állatcsont, patics, salak és kő, valamint egy állatfigura töredéke is előkerült. A gödör legalján egy vékony hamus, kormos réteg volt megfigyelhető, a „temetkezés” erre került rá. A rétegtani megfigyelések alapján a gödör az emberi maradványok, az edények és az örlőkő bekerülése után egy ideig még nyitva állt: a leleteket tartalmazó betöltésréteg fölött sárga színű, iszapoldott beomlás, majd afölött sötétbarna, faszenes réteg helyezkedett el.

1851. objektum

Az 1851. számú, 180x200 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 170 cm mély gödör déli felének legalján egy 6-8 éves gyermek⁸¹ jó megtartású csontváza került elő.

A kelet-nyugati tájolású, arccal a gödör oldala felé, a bal oldalára zsugorított holttest körüli betöltési rétegek stratigráfiai összefüggéseit nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Az objektumban legalább 9 különböző betöltési réteget sikerült elkülöníteni, melyek egy része gyors, más részük viszont lassú feltöltődésre utal. A metszetrajzon és a stratigráfiai egyégleíró lapon szerelő skiccek egymásnak sok esetben ellentmondanak, az objektum metszetéről fényképfelvétel nem készült. Az objektum északi oldalában egy szürke, hamus folt is jelentkezett, amely 100 cm mélységben szabályos kör alakban rajzolódott ki. Az ásatók szerint ez egy későbbi beásás lehetett, bár ezt sem rétegtani, sem tipokronológiai módszerekkel nem sikerült megerősíteni.

A gödörből rendkívül nagy mennyiségű leletanyag: nagyjából 9 ép edény és több zsáknyi kerámiatöredék, homokkő és őrlőkövek töredékei, szerves anyagra utaló, kerek elszíneződések (favödrök nyomai?), egy bronzrög, egy bronztű töredéke, bronzsalak, csiszolt kerámiakorong, állatesontok, taasztástöredékek és egy nagy méretű szarvasagancs is előkerült. A gyermek koponyájánál 3 bronzkarika feküdt.

71. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1851. objektum déli oldala (©Dobó István Vármúzeum)

⁸¹ ZOFFMANN 2008, 21.

A naplóban az alábbi bejegyzés olvasható az objektumról: „Sír. 80cm mélységig bontottuk. A kerámiamellékletek a gödör szélén helyezkednek el. A metszeten jól látható az iszapos és a humuszos betöltés. Az agancs, a kerámiák és a gyermekcsontváz különböző mélységben helyezkedtek el, köztük a betöltés is teljesen más. Valószínűleg nem egy időben kerültek az objektumba. A váz enyhén zsugorított testhelyzetű, a koponya mellett bronzkarikák voltak. Betöltése rendkívül hasonlít az 1681. számú és az 1734. számú sírhoz; mindkettő hasonlít a szemetesgödörökhöz is. A sír K-i oldalában sok tapasztásdarabot találtunk. Kérdéses, hogy miért kerültek a sírba.”

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁸²

72. kép: Az 1851. objektum digitalizált felszínrajza

⁸² GAMARRA et al. 2018, 5.

1868. objektum

Hamvasztásos sír (?). A nagyjából 180 cm átmérőjű, kerek, ívelt oldalú és aljú, 50 cm mély gödör közepén „égett”, vörös, 3-4 edény töredékét, bronztöredékeket és égett csontot tartalmazó réteg került elő. Az emberi maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor.

73. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1868. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1907. objektum

Az 1907. számú, 65 cm átmérőjű, kerek, kiöbösödő, enyhén ívelt aljú, 70 cm mély gödörben vörös, paticsos, „égett”, és kormos, faszenes betöltésrétegben, simított tapasztásokkal borítva négy edény töredékei, közöttük pedig égett emberi és állati csontok kerültek elő.

Az antropológiai elemzés adatai ellentmondásosak: a leírásban adultus(?) korú, meghatározhatatlan nemű, míg az összesítő táblázatban 23-29 éves nő szerepel.⁸³ „A +-50 darab, összesen 108 gramm súlyú csonttöredék között főleg hosszcsontok részletei, de koponyacsontok töredékei is előfordultak. A mikro-mesofragmentált töredékek krétafehér, részben pedig barnás színűre égtek, a köztük lévő állatcsonttöredék viszont szénfekete.”⁸⁴

⁸³ Vö. ZOFFMANN 2008, 21 és 32.

⁸⁴ ZOFFMANN 2008, 21.

74. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1907. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1. melléklet: homokos, sárga-szürke, hosszú nyakú, kézzel formált, urna formájú edény (összeomlott); 2. melléklet: narancsárga, fényezett, vékony falú, kisméretű csésze, szájával lefelé a sírban; 3. melléklet: nagyméretű, narancssárga-szürke edény, valószínűleg benne volt a többi edény (?); 4. melléklet: narancsárga, fényezett, homokos, behúzott peremű, füles tál töredéke.

1916. objektum

Az 1916. számú, 215 cm átmérőjű, enyhén ovális, egyenes oldalú, enyhén ívelt aljú, 70 cm mély gödör északkeleti felében, 45 cm mélységben egy felnőtt nő északnyugat-délkeleti tájolású, bal oldalára zsugorított váza került elő. A holttest koponyája a bal oldalán nyugodott, bal karja a test mellett behajlítva, kézfeje az álla alatt, jobb karja a mellkasán, lábai erősen felhúzva és a bal oldalra döntve, bal sarka a jobb térde felett helyezkedett el. A koponya felett fekete faszenes-kormos folt volt megfigyelhető, mintha tüzet gyújtottak volna felette.

Az antropológiai elemzés eredményei kissé ellentmondásosak: a leírásban adultus korú, a táblázatban viszont ennél pontosabban meghatározott, 23-29 éves nő szerepel.⁸⁵ Az objektumról készült fotó alapján a csontváz majdnem teljesnek mondható, ám valószínűleg annyira rossz megtartású lehetett, hogy a múzeumba szállítás és tisztítás után részletesebb elemzésre már nem bizonyult alkalmasnak.⁸⁶

⁸⁵ Vö. ZOFFMANN 2008, 21 és 32.

⁸⁶ ZOFFMANN 2008, 21.

75. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1916. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1. melléklet: sárga-szürke, homokos, vékonyfalú, kisméretű füles edény a halott két lába között; 2. melléklet: sárga, homokos, kézzel formált, vastag falú, urnaforma edény töredékei több helyen a váz körül; 3. melléklet: fekete fényezett, homokos, vastagfalú, füles oldaltöredék a koponya mellett. A gödör betöltésének felső rétegeiből egyéb apró kerámiatöredékek és állatcsontok is előkerültek.

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁸⁷

1919. objektum

Hamvasztásos sír. A 200x210 cm átmérőjű, ovális, egyenes oldalú és aljú, 90 cm mély gödör alján vörös, átégett, felette szürke hamus, majd pedig sötétbarna paticszemcsés betöltésben nagy mennyiségű kerámia, égett csont, megmunkált (homok)kövek, simított és

⁸⁷ GAMARRA et al. 2018, 5.

festett tapasztástöredékek, agyagkorongok és egy bronztű is előkerült. A gödör alján egy kékűlű fazék feküdt.

Sajnos a szöveges dokumentációban nincs nyoma annak, hogy az égett emberi maradványok pontosan hol helyezkedtek el az objektumon belül, és az antropológiai vizsgálat eredményei sem vezettek túlságosan messzire: „A +-20 darab, összesen 8 grammnyi leletanyag mikro- és részben mesofragmentált, fehéres-kékes hosszcsontszilánkokból áll, melyek részletesebb elemzésre nem voltak alkalmasak.”⁸⁸

76. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1919. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1935. objektum

Az 1935. számú, 230 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú, egyenes aljú, 220 cm mély gödör alján egy kupacban, nagyméretű kerámiatöredékekkel övezve két emberi koponya és különféle vázcsontok kerültek elő. Az antropológiai elemzés szerint az egyik koponya és a töredékes, hiányos vázcsontok egy 18-22 éves (1935/1.), míg a másik koponya egy 40-59 éves (1935/2.) férfihoz tartoztak.⁸⁹

A vizsgálatok során † K. Zoffmann Zsuzsanna további érdekes megfigyeléseket is tett maradványokkal kapcsolatban. Az 1935/1. számú, fiatalabb férfi maradványain az alábbi elváltozások voltak láthatóak: fogtorlódás, aszimmetrikus orbita, cribra orbitalia, fogakon vízszintes hornyolatok (hypoplasia), szokatlanul mély érlenymat a homlokcsont bal oldalán; jobb oldali ulnán gyógyult törés; bal oldali femur és mindkét tibia esetében régi,

⁸⁸ ZOFFMANN 2008, 21.

⁸⁹ ZOFFMANN 2008, 21–22.

szilánkos (esetleg nyílt) törés nyomai. Az 1935/2. számú, idősebb férfihoz tartozó koponyán „a felső rágófogakon a rágófelszín belső, az alsókon pedig a rágófelszín külső széléhez közel, a saggitalis sík tengelyében mély, hornyolatszerű kopásnyom mutatkozik, amely minden valószínűség szerint valamilyen munkavégzéssel kapcsolatban alakulhatott ki.”⁹⁰

77. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1935. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az egyébként hamus, humuszos, szürkésbarna gödör betöltésében az emberi maradványokat tartalmazó rész körül egy kerek foltban valószínűleg szerves anyagot tartalmazó, sötétebb rész volt megfigyelhető. Ez, illetve a maradványok helyzete alapján valószínűnek látszik, hogy a két férfi csontjait valamilyen zsákban vagy textilbe/bőrbe csavarva helyezhették a gödörbe. Külön érdekesség az 1935/2. számú, különálló koponyával kapcsolatban az antropológus megjegyzése: „*Habár maturus korú férfi koponyájának bázisa töredékes, hiányos, s így ez teljes bizonyossággal nem állapítható meg, a megőrződött csontrészek és a nyakcsigolyák hiánya mégis inkább arra enged következtetni, hogy nem a fej levágását, hanem a koponyának már a halál után történt leválasztását lehet feltételezni.*

⁹⁰ ZOFFMANN 2008, 22.

Egyébként a koponya színe és állaga olyan jellegű, mintha a koponyát földbe kerülése előtt, hosszabb időn át, szabad ég alatt tartották volna, ahol a napon teljesen kiszáradhatott.”⁹¹

Az embercsontokkal azonos rétegben állatcsontok; egy szürke-fekete kézzel formált, nagyméretű edény töredékei; egy nagyon vékony falú, finom, kisméretű, fényezett edény töredékei; a maradványok alatt pedig néhány kisebb kerámiatöredék és egy nagyméretű kő került elő. A gödör északi felében, 40 cm mélységben egy bronzspirál, a déli rész felső 30 cm-én egy agyag „kocsikerék” töredéke, 155-190 cm között pedig közelebből nem meghatározott, fehér, festett, átfűrt tárgyak láttak napvilágot.

78. kép: Az 1935. objektum részlete az emberi maradványokkal (©Dobó István Vármúzeum)

Az 1935/1. csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁹²

⁹¹ ZOFFMANN 2008, 27.

⁹² GAMARRA et al. 2018, 5.

1936. objektum

Az 1936. számú, 180x200 cm átmérőjű, enyhén ovális, alsó harmadában kiöblösödő, alján egy kisebb beásásban tovább mélyülő, 200 cm mély gödörben egy gyermek és egy felnőtt nő maradványai, valamint egy szarvasmarha csontváza került elő.

79. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1936. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az ásatási napló és a stratigráfiai egységleíró lap adatai némileg ellentmondásosak, a leletek elhelyezkedését ezek és az ásatási fotók, rajzok összevetésével kíséreltem meg rekonstruálni. Az ásatási naplóban egy helyen az alábbi leírás szerepel: „Az ÉK-i oldalon 140 cm mélyen egy koponya volt. A gödör teljes mélysége 170 cm. É-i oldalán teknőszerűen tovább mélyül 200 cm-ig. A beásás egykori agyagkeresésre utalhat. A csontváz alatti vegyes rétegek lassú betöltődésre utalnak, ezután kerülhetett sor a temetkezésre. A váz K–Ny-i tájolású, enyhén zsugorított helyzetű. A medencecsont alatt egy fekete, fényezett, bütykös amfóraszerű edény volt. Az 1934. objektumban hasonló edénytöredékeket találtunk. 70 cm mélyen bronzfülbevalókat találtunk.” Egy másik naplóbejegyzésben az alábbiak

olvashatóak: „1936. Henger alakú gödör. É-i oldalában emberi csontváz, felette marhacsontváz volt. A 8., 9. sírban hasonló jelenséget figyeltünk meg.”

Az antropológiai elemzés szerint az 1936/1. számmal jelzett maradványok egy 49-55 év közötti nőhöz, az 1936/2. számú maradványok (jó megtartású koponya, bal oldali medencelapát) pedig egy 9-10 éves, meghatározhatatlan nemű gyermekhez tartozhattak.⁹³

80. kép: Az 1936/1. váz (©Dobó István Vármúzeum)

Az 1. számú női váz a gödör alján, egy természetesen feltöltődött mélyedés tetején helyezkedett el. Kelet-nyugati irányban, erősen a bal oldalára zsugorítva helyezték el. Koponyája a bal oldalon feküdt, karjai és lábai is a teste alatt helyezkedtek el. A természetellenes mértékben behajlított végtagok helyzete arra utalhat, hogy a tetemet talán már bomlásnak indult állapotban, esetleg valamilyen szerves anyagba burkolva helyezhették a gödörbe. A csontváz koponyájánál bronzkarikák és egyéb bronztöredékek, jobb vállánál egy kis csésze, a test mellett egy tűzikutya és simított, festett tapasztásdarabok, agyagkanál, alatta pedig egy ép edény és őrlőkő töredékei kerültek elő.

A női csontváz feletti betöltési rétegek keletkezési módja, a gyermek és a szarvasmarha maradványainak bekerülése metszetrajz és részletes leírások hiányában sajnos nehezen rekonstruálható. Az objektum középső részén, a női csontváz felett „égett”, kormos,

⁹³ ZOFFMANN 2008, 23.

paticsos betöltési réteg helyezkedett el, a leírások szerint a gyermek maradványai ennek tetejéről kerültek elő. A kormos betöltési réteg felett szürke, hamus réteg következett, amelyben állatcsontok, rengeteg kerámia (köztük rontott, másodlagosan habosra égett példányok és nagyobb méretű edények töredékei) kerültek elő. Bár dokumentáció nem készült róla, a szarvasmarha csontváza valószínűleg ebben a rétegben helyezkedhetett el.

81. kép: Az 1936. objektum digitalizált felszínrajza

A 1936/1. számú csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).⁹⁴

⁹⁴ GAMARRA et al. 2018, 5.

1937. objektum

A sekély, kerek gödörhöz tartozó stratigráfiai egységeirő lap hiányzik, az objektumról készült rajzon és fotón a gödör közepén kerámiatöredékek és égett csontok láthatóak. A maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor. A leletekről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

82. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1937. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

1997. objektum

Hamvasztásos sír. A 160x170 cm, enyhén ovális, kiöbösödő oldalú, enyhén ívelt aljú, 90 cm mély gödör északi oldalán, szürke-vörös, hamus, faszédarabokkal kevert betöltésben hat nagyméretű edény, körülöttük és bennük pedig égett emberi maradványok kerültek elő. A „temetkezést” tartalmazó rétegek alatt nagyobb mennyiségű, némely esetben anatómiai kötésben lévő állatsontot, homokkővet és pattintott köveket is tartalmazó barna agyagos, kevert betöltést lehetett megfigyelni, amely felett egy vékonyabb, barna-sárga csíkos betöltési réteg helyezkedett el. Ez a jelenség feltehetően arra utal, hogy az eredeti funkcióját elvesztett gödröt először (étel)hulladékkal kezdték el feltölteni, majd pedig ebben az állapotában, de még jóval az emberi maradványok és edények behelyezése előtt, huzamosabb ideig nyitva állt, majd természetes úton kezdett betemetődni.

Az emberi maradványokra vonatkozó publikált adatok némileg ellentmondásosak: a leírásban adultus-senilis, az összesítő táblázatban 23-x korú nő szerepel.⁹⁵ „Az összesen 78 gramm súlyú lelet főleg mikro-mesofragmentált hosszcsontok töredékeiből áll, de előfordulnak koponyatöredékek is, köztük beazonosítható részletekkel (sziklacsont töredéke, jobb orbita felső peremrészlete, jobb os zygomaticum részlete és egy zárt apexű foggyökér). A töredékek színe a krétafehértől a kékes és barnás árnyalatokon át a szénfeketéig variál, ami a tűz egyenetlenségéről tanúskodik.”⁹⁶

83. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 1997. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Mellékletek: 1.: szürke-fekete színű, finom homokos, vékonyfalú tál; 2.: nagyméretű, homokos, egyfülű, virágcserep formájú edény, a fülével szemben bütyökkel (égett csontokat tartalmazott); 3.: kisméretű, finom, homokos, szürke színű csésze profilja; 4.: kisméretű, szürke színű, finom, homokos anyagú csésze; 5.: sárga színű, homokos, urnaforma edény; 6.: nagyméretű töredék, amely talán az 5. számú edényhez tartozott.

2021. objektum

A nagyjából 100 cm átmérőjű, kissé ovális, enyhén kiöblösödő oldalú, egyenes alj, 20 cm mély gödörben az ásatási fotó alapján egy tűzikutya, két kisméretű, ép csésze és egy nagyméretű tárolóedény töredékei kerültek elő. Az ásatási napló vonatkozó bejegyzésében

⁹⁵ Vö. ZOFFMANN 2008, 23 és 32.

⁹⁶ ZOFFMANN 2008, 23.

ugyaneből az objektumból tapasztásdarabokat és apró (emberi?) csonttöredékeket is említenek.

A maradványok antropológiai elemzésére még nem került sor. A leletekről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

84. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2021. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

2112. objektum

Hamvasztásos sír. A 70 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 70 cm mélységű gödör északi oldalának alján, faszenes, fekete rétegben több, néhány esetben égett, töredékes állatsont (szarvasmarha, kutya) , sok apró kerámiatöredék, egy csiszolt kerámiakorong, kerámiasalak és tapasztástöredék, a gödör alján pedig egy nagyobb méretű örlőkő töredéke került elő.

Sajnos az objektumhoz tartozó leírásokban emberi maradványokról sehol sem esik szó, ám 2112. azonosító számmal szerepel egy hamvasztásos sír anyaga az antropológiai elemzésben. „A 40 gramm súlyú, összesen 98 darab hosszcsonttöredék mesofragmentált, gyengén égetett, feketés, illetve sötétbarnás színű.”⁹⁷ A maradványok a leírásban adultus-senilis korú, míg az összesítő táblázatbn 23-x éves, meghatározhatatlan nemű egyénként szerepelnek.⁹⁸

⁹⁷ ZOFFMANN 2008, 23.

⁹⁸ Vö. ZOFFMANN 2008, 23 és 32.

85. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2112. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

2146. objektum

Hamvasztásos sír. A nagyjából 100 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 60 cm mély gödör alján egy kupacban nagy mennyiségű, részlegesen megégett emberi maradvány került elő. Sajnos az objektumhoz tartozó leírásokban az emberi maradványokról ennél több említés nem szerepel, és azokról sem rajzot, sem pedig fényképet nem találtam. A betöltési rétegek leírása alapján a maradványok fölött egy vörösre égett sáv volt megfigyelhető.

86. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2147, háttérben a 2146. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

Az antropológiai elemzés szerint a gödörben talált emberi maradványok egy 23-39 éves nőhöz tartoztak. „A kb 100 gramm súlyú csonttöredékek közepesen fragmentáltak és égettségük is közepes. – A csontrészek általában barnás színűre égtek, de például a tűztől jobban védett sziklacsont töredéke szénfekete színű. A töredékek között több beazonosítható részlet is megőrződött, így a koponya arci részéből és bázisából, a mandibula jobb oldalából, valamint nyakcsigolyákból. Említést érdemel, hogy a megmaradt csontanyagban hátcsigolyák, hosszcsontok, illetve medencecsontok részletei nem fordultak elő.”⁹⁹

Az objektumból nagy mennyiségű kerámiatöredék és állatcsont, patics és simított tapasztástöredék, egy csiszolt kerámiakorong és egy agyag „kocsikerék”, valamint egy csiszolt kőeszköz (balta?) is előkerült.

2161. objektum

A 2161. számú, nagyjából 150 cm átmérőjű, nyakánál szűkülő, majd erőteljesen (200 cm-re) kiöblösödő, egyenes aljú, 80 cm mély gödörben egy gyermek és egy felnőtt, valamint egy egész szarvasmarhaváz került elő. A gyermek és a felnőtt egy rétegben, a gödör alján, míg a szarvasmarha rajtuk csaknem keresztben, 55-60 cm mélységben feküdt.

87. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2161. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

⁹⁹ ZOFFMANN 2008, 23.

Az objektumra vonatkozó stratigráfiai leíró lap hiányzik, az emberi maradványok helyzetét illetően naplóban és a rajzokon ellentmondásos adatokat találtam: „2161: *Leletek: szarvasmarhacsontváz, alatta a gödör É-i részében egy emberi koponya és csontok nem anatómiai rendben. A csontokat felszedtük, több mellékletet nem találtunk. Földmintát vettünk.*”

Az ásatási felszínrajzon és az objektum rétegeiről készült fényképeken jól látszik, hogy valójában két teljes emberi váz feküdt a gödör alján. Először a 1,5-2,5 éves gyermek¹⁰⁰ teste (2161/2.) került a gödör északi kiöblösödése alá: testét északnyugat-délkeleti irányban, a hátán fekvő helyzeték el. Lábai széttárva ("békapózban"), feje a bal oldalra fordítva feküdt. A 43-49 éves nő (2161/1.)¹⁰¹ háton fekvő holttestét a gyermek behelyezése után a gödör nyugati és északi falához igazították úgy, hogy nyújtott, egymással párhuzamosan elhelyezkedő lábai a testtel majdnem derékszöveget zártak be, és bal lába a gyermek medencéjén, valamint annak jobb lábán nyugodott. Feje a jobb oldalra döntve, jobb karja könyökben enyhén behajlítva, nyújtva a test mellett, jobb kézfeje a medencéjén/jobbs combcsontján, bal karja pedig könyökben behajlítva, a mellkasán keresztben feküdt. Bal karja előtt egy őrlőkö és egy másik, nagyobb méretű kő került elő.

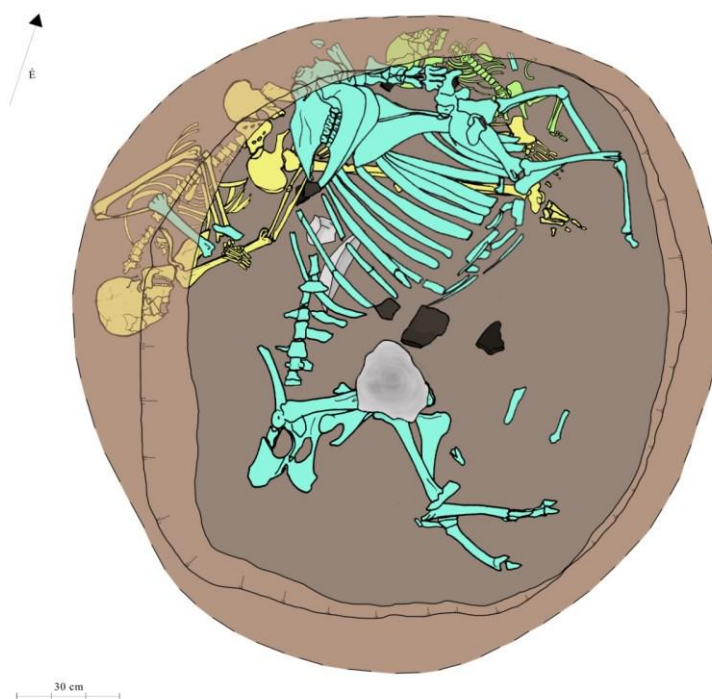
88. kép: Szarvasmarhaváz a 2161. objektumban (©Dobó István Vármúzeum)

¹⁰⁰ ZOFFMANN 2008, 24.

¹⁰¹ ZOFFMANN 2008, 23–24.

A szarvasmarha az emberi vázak felett, azokkal megegyező típusú betöltésben, ám a holttestektől egy vékony földréteggel elválasztva került elő. Az állatot a gödör középvonalába helyezték. Nyaka a gödör északi falához támaszkodik, feje a hátára teljesen visszahajlott. A gödör betöltésében további állatsontok, kerámiatöredékek, a szarvasmarhaváz szintjén pedig több, nagyméretű kő került elő.

A 2161/2. számú gyermekcsontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első, a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzésének eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).¹⁰²

89. kép: A 2161. objektum digitalizált felszínrajza

2181. objektum

A 140x150 cm átmérőjű, ovális, függőleges oldalú/kissé trapéz alakú, egyenes aljú, 85 cm mély gödörben világosszürke, paticsos, faszenes, hamus rétegben egy töredékes

¹⁰² GAMARRA et al. 2018, 5.

emberi csontváz került elő. A holttest két oldalán beszürkált virágmintás, erősen profilált, kétfülű edény töredékei, valamint nagyméretű kövek feküdtek.

Az antropológiai meghatározás szerint robosztus, közepes testmagasságú, 35-39 éves férfi holttestét nyugat-keleti irányban, a hátára fektetve helyezték a gödörbe. Koponyája bolygatott, valószínűleg még a bronzkorban eltávolították, esetleg széttörték (a cranium töredékei a fejfelé fordult mandibula jobb oldalán helyezkedtek el). Mindkét karja könyökben behajlítva, a test mellett, ún. "oráns pózban" feküdt. Medencéje enyhén jobbra fordítva, jobb lába egyenesen kinyújtva (a törzssel kb. 45°-os szöveget zárt be), bal lába térdben behajlítva és kissé felhúzva, a bal combcsonton nyugodott.

90. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2181. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

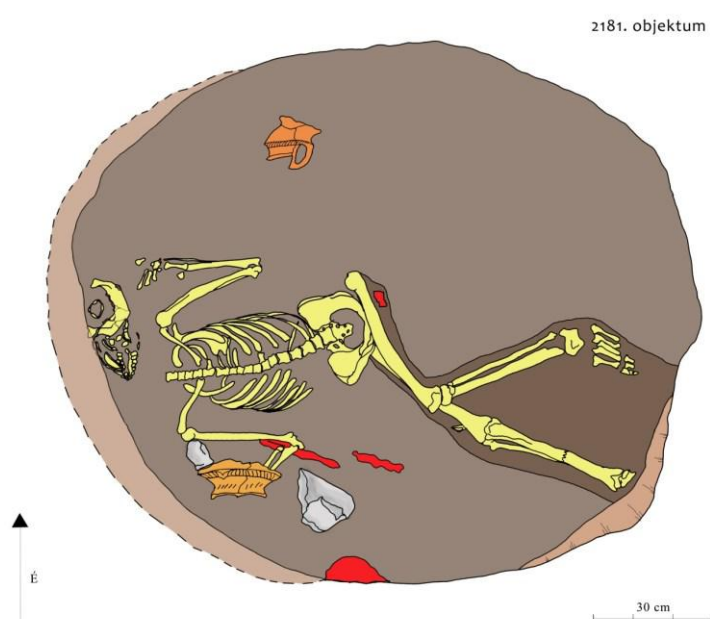
Fogazatával és állkapcsával kapcsolatban † K. Zoffmann Zsuzsanna az alábbi megfigyeléseket tette: „A két felső II fogon a lekopott zománc helyén kisméretű, szabályos, kerek, feltehetően művi lyuk (furat?) látható, melyek mélysége jobb oldalon 5, bal oldalon 9 mm”; „A két capitulum mandibulae közül a bal oldali osztott, aminek megfelelően a bal oldalon a fossa mandubularisnak saggitalis oldalán másodlagos ízületi felszín alakult ki. Ezzel kapcsolatban mozgáskorlátozottság valószínűsíthető. Törés vagy gyulladás nyoma az érintett részekben nem mutatkozik.”

A naplóban az alábbi bejegyzéseket olvashatjuk a leletről: „2181. Csontváz bronzkori sír. Csak az egyik oldalát bontottuk. A betöltésben apró kerámiatöredékek és patics volt.”; „A csontváz lábai magasabban helyezkednek el, ezt magyarázhatja az is, hogy

egy félig feltöltött objektumba helyezték el a testet. A váz jobb és bal oldalán egy edényhez tartozó töredékek voltak.”; „A csontváz alatt égett, paticsos réteget találtunk.”

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A meghatározások táblázatos formában, illetve a szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első eredményei hamarosan publikálásra kerülnek.¹⁰³ Egy korábbi, a 2181. számú csontvázalattal együtt a lelőhelyről származó több mintát is magába foglaló statisztikai elemzés eredményei alapján megállapítható volt, hogy a kárpát-medencei bronzkor korábbi időszakaihoz képest a Ludason eltemetett késő bronzkori egyének jóval magasabb arányban fogyasztottak C4-típusú növényeket (pl. kölest).¹⁰⁴

91. kép: A 2181. objektum digitalizált felszínrajza

2239. objektum

A 2239. számú, 120 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő, egyenes aljú, 45 cm mély gödörben egy kivételesen jó megtartású emberi váz került elő.

Az északnyugat-délkeleti tájolású váz a bal oldalára zsugorítva, inkább hason feküdt. Koponyája a bal oldalára dőlve, bal karja könyökben behajlítva, a test alatt, jobb karja behajlítva, kézfejével a jobb térdre helyezve került elő. Lábai egymással párhuzamosan, felhúzva helyezkednek el, a jobb láb kissé nagyobb szögben behajlítva helyezkedtek el. A

¹⁰³ MCCALL et al. in press.

¹⁰⁴ GAMARRA et al. 2018, 5.

lábak és a felsőtest kb. 60°-os szöveget zártak be egymással. Az antropológiai elemzés szerint a maradványok egy 36-40 éves nőhöz tartoztak, szeméremcsontján terhességgel/szüléssel kapcsolatban hozható elváltozások láthatók.¹⁰⁵

92. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2239. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

A naplóban az objektumra vonatkozó bejegyzések szerint annak betöltése homogén, hamus, szürke színű volt. A csontváz mellett (nagyjából medencetájékon) egy bronzkarika, körülötte és a koponyája alatt 6-7 edény nagyméretű töredékei, különböző állatsontok, valamint a gödör északi falában két, bekarcolásokkal díszített, hengeres csonttárgy is előkerült.

93. kép: Díszített csonttárgy a 2239. objektumból (©Dobó István Vármúzeum)

¹⁰⁵ ZOFFMANN 2008, 24.

2262. objektum

A 260x300 cm nagyságú, lekerekített téglalap alakú, talán lépcsős kialakítású, alsó harmadában enyhén kiöblösödő, egyenes aljú, 150 cm mély gödör északi részében egy emberi koponya került elő. A 18-34 cm mélységben fekvő koponyától nagyjából 10 cm-re egy bronzdrótból készült karika feküdt, a gödör déli részének legalján pedig egy összetört kerámiaedény került elő.

Sajnos az emberi maradványokat a raktárban nem sikerült fellelnünk. A leletekről sem rajzot, sem fotót nem találtam, és antropológiai meghatározására sem került sor, így azt sem sikerült kideríteni, hogy a koponya állkapoccsal együtt vagy anélkül került-e a gödörbe.

94. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2262. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

2320. objektum

A 2320. számú, 140 cm átmérőjű, kerek, enyhén kiöblösödő oldalú, ívelt aljú, 145 cm mély gödör alján, egy sárga, beomlott réteg alatt szétszórt, törött, részlegesen megégett emberi maradványok kerültek elő.

Az ásatási naplóban az alábbi bejegyzések olvashatóak az objektumról: „K–Ny-i metszetben bontottuk. A D-i oldalon 115 cm mélyen emberi csontokat (koponya, hosszúcsontok) találtunk. A lábszárcsontok el voltak törve. Feltehető, hogy egy régebbi sírt bontottak ki, ekkor sérültek meg a csontok, esetleg egy temetkezési rítus jele. Hasonló jelenséget már több objektumban is megfigyeltünk: 1681., 1734.”; „Sír. Fekete, fényezett ép idolt találtunk. A bontás során megsérült. Szem, nyaklánc volt rajta jelezve. A csontváz felett

kemény, átégett paticsos réteg volt, a váz alatt edénytöredékek, a kerámiát feltehetően összetörték. A koponya kivételével az összes vázcsonton égésnyomok voltak.”

95. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2320. objektum metszete (©Dobó István Vármúzeum)

Az antropológiai elemzések során kiderült, hogy az objektumba valójában két egyén: egy 8-9 éves gyermek és egy 21-22 éves nő maradványai kerültek: *„Az objektum K-Ny-i metszetének északi és déli oldalán egy gyermek egymástól távolra szórt koponyájának és vázcsontjainak töredékei kerültek elő. Egyetlen töredék ezek közül, a gödörben másodlagosan megpörkölődött, de temetéskor a halott nem került hamvasztásra. - Ugyanezen objektum azonos metszetének északi oldaláról egy fiatal nő néhány koponyatöredéke, jobb oldali femurja, valamint fibulájának töredéke került elő, melyeken korabeli vágás, vagy más sérülés nyomai nem voltak megfigyelhetőek.”*¹⁰⁶

A gödör betöltéséből közepes mennyiségű állatcsont, csonteszköz, tűzikutya, festett tapasztástöredékek, lapos kövek, őrlőkő és nagy mennyiségű, változatos típusú kerámiatöredék (pl. szűrőedény; csótalpas töredék; fekete, fényezett, pontozott, erősen profilált edény) került elő. A naplóban említett antropomorf figurával kapcsolatban a dokumentáció több ellentmondást is tartalmaz: míg az előbbi szerint szem és nyaklánc van rajta jelezve, addig a stratigráfiai egységeirő lapon az szerepel, hogy hiányzik a feje. A raktárban 2320. azonosítóval nem, 2330. szám alatt viszont találtunk egy hasonló

¹⁰⁶ ZOFFMANN 2008, 24.

szobrocskát.¹⁰⁷ Az objektumon belüli pontos elhelyezkedését sajnos nem sikerült rekonstruálni.

96. kép Ludas, Varjú-dűlő, 2320. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

2322. objektum

A 100 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő, egyenes aljú, nagyjából 60 cm mély gödörben 40 cm mélységben egy vörös-fekete, égett folt jelentkezett, amely alatt anatómiai összefüggések nélküli, szórványos embercsontok kerültek elő.

Az objektumról fényképet vagy rajzot nem találtam. Az emberi maradványok antropológiai elemzése sajnos még nem történt meg.

2488. objektum

Egy mesterséges, északkelet-délnyugati irányú, téglalap alakú foltban kibontott szelvényben nagyon töredékes, nagyon rossz megtartású emberi csontok és két, a fotó alapján késő bronzkori karperec került elő. A naplóban az alábbi bejegyzés szerepel róla: „Kb. 130 cm hosszú, K-Ny-i irányú – preszkíta? – gyermeksír.”

Az objektumról fényképet vagy rajzot nem találtam. Az emberi maradványok elemzésére és a bronz karperecek tanulmányozására nem nyílt lehetőségem.

¹⁰⁷ KIRÁLY/KOÓS/TARBAY 2014, 323.

2546. objektum

Az objektumról mindössze egy rövid naplóbejegyzés tudósít: „É-D-i irányú, téglalap alakú vegyes betöltésű folt. A betöltésben kerámia és morzsalékos csontdarabokat találtunk. Feltehetően gyermeksír.” Az azonosító számhoz tartozó stratigráfiai egységleíró lap és rajzok is hiányoznak, mindössze egy fényképfelvételt találtam a jelenségről.

Az állítólagos emberi maradványokat a raktárban nem sikerült fellelnünk, azok antropológiai elemzésére így nem is kerülhetett sor. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

97. kép: Ludas, Varjú-dűlő, 2546. objektum (©Dobó István Vármúzeum)

III.10. Mezőkeresztes – Cethalom

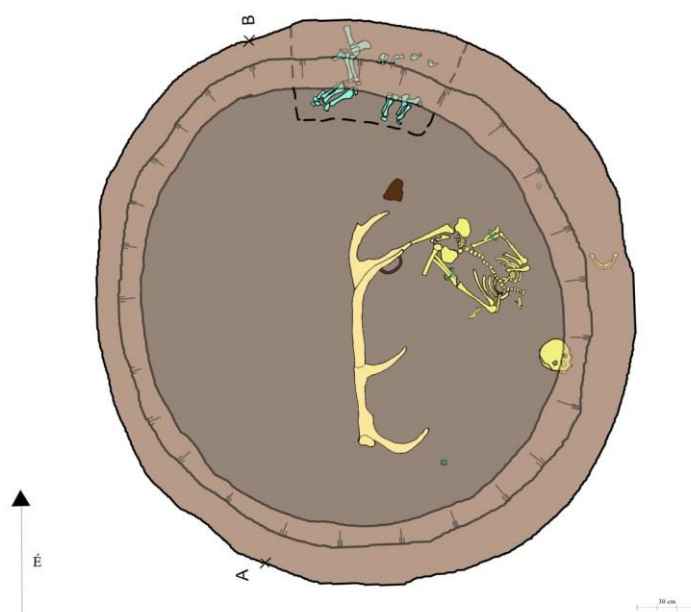
1995 a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársai Wolf Mária vezetésével az M3-as autópálya 10. lelőhelyének (Mezőkeresztes – Cethalom) feltárását végezték, ahol egy tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrába sorolható település objektumai kerültek elő. A 154.

számú gödörben egy gyermek és egy kutya bolygatott csontváza, valamint egy nagyméretű szarvasagancs is feküdt.¹⁰⁸

154. objektum

A 280 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, 270 cm mély gödör alján egy vékony, faszenes, hamus rétegen fekvő egy gyermek hiányos csontváza került elő. A gödör északi oldalán, nagyjából 40 cm-rel a gyermek maradványai felett egy kutya bolygatott csontváza, a gödör tetején pedig egy ötágú szarvasagancs feküdt. A leírás szerint jól meg lehetett figyelni, hogy a gödör fokozatosan töltődött be, ám a metszetrajz alapján a hamus réteg feletti rétegek akár szándékos, egyszeri betemetés nyomaként is értelmezhetőek (a kisebb foltokban, sávokban rajzolódó, eltérő színű betöltésrétegek gyors, mesterséges feltöltés során is keletkezhetnek).

Mezőkeresztes - Cethalom, 154. objektum

98. kép: A 154. objektum digitalizált felszínrajza

Az északkelet-délnyugati tájolású, hátán fekvő váz, koponyája és állkapcsa a váz többi részétől kissé távolabb helyezkedett el. Kezei könyökben behajlítva, a medencén feküdtek, lábaiból csak a combcsontok maradtak meg. Ezek bal oldalra fordítva, a

¹⁰⁸ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 2566-1994. A lelőhely és a 154. objektum rövid ismertetését ld. még: WOLF/SIMONYI 1995; WOLF/SIMONYI 1997.

gerincoszloppal kb. 110-120°-os szöveget zártak be. A váz jobb és bal karján egy-egy bronz karperec, a váz felett és a jobb felkar mellett pedig egy-egy bronzkarika került elő.

A gyermekváz antropológiai elemzése egyelőre még nem történt meg. A belőle vett minták AMS radiokarbon vizsgálata szerint a holttest az 1379–1130 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹⁰⁹

III.11. Nyíregyháza – Oros, Mega Üzleti Park

Az M41-es főút Vaja és Nyíregyháza közötti szakaszának mindkét oldalára kiterjedő területen egy nagyberuházáshoz kapcsolódó megelőző feltárás során 2010-ben egy nagyméretű, tipokronológiai alapon a Gáva-kultúrához sorolt település látott napvilágot. A település délkeleti szélén öt olyan objektum került elő, amely emberi maradványokat is tartalmazott. Ugyanebben a zónában két bronzkincs is napvilágot látott.¹¹⁰ A feltárást Istvánovits Eszter vezetésével a nyíregyházi Jósa András Múzeum munkatársai végezték.

93. objektum

A 93. számú, 260x290 cm átmérőjű, négyszögletes, függőleges falú, egyenes aljú, 95 cm mély gödör keleti felében, nagyjából 40 cm mélységben egy 23-40 éves férfi koponyája feküdt, 30-35 cm-rel mélyebben pedig a hozzá tartozó állkapocs is előkerült.

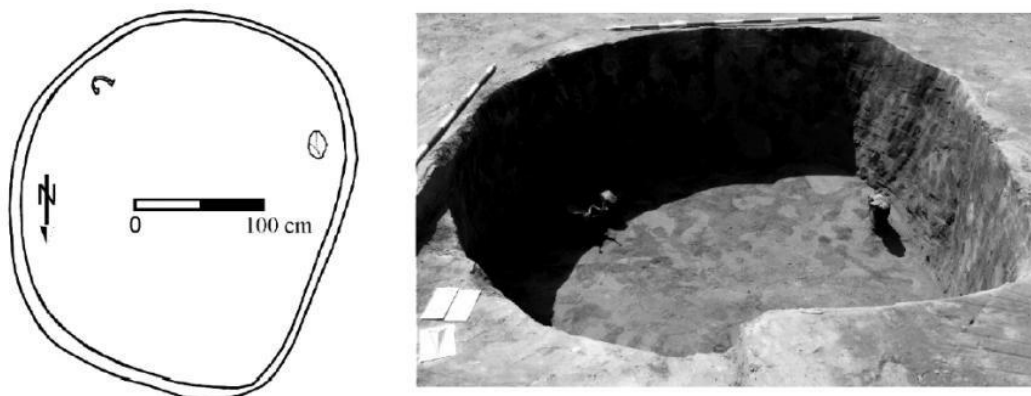

Fig. 6. Nyíregyháza–Oros–Mega Üzleti Park, pit nr. 93.

99. kép: Nyíregyháza – Oros, Mega Üzleti Park, 93. objektum (URÁK/MARTA 2011, 158. Fig. 6. nyomán)

¹⁰⁹ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11654. Kalibrálatlan érték: 3009 ± 25 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

¹¹⁰ URÁK/MARTA 2011, 158-160. A lelőhely antropológiai anyagának meghatározását Szathmáry László végezte.

A mandibulával azonos rétegben még egy további, meghatározhatatlan korú és nemű emberi koponya apró töredékei láttak napvilágot, a gödör alján (ugyancsak a keleti oldalon) pedig egy nagyjából 60 cm átmérőjű, átégett, homokos folt volt megfigyelhető.¹¹¹

636. objektum

A 636. számú, 292 cm átmérőjű, kerek, tölcséresen szűkülő, egyenes aljú, 132 cm mély gödör metszetalában egy 40-60 éves férfi állkapcsa került elő. A gödör alsó negyedének betöltésében egy szürkés, hamus réteg volt megfigyelhető. Az objektum díszített házikerámiát, csonteszközöket és állatcsontokat tartalmazott, feltehetően hulladékgyűjtőként funkcionált.¹¹²

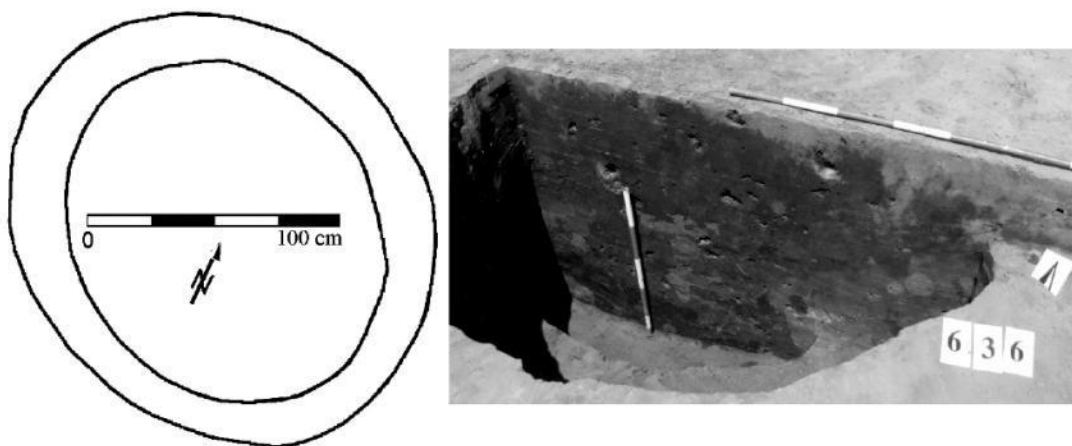

Fig. 7. Nyíregyháza–Oros–Mega Üzleti Park, pit nr. 636.

100. kép: Nyíregyháza – Oros, Mega Üzleti Park, 636. objektum (URÁK/MARTA 2011, 158. Fig. 7. nyomán)

3031. objektum

A 3031. számú, 148x152 cm átmérőjű, enyhén ovális, kissé kiöblösödő, egyenes aljú, 90 cm mély objektum nyugati felében, a gödör alján egy 44-53 éves nő kicsavarodott helyzetben fekvő, robusztus váza került elő. Feje arccal nyugatnak fordítva, jobb karja előre nyújtva, a bal a medence alatt, könyökben behajlítva helyezkedtek el, a publikálók szerint a halott kezeit összekötözhatték. Lábai szorosan egymás mellett feküdtek (térdei összeértek), lábfejei a test többi részénél 5 cm-rel magasabban helyezkedtek el. A combcsontok között kiskérődző csontjai, a betöltésben pedig néhány kerámiatöredék került elő.¹¹³

¹¹¹ URÁK/MARTA 2011, 158.

¹¹² URÁK/MARTA 2011, 158.

¹¹³ URÁK/MARTA 2011, 159.

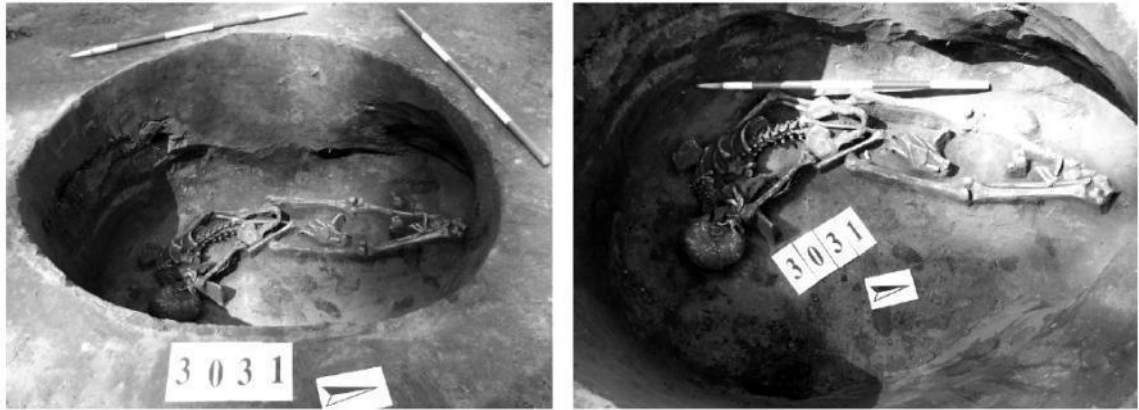

Fig. 8. Nyíregyháza–Oros–Mega Üzleti Park, pit nr. 3031.

101. kép: Nyíregyháza – Oros, Mega Üzleti Park, 3031. objektum (URÁK/MARTA 2011, 159. Fig. 8. nyomán)

3116/1. objektum

A 3116/1. számú, 160 cm átmérőjű, kerek, ívelt falú, egyenes aljú, 110 cm mély gödröt a 3131. számú, bolygatott emberi maradványokat tartalmazó objektum nyugati felébe ásták. A 3116/1. gödör betöltésében néhány kerámiatöredék, állatcsont, agyagtárgy és patics mellett egy 7-8 éves fiú koponyája, attól északra pedig, hamus betöltésréteg fölött egy ép edény került elő.¹¹⁴

3131. objektum

A 3131. számú, 280x300 cm átmérőjű, ovális, egyenes oldalú és aljú, három kisebb beásással (3131/1, 3116, 3116/1) tagold gödörből két, egyelőre nem meghatározott fajú állat maradványai és egy 30-50 éves férfi hiányos váza került elő. Az az összezúzott arckoponyájú (?), hasán fekvő emberi váz a gödör betöltésének középső harmadában, az objektum nyugati falánál került elő. Jobb karja a vállára hajlítva, a kezujjai pedig a csigolyáin helyezkedtek el. Behajlított kezétől 40 cm távolságra egy bronztű látott napvilágot. Bal lábszára és teljes jobb lába hiányzott. A férfi törzse alatt egy – közelebbi meghatározás nélküli – állat csontváza, a mellkasa alatt pedig egy másik állat gerince és bordái feküdtek. Körülötte, illetve a gödör alján nagyméretű kerámiatöredékek szóródtak, illetve az objektum északkeleti felében, a gödör aljánál 20 cm-rel magasabban egy keskeny, átégett sáv húzódott.¹¹⁵

¹¹⁴ URÁK/MARTA 2011, 160.

¹¹⁵ URÁK/MARTA 2011, 158-159.

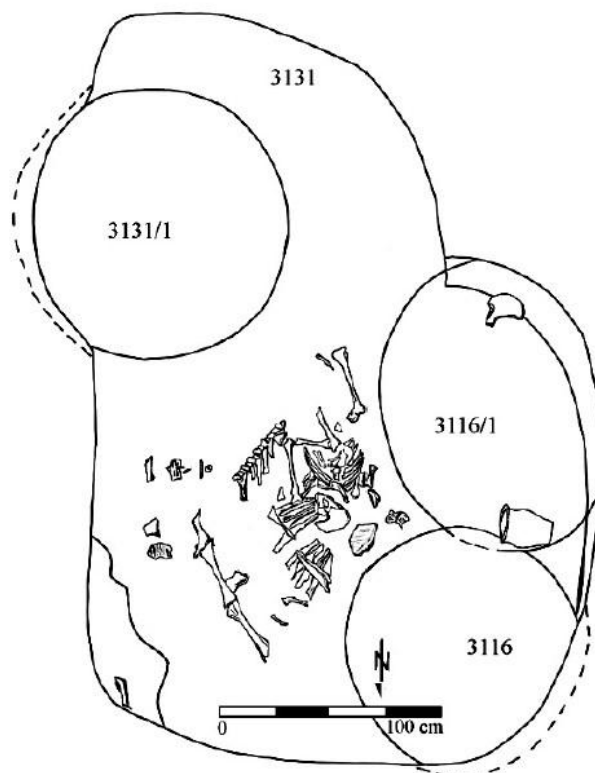

Fig. 9. Nyíregyháza–Oros–Mega Üzleti Park,
pit nr. 3131 and 3116/01.

102. kép: Nyíregyháza – Oros, Mega Üzleti Park, 3116/01. és 3131. objektumok
(URÁK/MARTA 2011, 160. Fig. 9. nyomán)

III.12. Nyíregyháza – Rozsrétszőlő, 182. lelőhely

2005-ben a nyíregyházi Jósa András Múzeum munkatársai egy, az M3 autópálya építéséhez kapcsolódó megelőző feltárás során előkerült Gáva-település egyik görében két felnőtt nő egymáson fekvő vázát találták.

368. objektum

A bronzkori település periferiáján elhelyezkedő, 100 cm átmérőjű, ovális, egyenes falú és aljú, 64 cm mély gödör alján egy 10 cm vastag hamus betöltésréteg volt megfigyelhető, amelyen két emberi csontváz feküdt.

Alul, közvetlenül a hamus rétegen egy maturus korú (40-60 éves) nő háton fekvő, északnyugat-délkeleti tájolású teste feküdt. Kezei a mellkasa előtt keresztben helyezkedtek el, bal alkarja hiányzott, hiányos megtartású lábait a bal oldalra döntötték.

Felül egy senilis korú (legalább 60 éves) nő északkelet-délnyugati tájolású maradványai helyezkedtek el. Lábait az előző halott karjai alá, annak bal mellkasára

helyezték. Jobb karja a saját mellkasán, bal alkarja pedig szorosan a vállhoz húzva feküdt. A gödör betöltéséből állatcsontok és késő bronzkori kerámiatöredékek kerültek elő.¹¹⁶

Fig. 2. Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, pit nr. 368.

103. kép: Nyíregyháza – Rozsrétszőlő, 182. lelőhely, 368. objektum (URÁK/MARTA 2011, 156. Fig. 2. nyomán)

III.13. Nyírmada – Vályogvető

1996-ban egy késő Felsőszöcs/korai Gáva nyíltzíni település kerek gödrében egy maturus korú férfihez, illetve egy kecskéhez tartozó koponyatöredékek kerültek elő.¹¹⁷

54. objektum

Az 54. számú, 225 cm átmérőjű, enyhén ovális, lépcsősen mélyülő, 110 cm mély gödör egységes, szürkésbarna agyagos betöltésében, 78 cm mélységben emberi és kecske koponyatöredékek kerültek elő. A két koponya fölött 20 cm-rel egy letört fülű csésze, a csontok alatt 30 cm-rel pedig egy nagy tál töredékei feküdtek. Az antropológiai meghatározás szerint az emberi koponya töredékei (frontális lemez 2/3-a) egy 40 éves férfihoz tartozhattak.

¹¹⁶ ALMÁSSY/GINDELE 2005, 291.; URÁK /MARTA 2011, 156. Az antropológiai meghatározást Szathmáry László végezte.

¹¹⁷ TÓTH/MARTA 2005, 107; URÁK/MARTA 2011, 157. A település leletanyaga meglehetősen heterogén: kerámiaművességében a kései halomsíros, Felsőszöcs- és Gáva-kultúrák elemei egyaránt megfigyelhetők. Ld. URÁK/MARTA 2011, 157. Az antropológiai meghatározást Turtóczki József, az állatcsontok meghatározását Berendi Erzsébet végezte.

A kecskekoponya bal szarva majdnem teljesen ép, a jobb töredékes, a szarvakon és a koponyatöredék frontális részén vertikális vágásnyomokat lehetett megfigyelni. Az objektumból még egy vaddisznó lapocka, egy bika állkapocstöredéke és 11 egyéb állatesonttöredék került elő.

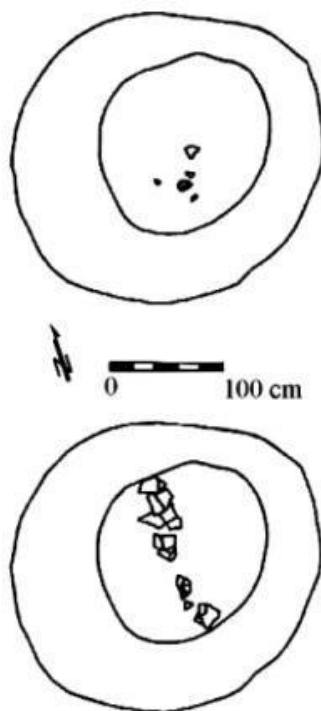

Fig. 4. Nyírmada-
Vályogvető, pit nr. 54 (after
TÓTH-MARTA 2005, 134).

104. kép: Nyírmada – Vályogvető, 54. objektum (URÁK/MARTA 2011, 156. Fig. 4. nyomán)

III.14. Nyírparasznya – III. forduló/Luby-tag

2010-ben az M3 autópálya Nyíregyháza – Vásárosnamény közötti szakaszának építéséhez kapcsolódó megelőző feltárások során az M3-66 és M3-187 lelőhelyek határán egy késő bronzkori és egy kora vaskori (folytonos?) településrészlet látott napvilágot. Az ásatók meghatározása szerint preszkíta település egyik nagy méretű, kerek tárológödrenek legfelső rétegében egy mellékletek nélküli, rossz megtartású, ÉNy-DK tájolású, nyújtott testhelyzetben fekvő emberi váz került elő.¹¹⁸

¹¹⁸ BEREZ 2012, 311.

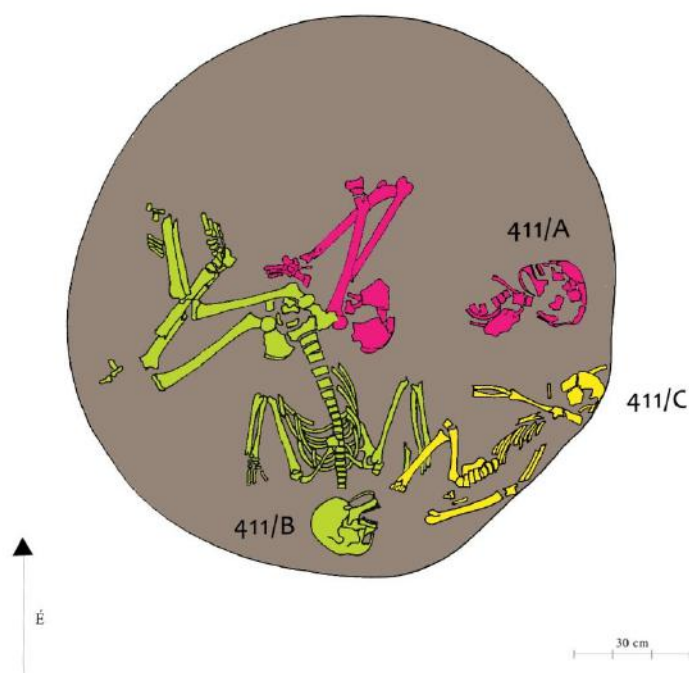
III.15. Oszlár – Nyárfaszög

1996-1997 között Oszlár – Nyárfaszög lelőhelyen, az M3 autópálya építéséhez kapcsolódó megelőző feltárások során egy körülbelül 2 hektáron elterülő, több mint 1000 objektumból álló, a Reinecke BD–HA1 periódusra keltezhető településrészlet került elő. A települést kerítő árokban két bolygatott emberi váz, két, kerek tárológödörben pedig 2 illetve 3 fiatal/gyermek holtteste került elő.¹¹⁹

411. objektum

A 411. számú, nagyjából 120 cm átmérőjű, kerek, 70 cm mélységű gödör legalján három gyermek közepes megtartású, hiányos csontváza feküdt, részben egymásra helyezve (411/A–C).

Oszlár - Nyárfaszög, 411. objektum

105. kép: A 411. objektum digitalizált felszínrajza

¹¹⁹ Az feltárásokat Koós Judit és Kalicz Nándor vezették. A késő bronzkori település leletanyagát Koós Judit 2004-ben, „A késő bronzkor történeti kérdései Északkelet-Magyarországon. Különös tekintettel az oszlári ásatás eredményeire” címmel írt doktori disszertációjában dolgozta fel. Az antropológiai meghatározást Zoffmann Zsuzsanna végezte, közöletlen. A kézirat, valamint az emberi maradványokat tartalmazó objektumokkal kapcsolatos dokumentumok (beleértve az antropológiai elemzés kéziratának) rendelkezésre bocsátását ezúton is köszönöm Koós Juditnak. Az egyes jelenségek leírása során közölt, az ásatási naplókából és stratigráfiai egységleíró lapokról idézett szövegek forrása a Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 2990-1996. szám alatt található ásatási dokumentáció tételei.

411/A: Az antropológiai meghatározás szerint 12-13 éves, közepes megtartású, északkelet-délnyugati tájolású, erősen zsugorított váza. Feltárásakor a koponyatető megsérült, az arc elé húzott karcsontokat kiemelték, csak néhány ujjcsont maradt az eredeti helyzetében. Gerincoszlopának középső része és bal lábszára hiányzik. A sarokcsontok csaknem a medencéig felhúzva fekszenek. Alsó állkapcsának jobb oldali, külső részén zöld patina található, amely valószínűleg a nyak fölött talált bronzgyöngy lenyomata lehetett.

† K. Zoffmann Zsuzsanna közöletlen kéziratában az alábbiak olvashatóak a vázra vonatkozóan: „*A lelet töredékes, hiányos, vízköves koponya- és vázcsontokból áll, a bordák zöme, az alsó hátcsigolyák, illetve a felső ágyékcsigolyák hiányzanak, a meglévőkön azonban korabeli sérülés nyoma nem látható. (...) Az alsó állkapocsban a fogak igen ritkán helyezkednek el, ennek ellenére azonban mindkét oldalon a diastémákkal határolt PM2 fogak rotációban vannak. Az alsó fogsor esetében az abrázio általában I fokozatú, a metszőké valamivel erősebb, míg a jobb oldali I2 fog egyedülállóan erős abrázioja a fog koronáját félig megsemmisítette. Ez az egyedi fogkopás minden bizonnyal valamilyen munkafolyamat során alakult ki. Patológia: A két maxilla, s velük a felső fogak hiányzanak. A metszőfogak koronáján vízszintes hornyolatok formájában zománc-hypoplasia figyelhető meg, amit hiányos táplálkozás (csecsemő-kisgyermekkorai vitaminhiány), vagy esetleg járványos megbetegedés okozhatott. A csontokon erőszakos halálra utaló korabeli sérülés nem volt megfigyelhető.*”

A maradványok AMS radiokarbon vizsgálata szerint a váz az 1374–1127 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²⁰

411/B: Az antropológiai elemzés szerint 7-9 éves gyermek közepes megtartású, töredékes váza. A délkelet-északnyugati tájolású csontváz a hátán fekvő, lábai a bal oldalra fordítva került elő. Karjai a feje mellé emelve, „orans pózban” helyezkedtek el. Koponyája kissé jobbra billent, medencéje az „A” csontváz jobb sarokcsontján és bal combcsontjának proximális végén feküdt. Nyaka közelében egy bronzgyöngy került elő.

† K. Zoffmann Zsuzsanna közöletlen kéziratában az alábbiak olvashatóak a vázra vonatkozóan: „*Töredékes, hiányos. (...) A megfigyelésre alkalmas alsó fogsorban a metszők torlódása és gyenge rotációja látható. Feltűnő a tejfogak (IV és V) erőteljes abrázioja. Patológia: A koponya jobb oldalán, egy erőteljes vágás leszelte a processus zygomaticus és a processus mastoideus felszínét, illetve kettévágta a jobb oldali capitulum mandibulaet.*”

---

¹²⁰ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11655. Kalibrálatlan érték: 2999 ± 27 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

Ugyanez a vágás a II. nyakcsigolya ívét is átvágta. Az atlason, valamint a többi megmaradt nyakcsigolyán sérülés nyoma nem látható. Egy másik vágás a hátcsigolyák közül az I. hátcsigolya corpusának elülső harmadát és a II. hátcsigolya corpusának már csaknem egész elülső felét vágta le, úgy, hogy a III. hátcsigolya corpusának jobb oldalán már csak sekély bevágás látható. A szegycsont és a bordák megfigyelésére nem volt lehetőség. - A koponya jobb oldalát és a mellkast előlről érő két vágás mindegyike halálos volt.”

411/C: Az antropológiai elemzés szerint 5-6 éves gyermek töredékes váza. Az északkelet-délnyugati tájolású csontváz a hátán fekvő, a jobb oldalára zsugorítva, csaknem teljesen a mellkasához húzott lábakkal került elő. Állkapcsa feltehetően állati bolygatás következtében az alsó részével felfelé fordult. Jobb karja nyújtva, bal karja a vállához felhajlítva feküdt. Jobb lábszára a „B” csontváz jobb kezén nyugodott. Jobb halántékán vékony huzalból készült, nagyobb, bal halántékánál két valamivel kisebb, egymásra merőlegesen, függőleges helyzetben fekvő bronzkarika került elő. Kulcsfontjánál további két bronzkarika feküdt.

† K. Zoffmann Zsuzsanna közöletlen kéziratában az alábbiak olvashatóak a vázra vonatkozóan: *„A lelet igen hiányosan megőrződött csontokból áll. (...) a koponyacsontokon, valamint a vázcsontokon (nyakcsigolyákon) korabeli sérülésre utaló nyom nem látható.”*

506. objektum

A fent részletezett 411. objektum közvetlen szomszédságában előkerült 506. számú kerek gödör betöltésében egy 5-6 éves gyermek medencecsontja került elő. A jelenségről fotót vagy rajzot nem találtam.

726. objektum

A 726. számú, nagyjából 120 cm átmérőjű, kissé ovális, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, kb. 50 cm mély gödörben két emberi váz került elő.

726/A: Az antropológiai elemzés szerint 35-39 éves nő maradványai. A kelet-nyugati tájolású, jobb oldalára zsugorított, hason fekvő csontváz térdei a „B” jelű halott koponyáján feküdtek. Lábai derékszögben felhúzva, sarkai a medence alá hajlítva, karjai erősen a test mellé szorítva kerültek elő. Jobb járomcsontja alatt egy szabályos, kerek bronzkarika feküdt.

Az antropológiai meghatározás során ez a holttest a 726/I. azonosítószámot kapta. † K. Zoffmann Zsuzsanna közöletlen kéziratában az alábbiak olvashatóak a vázra vonatkozóan: *„A 23 megőrződött fog közül csak egy esetében fordul elő caries: a jobb oldali alsó M1 fog koronájának egy nagy méretű caries csaknem felét megsemmisítette. A*

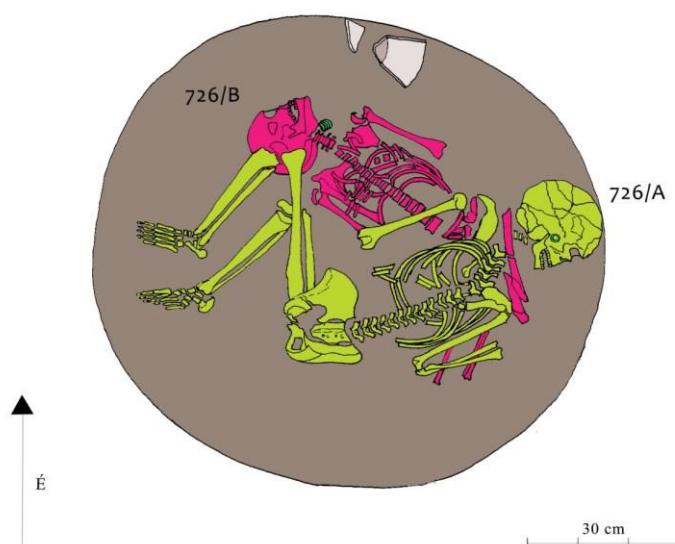

szomszédos M2 és M3 fogak még életében elvesztek, alveolusaik már részben abszorbeálódtak. A másik három bölcsességfog közül, a bal oldali M3 fog áttörése még nem fejeződött be. A fogak abrázója 2-3 fokozatú. Patológia: A gerincoszlop háti szakaszán minimális osteophyta felrakódás látható. A bal oldali könyökizületből a humerus ízületi felszíne torzult, jelentős csontburjánzás figyelhető meg, ami feltehetően mozgáskorlátozást eredményezett (arthrosis deformans). Az ízületet alkotó másik két csont hiányzik.”

Az AMS radiokarbon korhatározás eredményei alapján a váz az 1412–1269 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²¹

726/B: Az antropológiai meghatározás szerint 11-12 éves gyermek északnyugat-délkeleti tájolású csontváza. Koponyája a bal oldalára fordult, fogazata erőteljes, előreálló. Felsőteste a hátán fekszik, karjai a test mellett. Lábai a bal oldalra döntve, az „A” jelű váz alatt helyezkedtek el. Az antropológiai vizsgálatok eredményei szerint a csontokon korabeli sérülés nyomai nem voltak megfigyelhetőek. A koponya jobb oldalán négy tagból álló bronz karikaékszer, a bal állcsontnál öt bronzkarika feküdt. A váz alatt erősen égett, hamuval és faszénnel kevert betöltésréteg jelentkezett.

Oszlár - Nyárfaszög, 726. objektum

106. kép: A 726. objektum digitalizált felszínrajza

¹²¹ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11656. Kalibrálatlan érték: 3076 ± 26 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

A gödör északi szélénél egy barna színű, töredékes állapotú kis edény, a gödör betöltésében egy kisméretű, kétfülű, csaknem teljesen ép csupor, az objektum alján pedig egy összeroppant, füles fazék maradványai kerültek elő.

A csontvázakból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából is mintát vettünk, melyek elemzésére az MTA BTK RI Archaeogenetikai Laboratóriumában kerül majd sor.

1010. objektum

A települést kerítő 1. számú árokban két bolygatott, hiányos, de jó megtartású emberi csontváz került elő, melyek antropológiai vizsgálata a korábbiakban ismertetett holttestekkel együtt nem történt meg. Ezek közül az első, a feltárt árokrészlet keleti felén előkerült holttest az 1010. számot kapta.

Az ásatási naplóban az alábbi bejegyzés olvasható a maradványok előkerülésével kapcsolatban: „1. árok, X/C szektor átvágás (1) mélyítése folytatódik. 100 cm mélységben az ÉNy-i fal közelében az ásó kifordított egy nagyméretű combcsontot és egy lábszárcsontot (tibia). Emberi csontváz fekszik a gödör alján. Megkezdjük feltárását. Egyelőre úgy tűnik, hogy erőteljes férfi csontváz van bedobva az árokba és hiányozni látszik a koponyája. Mivel a feltárás folyamatban van, véglegeset még nem tudunk mondani. Az eddig legmélyebben fekvő nyakcsigolyák 125 cm mélyen fekszenek. A feltárásnak ebben az állapotában, már 75 cm-től lefelé igen kevés a lelet a töltelékföldben.”

Oszlár - Nyárfaszög, 1010. objektum

107. kép: A 1010. objektum digitalizált felszínrajza

A robosztus, rendkívül jó megtartású, délkelet-északnyugati tájolású váz a hátán fekve, az árok alján került elő. Feje hiányzik. Jobb karja könyökben, V-alakban meghajolva feküdt a test mellett, ujjai kinyújtva. Bal karja a test mellett, alkarja és ujjai részben a bal combcsont alatt kerültek elő. Bal lába kinyújtva, jobb lábszára a bal lábszárán hevert, de bontás közben kimozdult. Gerince S alakban elmozdult. Bal medencelapátja fölött egy kisméretű, kézzel formált, bronzkori csésze került elő töredékes állapotban, a váz körül pedig különböző állatsontok, kövek és kagyló heverték, feltehetően nem a holttest mellékleteként.

A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát vettünk. A mintavételhez kapcsolódóan Kiss Krisztián egyetemi hallgató elvégezte a maradványok előzetes antropológiai vizsgálatát is, melynek során kiderült, hogy a csontok egy 20-39 éves férfihoz tartoztak.¹²² Az AMS radiokarbon korhatározás eredményei alapján a váz az 1491–1302 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²³

¹²² MCCALL et al. in press.

¹²³ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11657. Kalibrálatlan érték: 3129 ± 26 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

1133. objektum

Az 1. árok feltárt részletének nyugati felén, a 1010. számú holttesttől nagyjából 50 méterre újabb bolygatott, hiányos de jó megtartású emberi csontváz került elő, amely az 1133. azonosítószámot kapta.

Oszlár - Nyárfaszög, 1133. objektum

108. kép: A 1133. objektum digitalizált felszínrajza

Az ásatási naplóban az alábbi bejegyzés olvasható a maradványok előkerülésével kapcsolatban: „Megkezdtük a félbehagyott 1. árok 6. átvágásának további mélyítését és a 7. átvágását is. Ez utóbbiban az árok alján egy csontváz mutatkozik, fölötte kb. 10-15 cm-rel egy kupacban 3 összeállt vékony, kb. 3 cm átmérőjű bronzkarikát találtunk. A 7. átvágásból többek között egy kézzel formált, durva kis pohár is felszínre került. (...) Erőteltjes csontozatú, jó megtartású váz, hasonlóan az árok 1. átvágásában talált csontvázhhoz. Magassága - a combcsontok alapján - ugyancsak 180-190 cm között lehetett. Testrészei összevissza dobálva, anatómiai rendben jószerivel csak a jobb láb - felhúzott helyzetben - és a gerincoszlop egy része található. Úgy tűnik, mintha levágták volna bizonyos testrészeit - végtagjait, fejét - és visszadobálták volna egy kupacba. Jobb combcsontja alatt egy összetört behúzott peremű tál tördékei találhatóak, de a csontváz alatt és mellett is több edény - és őrlőkőtöredék található.”

A maradványok antropológiai vizsgálatára egyelőre még nem került sor.

III.16. Pácin – Alharaszt

A Vásárhelyi-terv keretében létesítendő Cigánd–Tiszakarádi árapasztó tározó építéséhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárások során a Herman Ottó Múzeum munkatársai 2005-ben egy késő bronzkori települést tártak fel. Az ásatók szerint a Gáva-kultúrába sorolható, tipokronológiai (és azóta már abszolút kronológiai alapon is) azonban inkább a Reinecke BD–HA1 periódusra keltezhető település területéről több mint 1000 tárolóverem látott napvilágot, melyek 6 gödörben teljes (3), bolygatott (1) vagy részleges (2) emberi vázak is előkerültek. A településobjektumok között rendkívül gazdag kerámiaanyagot tartalmazó urnasírok is előkerültek (12 objektum, nagyjából a domb északi peremén).¹²⁴

A sírok in situ kiemelésre kerültek, azok teljes feltárása, dokumentálása és restaurálása 2015-2016-ben vette kezdetét. A tárgyi leletanyag teljes feldolgozása és publikációra való előkészítése jelenleg is folyamatban van, az alábbiakban közölt leírások az előzetes vizsgálatok eredményeit tartalmazzák.

S 15

Urnasír. A humuszba ásott, folt nélküli temetkezés, melyben a nagy mennyiségű kalcinált csontot tartalmazó, szorosan egymás mellé állított 7 edény közvetlenül az altalajra helyezve került elő. Az edények felső része a humuszosítás során megsérült.

A hamvak AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a sír az 1367–1126 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²⁵

---

¹²⁴ A megelőző feltárásokat Szörényi Gábor András és Ringer István vezették. Az előkerült csontvázak előzetes antropológiai meghatározását a feltáráson dolgozó Kővári Ivett végezte. A részletes elemzést Köhler Kitti fogja elkészíteni. Ezúton is köszönöm Szörényi Gábornak, hogy a leletanyagot és az egyelőre még adattári azonosító nélküli ásatási dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta. SZÖRÉNYI 2007, 4; RINGER/SZÖRÉNYI 2008.

¹²⁵ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11767. Kalibrálatlan érték: 2991 ± 24 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

109. kép: Pácín – Alharaszt, S 15 (©Herman Ottó Múzeum)

S 32

Urnasír. 12 urnát magába foglaló sírgödör, amelyet vágott a tőle északkeletre található, 33. számú objektum. A sírgödör 180x120 cm nagyságú, lekerekített téglalap alakú, függőleges oldalú és aljú, 15 cm mély. Hossztengelye ÉNY-DK-i irányú.

A hamvak AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a sír az 1367–1127 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²⁶

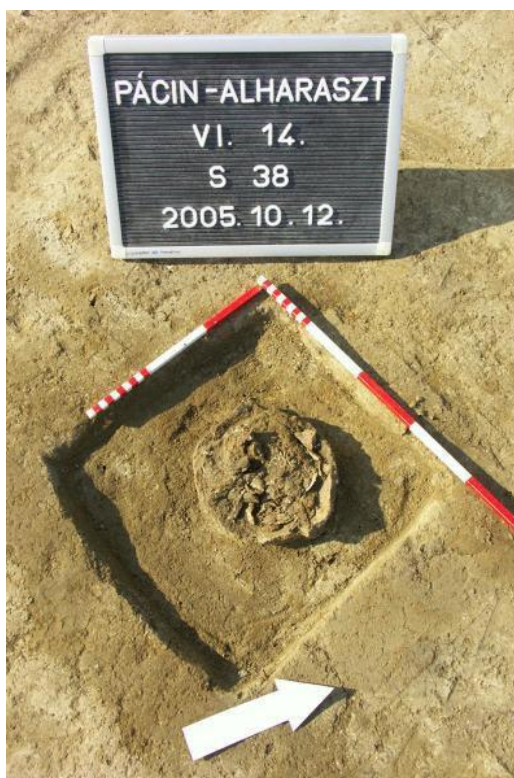

110. kép: Pácín – Alharaszt, S 32 (©Herman Ottó Múzeum)

¹²⁶ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11768. Kalibrálatlan érték: 2993 ± 23 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

S 38

Urnasír. A humuszba ásott, folt nélküli, erősen roncsolt temetkezés, amely a gépi nyesés során került felszínre. Sekély helyzete miatt valószínűsíthető, hogy a területen korábban zajlott mezőgazdasági munkálatok is megbolygatták. Az urnának csak a legalsó, 4 cm magas része maradt meg, mely szemcsés homokkal soványított, kívül sötétszürke, belül vörös színű kerámia. Az urna alján néhány átégett embercsont került elő.

111. kép: Pácín – Alharaszt, S 38 (©Herman Ottó Múzeum)

S 47

Urnasír. A felszínen szürkés, paticsos, ovális foltként jelentkezett. Az objektum nagy részét tapasztásdarabok és kerámiatöredékek borították. A jelenség az S102 azonosítószámot kapta, és az ásatók egy, az urnasírra később ráásott hulladékgödörként értelmezték, a két jelenséget együtt, egy mesterségesen kialakított, ovális „szelvényben” bontották ki. Mivel a leletek mindössze 14 cm mélységig jelentkeztek, az omladékréteg és a sír kapcsolatát illető, pontosabb rétegtani megfigyelésekre nem nyílt lehetőség.

A kalcinált emberi csontokat tartalmazó urna az objektum északkeleti részén helyezkedett el, mellette egy kisebb, töredékes edény feküdt.

112. kép: Pácín – Alharaszt, S 47 (©Herman Ottó Múzeum)

S 48

Urnasír. A humuszba ásott, folt nélküli, erősen roncsolt temetkezés, amely a gépi nyesés során került felszínre. Az égett csontokat és két kisebb edénymellékletet tartalmazó, már a föld súlya alatt is összeroppanó 4 urna mindegyike tovább sérült a humuszolás során.

113. kép: Pácín – Alharaszt, S 48 (©Herman Ottó Múzeum)

S 49

Urnasír (?). A felszínen elmosódott, szürke foltként jelentkező objektumot az ásatók bolygatott temetkezésként értelmezték. A 86 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú és aljú, mindössze 12 cm mély gödör nyugati részében egy edénytöredék, benne pedig néhány égett (emberi?) csont került elő.

114. kép: Pácin – Alharaszt, S 49 (©Herman Ottó Múzeum)

S 56

Urnasír. A humuszba ásott, folt nélküli temetkezés, melyben a nagy mennyiségű kalcinált csontot tartalmazó, szorosan egymás mellé állított 2 edény közvetlenül az altalajra helyezve került elő. Az edények felső része a humuszolás során megsérült. Az urnák között két kisebb csésze, illetve egy bronztű is előkerült.

115. kép: Pácin – Alharaszt, S 56 (©Herman Ottó Múzeum)

S 65

Urnasír. A humuszba ásott, folt nélküli temetkezés, melyben a nagy mennyiségű kalcinált csontot tartalmazó, szorosan egymás mellé állított, a föld súlyától összeroppant 6 (?) urna és azok mellékletei közvetlenül az altalajra helyezve került elő. Az edények nagyon rossz állapotban kerültek elő.

116. kép: Pácín – Alharaszt, S 65 (©Herman Ottó Múzeum)

S 75

Urnasír. A humuszba ásott, folt nélküli temetkezés, melyben a nagy mennyiségű kalcinált csontot tartalmazó, szorosan egymás mellé állított 8 edény közvetlenül az altalajra helyezve került elő. Az urnák felső részét a gép elnyeste, testüket a föld összeroppantotta. Az alacsonyabb urnák tetején, illetve belsejében kisebb tálak és bögrék, valamint 2 obszidián pattinték is előkerült.

A hamvak AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a sír az 1283–1122 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²⁷

¹²⁷ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11769. Kalibrálatlan érték: 2986 ± 25 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

117. kép: Pácín – Alharaszt, S 75 (©Herman Ottó Múzeum)

S 76

A „temetkezés” négyzetes, szürke színű foltként jelentkezett a felszínen, szuperpozícióban az S 117 azonosítószámú gödörrel. A bontás során derült ki, hogy a folt egy rossz megtartású, északkelet-délnyugati tájolású, a bal oldalára zsugorított női (?) csontvázat rejt. A beásás foltját nem lehetett követni, melléklete nem volt.

A maradványok 1%-nál alacsonyabb kollagéntartalma miatt AMS C14 korhatározásra alkalmatlannak bizonyultak.

118. kép: Pácín – Alharaszt, S 76 (©Herman Ottó Múzeum)

Pácin - Alharaszt, 76. objektum

119. kép: Az S 76 digitalizált felszínrajza

S 132

Urnasír. Nagyrészt a humuszba ásott, folt nélküli temetkezés, melyből 4, egymástól 25-30 cm-re, közvetlenül az altalajra helyezett edény került elő. A leletegyüttes délkeleti részén elhelyezkedő, hamvakat tartalmazó urna teteje a gépi nyesés során megsérült. Tőle nyugatra egy szájával lefelé fordított tálka, az urnától északnyugatra egy perem fölé húzott fülű edény, északra pedig egy további csésze töredékei kerültek elő. Bontás közben előkerült még egy obszidiánpenge is, ám ennek pontos előkerülési helye nem ismert.

120. kép: Pácin – Alharaszt, S 132 (©Herman Ottó Múzeum)

S 142

A humuszba ásott, folt nélküli urnasír vagy edénydepó. Az edények felső része a humuszosítás során megsérült. Egy nagyobb méretű, bikónikus, kihajló peremű, az oldalára dőlt, szájával dél felé fekvő fazékban emberi hamvak (?), egy obszidiánpengé és 2 kisebb tálka került elő.

121. kép: Pácin – Alharaszt, S 147 (©Herman Ottó Múzeum)

S 241

A nagyjából 180 cm átmérőjű kerek, szürke foltként jelentkező objektum déli felének bontása közben egy emberi csontváz jobb comb- és medencecsontja került elő. A folt az altalajban nem volt tovább követhető, így a maradványok köré egy mesterségesen kialakított, csaknem téglalap alakú szelvényt nyitottak. Az objektumról készült fénykép alapján a gödör délkeleti részén egy mélyebb beásás is megfigyelhető volt, ám ennek leírása, az emberi vázhoz fűződő rétegtani viszonya az írásos dokumentációban nem szerepel.

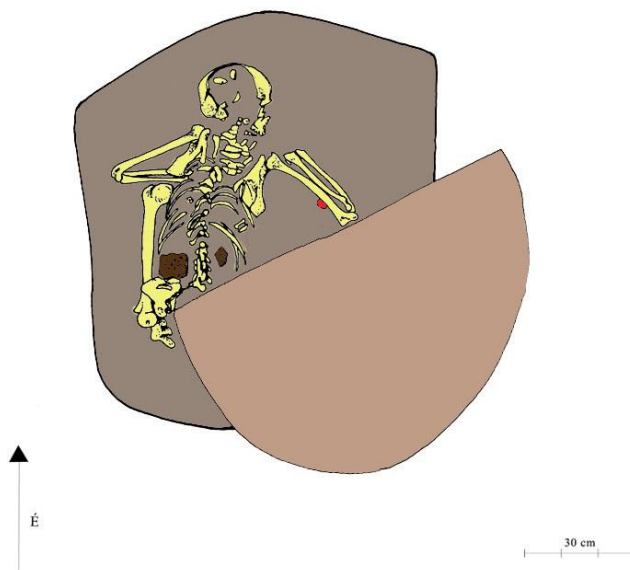
Az ásatáson adultus nőként azonosított, jó megtartású váz közvetlenül az altalajon, erősen zsugorított pózban, a hasán fekve került elő. Koponyája összeroskadt, arcát kelet felé fordították. Csigolyái, bordasora épen, mindkét karja erősen behajlítva, jobb kézfeje az archoz visszahajtván, könyökkel oldalra fordítva került elő, az ujjpercei nem maradtak meg. Bal karja könyökben szintén hajlítva, kézfejével a szegycsont alatt feküdt. Az in situ maradt bal lába térdben erősen behajlítva, combcsontja a csigolyákkal párhuzamosan helyezkedett el. Lábfeje jobbra fordítva, a bal medencelapát alatt került elő. Melléklete nem volt.

A maradványok AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a csontváz az 1383–1130 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²⁸

122. kép: Pácin – Alharaszt, S 241 (©Herman Ottó Múzeum)

Pácin - Alharaszt, 241. objektum

123. kép: Az S 241 digitalizált felszínrajza

¹²⁸ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11658. Kalibrálatlan érték: 3011 ± 27 BP (1s). A minta 3%-nál kevesebb kollagént tartalmazott. Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

S 371

Az S 371 azonosítószámú csontváz szinte közvetlenül az altalajon, természetellenesen kicsavarodott pózban, tapasztásdarabok és nagyméretű kerámiatöredékek mellett, azokkal részben fedve került elő. A jelenségről a stratigráfiai egységeirő lapon az alábbiak olvashatóak: „Koponyáját megnyeste a gép. Feltehetően nagyméretű tároló (szemetes?) gödörbe „gyömöszölhették bele” a vázat, melyet „derékban megtörték”. A „kanyarodó” gerincoszlop és bordasor feltehetően a gödör (eredeti) széléit jelzi. Az arccal lefelé bukó koponya mellett, részben alatta található a jobb felkar. A bal kar hajlítva, kézfej a medencén, ujjpercek szétszóródtak. Lábak nyújtva. A váz mellett - és rajta is – paticcs, kerámiatöredékek (közöttük bütykökkel díszített is!) – tehát szemetesgödörként (is) funkcionált az objektum.”

124. kép: Pácín – Alharaszt, S 371 (©Herman Ottó Múzeum)

Magáról a gödörről sajnos később csak annyi szerepel, hogy egy nagyjából 1 méter átmérőjű, 10-12 cm-re az altalajba mélyedő objektumról lehet szó, de mivel körvonalait a betöltéssel szinte teljesen megegyező színű altalajban nem sikerült követni, ezért a hulladék-gödörként való értelmezést feltételekkel kell kezelnünk.

A maradványok antropológiai vizsgálata még nem történt meg, az AMS radiokarbon korhatározás eredményei alapján a csontváz az 1377–1128 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹²⁹

S 375

Az S 375 számú, 100 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú és aljú, 17 cm mély gödör közepén vázcsontok és koponyák kerültek elő. A stratigráfiai egységeirő lapon az objektummal kapcsolatban az alábbiak olvashatóak: *„Kerek, sötét foltként jelentkezett a felszínen, a gépi nyelés sértette az ÉK-re lévő koponyát. Bontás közben 2 koponyát találtunk, valamint összedobált vázcsontokat: felkarcsont, bordák, medencelapátok, csigolyák – teljes összevisszaságban.”*

A maradványok antropológiai vizsgálata még nem történt meg, az AMS radiokarbon korhatározás eredményei alapján a csontváz az 1400–1130 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹³⁰

125. kép: Pácín – Alharaszt, S 375 (©Herman Ottó Múzeum)

¹²⁹ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11659. Kalibrálatlan érték: 3004 ± 27 BP (1s). A minta 3%-nál kevesebb kollagént tartalmazott. Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

¹³⁰ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11749. Kalibrálatlan érték: 3025 ± 38 BP (1s). A minta 3%-nál kevesebb kollagént tartalmazott. Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

Pácin - Alharaszt, 375. objektum

126. kép: Az S 375 digitalizált felszínrajza

S 487

A felszínen ovális foltként jelentkező, mélyebben követhetetlen körvonalú, legalább 40 cm mély objektum nyugati részén, a gödör alján egy észak-déli tájolású, bal oldalára zsugorított emberi váz került elő.

127. kép: Pácin – Alharaszt, S 487 (©Herman Ottó Múzeum)

Különlegessége, hogy a halott feje néhány nyaki csigolyával együtt a testtől elválasztva és a csontváz medencéjétől délre, egy nagyméretű kerámiatöredéken fekvé került elő. Helyére, a csontváz vállai közé egy kecske koponyáját illesztették. Az előzetes antropológiai meghatározás alapján az emberi maradványok egy 30 év körüli férfhoz tartoztak, csontjain erőteljes, több ízületet is érintő gyulladás nyomai voltak láthatóak.

128. kép: Pácin – Alharaszt, S 487 (©Herman Ottó Múzeum)

A stratigráfiai egységleíró lapon az alábbi feljegyzések olvashatóak: *„Felszínén ovális foltként jelentkezett, melyet metszeteltünk. D-i felének bontása közben került elő a jobb alkarcsont, így a vázra bontottunk rá. A sírnak külön foltja nem látszott, feltehetően az S508 gödörbe ásták bele (a koponya alatt levő edénytöredék is erre utalhat). A sírgödört bontás közben, mesterségesen alakítottuk ki, így annak pontos méreteit nem tudjuk. (...)*

Erősen zsugorított helyzetben fektetett váz, hasára fektették, részben bal oldalára dőlt (bal alkar, medence alatta helyezkedik el).

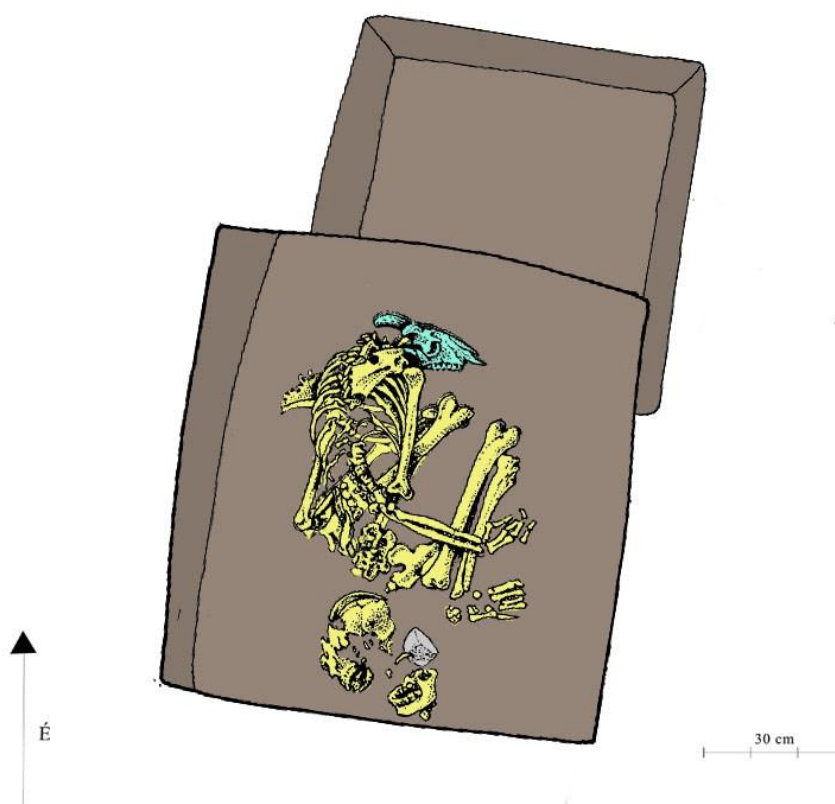
Feje „levágva”- koponyáját, néhány csigolyát a sír D-i végében találtuk. A koponya arccal a föld felé fordítva, a föld kissé szétnyomta, az alsó állkapocs valamint a 2 csigolya „lefordult” róla. A koponya alatt fekete edénytöredék. A feje helyére egy kecske koponyáját helyezték. Vállai felhúzva, felkarok szorosan a test mellett. Mindkét karja könyökben hajlítva, bal alkar a váz alatt, jobb alkar a felkarra merőlegesen helyezkedik el, részben a felhúzott jobb lábon. Kézfej szorosan a lábcsonatok mellett. Lapocka, csigolyák,

medencecsontok jó megtartásúak. Bal medencelapát függőleges helyzetben, a bal alkaron, a jobb medencelapát vízszintesen, részben a jobb alkar alatt.

Mindkét láb szorosan behajlítva térdben, teljesen felhúzva a törzshöz. Bal láb részben a test alatt, csak a térd látszik ki a jobb felkar alól. Jobb láb „szabadon”, a combcsont, sípcsont és szárcapocscsont párhuzamosan, szorosan egymás mellett helyezkednek el, rajtuk a jobb alkar.

Jobb lábfej oldalra fordítva, lábujjak jobbra néznek. Az állkapoccsal együtt 6, 5 csigolyát találtunk a sír D-i végében, melyeket a koponyához csomagoltunk (sérülések?!). A vázat (nagy részének felszedése után) tovább bontjuk, hogy az eddig takarásban levő vázrészek elrendezése is láthatóvá váljon. – bal lapocka „kicsavarva” (állati bolygatás?), bal karja könyökben erőteljesen behajlítva, kézfej a bal térd alatt. Bal lába felhúzva a törzshöz, térdben szorosan behajlítva. Bal kézfej a bal combcsont alatt, részben a sípcsonton (!) került elő, ujjak nyújtva. Bal lábfeje a bal könyök alatt (hátratorve(?)).”

Pácin - Alharaszt, 487. objektum

129. kép: Az S 487 digitalizált felszínrajza

Az emberi maradványok AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a csontváz az 1416–1265 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹³¹ A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok céljából is mintát vettünk, melyek elemzésére az MTA BTK RI Archaeogenetikai Laboratóriumában kerül majd sor.

S 744

Hamvasztásos sír (?). A nagyjából 80x120 cm átmérőjű, ovális, egyenes oldalú és aljú, 10 cm mély gödör közepén nagyméretű tárolóedény töredékei, közöttük pedig néhány égett emberi (?) csonttöredék került elő. A maradványok antropológiai vizsgálatára még nem került sor, a leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

130. kép: Pácín – Alharaszt, S 744 (©Herman Ottó Múzeum)

S 975-976

Az S 975 azonosító számmal ellátott gödörben egy felnőtt férfi (S 976) és egy fiatal sertés/vaddisznó teteme került elő. Sajnos a jelenség stratigráfiai egységleíró lapja hiányos, így a leletek helyzete csupán az ásatási fotó alapján rekonstruálható.

A nagyjából 80x170 cm nagyságú, lekerekített téglalap alakú, egyenes oldalú és aljú, kb. 20 cm mély, északnyugat-délkeleti tájolású gödörben egy ugyancsak északnyugat-

---

¹³¹ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11750. Kalibrálatlan érték: 3080 ± 29 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

délkeleti tájolású, bal oldalára zsugorított emberi, vele szemben pedig a jobb oldalára fektetett, fiatal sertés/vaddisznó csontváza került elő. Az emberi váz két karja a test előtt kinyújtva, a vadkan koponyáján és vállán feküdtek. Bal lába derékszögben behajlítv, jobb lába egészen a mellkashoz húzva helyezkedett el. A jobb combcsont a bontás közben elmozdult, az ásatási fotón fordított helyzetben szerepel.

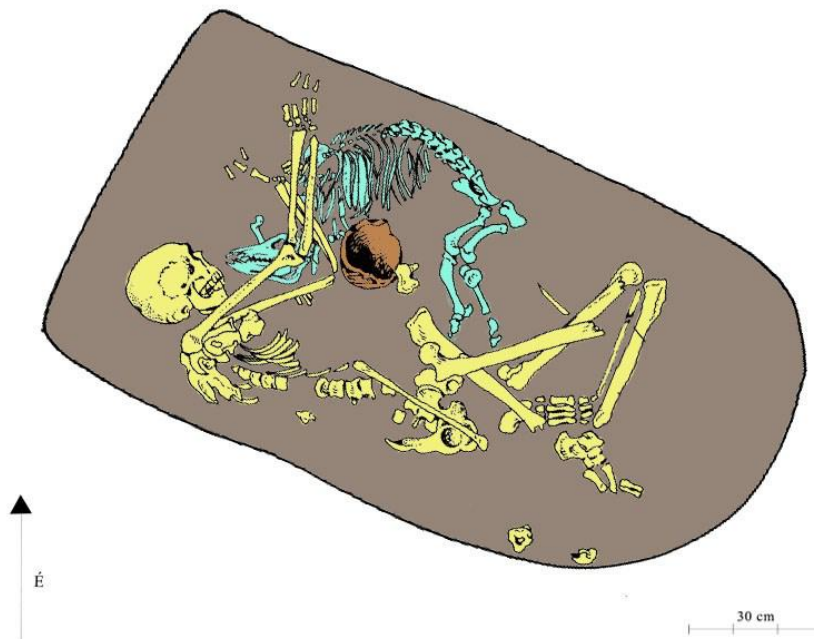
131. kép: Pácín – Alharaszt, S 975-976 (©Herman Ottó Múzeum)

Az emberi maradványok AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a csontváz az 1412–1261 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹³²

---

¹³² 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11751. Kalibrálatlan érték: 3069 ± 27 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

Pácin - Alharaszt, 975. objektum

132. kép: Az S 975 digitalizált felszínrajza

S 1007-1008

Az S 859 azonosítószámú omladékréteg, alatta az S 1008 számú bolygatott emberi csontváz, illetve az azt befoglaló S 1007 azonosítószámmal ellátott kerek gödör feltja az S 829, vaskorinak meghatározott ház padlójának tisztításakor került elő.

133. kép: Pácin – Alharaszt, S 1007-1008, tetején az S 859 omladékréteggel (©Herman Ottó Múzeum)

A stratigráfiai egységeirő lapon az alábbiak olvashatóak: „Az S829 ház padlójának horolásakor először az S859 omladék jelentkezett, majd előkerült az É-i részén az S1008 embercsont. A horolás során aztán elvált a házpadló sárgás homokjától a barna, homokos, kissé paticsszemcsés folt. A betöltése is ez volt. Közel kerek, 129 cm átmérőjű, 8 cm-re mélyed a ház (829) padlójába. A sírgödörbe „belehajtogatták” a csontvázat, majd rádobták az S859 omladékot. Az S859 omladék fedi a csontváz teljes jobb oldalát és a fejét. A bal oldala szabad az omladék alól. Az S1007 sírgödör É-i körívéhez „igazítva” tették be a csontvázat.

134. kép: Pácín – Alharaszt, S 1007-1008 (©Herman Ottó Múzeum)

Koponyája hiányzik. Nyakcsigolyái másodlagos helyzetben. Jobb oldala az omladék alatt. Jobb felkarja a szegycsontjára csúszott, job lapockája a jobb könyök felett. Jobb alkarja (orsócsont, singcsont) tenyérrel lefelé a hasán. Jobb kulcscsont is a hasán. Bal lapockája, kulcscsontja, felkarja, orsó és singcsontja normál helyzetben, teste mellett, tenyérrel lefelé. Bal oldali bordák normál helyzetben, jobb oldaliak másodlagosan. Csigolyák jó megtartásúak. Medencelapátok, keresztcsont normál helyzetben, épek. Bal oldali combcsont normál helyzetben, a jobb oldali teljesen az acetabulumban a femurfejjel, de a térd lefelé néz (trochanter minor van lefelé). Oka: a temetést követő néhány éven belül a sírra ráásták a 859-es gödröt, megbolygatva a csontváz jobb oldalát, koponyáját. Jobb combcsontját ekkor forgathatták be ezen helyzetébe. Jobb felkar így csúszhatott lejjebb, jobb lapocka, jobb kulcscsont, nyakcsigolyák is ekkor lettek bolygatva, ekkor tünt el a két alsó lábszár és a koponya. Mindkét oldali sípcsont és szárkapocscsont hiányzik.”

Érdekes megfigyelni, hogy az S 859 számú omladékréteg pontosan azon a helyen fedi az emberi maradványokat tartalmazó gödröt, ahol a csontvázat megbolygatták. Előfordulhat, hogy a leletegyüttest a vaskori (?) épület alapjának kiásásakor megtalálták, majd az embercsontokat a szükségesnél tovább nem bolygatva visszatemették. Metszetrajz és részletesebb rétegtani megfigyelések híján ezt a feltételezést sajnos nem állt módomban megerősíteni. A jelenségről rajzot nem találtam.

Az antropológiai meghatározás szerint az emberi maradványok egy 18-23 éves férfihoz tartoztak. A csontok AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a váz az 1377–1128 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹³³ A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok céljából is mintát vettünk, melyek elemzésére az MTA BTK RI Archaeogenetikai Laboratóriumában kerül majd sor.

S 1057

Urnasír (?). A humuszba ásott, folt nélküli, gépi nyésés során erősen megbolygatott nagyméretű edényt az objektumlistában feltételes sírként tüntették fel. Az edénynek csak az alsó része maradt in situ, de az is összetörve került elő. Mellette egy bronztű és egy állatcsont töredéke látott napvilágot. A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

135. kép: Pácín – Alharaszt, S 1057 (©Herman Ottó Múzeum)

¹³³ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11752. Kalibrálatlan érték: 3004 ± 27 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

S 1097

Az S 1084 azonosítószámú, nagyjából 138 cm átmérőjű, kerek, egyenes oldalú és aljú, talán az S 1098 számú objektumot metsző gödörben egy jó megtartású, felnőtt emberi csontváz (S 1097) került elő.

136. kép: Pácin – Alharaszt, S 1097 (©Herman Ottó Múzeum)

Az elhunyt maradványainak pozíciója azt a benyomást kelti, hogy a holttest eredetileg törökülés-szerű helyzetben került a gödörbe. A stratigráfiai egységleíró lapon az alábbiak olvashatóak: „Az ásatás során néhány csont lett csak elmozdítva a helyéről és 1-2 db lett eltörve (pl. bal maxilla). A váz feje keletre, arca NY-ÉNY-nak néz. A test felső része a jobb oldalán fekszik, a bal lapocka az álkapocs alá beesve. A váz alsó része a hátán fekszik, a bal láb térdben erősen behajlítva, sarok a medence aljáig felhúzva, jobb láb térdben erősen behajlítva, sarok a bal láb sarka előtt, a bal kéz a jobb sarokra helyezve. A jobb kar a test alatt, a bal a láb ujjait érinti. A csontok jó megtartásúak. A váz legnagyobb kiterjedése (K-NY) 96 cm, É-D-i kiterjedése 61 cm. A bal könyök a jobb medencén fekszik. A csontváz körvonala a sírgödör körvonala.”

A jelenségről rajzot nem találtam. A csontvázból DNS- és izotópvizsgálatok, valamint radiokarbon korhatározás céljából is mintát vettünk, mely előbbiekre elemzésére az MTA BTK RI Archaeogenetikai Laboratóriumában kerül majd sor. Az emberi maradványok

AMS radiokarbon korhatározásának eredményei alapján a csontváz az 1290–1110 cal BC közötti időszakra keltezhető.¹³⁴

S 1258

A leírás alapján a nyesett felszínen kerek foltként jelentkező objektumban egy hiányos emberi csontváz került elő. Sajnos a leletről sem rajzot, sem fotót nem találtam, így csak a stratigráfiai egységeirő lapon szereplő információkra tudtam támaszkodni a depozíciós folyamat rekonstruálása során: „*Háton fekvő nyújtott helyzetű váz. Koponyája kissé balra billent. Arckoponyája jórészt hiányzik. Jobb karja a mellére hajlítva, kézfeje hiányzik. Bal válla az álláig felhúzva, jobb alsó karja, kézfeje hiányzik. Deréktól lefelé hiányzik. Tájolása ÉK-DNY 46-224 fok, mérhető hossza 72 cm, melléklet nem volt.*”

III.17. Pácin – Alsókenderszer

A Vásárhelyi-terv keretében létesítendő Cigánd – Tiszakarádi árapasztó tározó építéséhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárások során 2005-2006-ban Pácin – Alharaszt lelőhelytől néhány km-re északra egy újabb késő bronzkori településrészlet került elő. A kissé homályos előzetes közlemények alapján a lelőhelyen urnasírok és két teljes emberi vázat tartalmazó telepobjektum is előkerült.¹³⁵

S 64

A jelenségről a stratigráfiai adatfelvevő lapon méretadatok nélkül az alábbi leírás szerepel: „*Ovális gödör, benne bolygatott felnőt ill. gyermekváz. A felnőtt váz hasán fekszik, lábai zsugorított helyzetben felhúzva. A gyermek csontjai erősen bolygatottak, talán „in situ” maradt néhány lábcsont a férfi lábcsontjainak jobb oldalán.*”

A gödörből szürkés-vörös, díszítetlen, seprűdíszes és benyomkodott szalagdíszes kerámiatöredékek, valamint egy fekete, kihajló peremű tál töredékei láttak napvilágot.

---

¹³⁴ 2s érték. A vizsgálatot az MTA BTK Régészeti Intézetének megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-14661. Kalibrálatlan érték: 2983 ± 27 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

¹³⁵ A feltárást Lovász Emese vezette, akinek ezúton is köszönöm, hogy az egyelőre még adattári azonosítóval el nem látott ásatási dokumentációt a rendelkezésemre bocsátotta. A lelőhely átnézeti térképe, a stratigráfiai egységekről készült rajzok és fényképek disszertációm elkészüléséig nem kerültek be a múzeumba. Rövid beszámoló a leletekről: MAKOLDI 2007.

Az S 198 számú gödröt metsző, S 177 azonosítószámot kapott objektumban előkerült, közepes megtartású emberi váz. A jelenségről a stratigráfiai adatfelvevő lapon méretadatok nélkül az alábbi leírás szerepel: *„Amorf, szürke folt bontása nyomán -40 cm mélységben egy kerek gödör foltja rajzolódott ki. Ennek bontása során -60 cm mélységben egy zsugorított, összekötözött pózban fekvő csontvázra bukkantunk. Tájolása ÉNy-DK-i volt. Térdjei erősen felhúzva, nagy valószínűséggel összekötözve, lábfejei szorosan egymáson. Csípőből a váz hasra fordítva, karok könyökben behajlítva a mellkas alatt. A kézfejek helyzetét nem tudtuk megállapítani, mivel az apró csontok a rossz megtartású bordákkal együtt voltak csak kibonthatók. Feje balra, a váll felé hajtva, a koponya arccal lefelé. A váz a 177. bronzkori gödör betöltésének a tetején feküdt.”*

2017-ben a miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményében sikerült rábukkannunk 64. és 100. objektumokból származó emberi maradványokra, melyekből DNS- és izotópvizsgálatok, illetve radiokarbon korhatározás céljából mintát is vettünk. A mintavételhez kapcsolódóan Kiss Krisztián egyetemi hallgató elvégezte az egyének előzetes antropológiai vizsgálatát is, így kiderült, hogy a 64. objektumban egy 1-6 éves gyermek (64/A) és egy 15-39 éves férfi (64/B), míg 100. objektumban egy 20-59 éves férfi maradványai kerültek. A meghatározások táblázatos formában, illetve a szén- és nitrogén izotópos vizsgálatok első eredményei hamarosan publikálásra kerülnek.¹³⁶ A 64/B csontvázból vett minták radiokarbon eredményei megerősítették a késő bronzkori keltezését, 1192–977 cal BC közé datálva a leletegyüttest.¹³⁷

III.18. Petea-Csengersima – Vamă, 189. objektum

A csengersimai határátkelőhely építéséhez kapcsolódó megelőző feltárások során 1998-1999-ben egy késő Felsőszócs település anyagnyerő gödrében (189. objektum) egy maturus korú férfi koponyája és állkapcsa, valamint egy kutya koponyája és állkapcsa került elő.¹³⁸

¹³⁶ MCCALL et al. in press.

¹³⁷ 2s érték. A vizsgálatot a Herman Ottó Múzeum megbízásából a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2017-ben. Projektazonosító: 1/1500 sorozat, mintakód: DeA-11753. Kalibrálatlan érték: 2886 ± 27 BP (1s). Az adatok kalibrálását a Calib 7.0.4 (www.calib.org) program segítségével végezték el. MOLNÁR et al. 2013a-b.

¹³⁸ URÁK/MARTA 2011, 156-157.

A 360x560 cm átmérőjű, több mint 100 cm mély gödör felső felének betöltése sárgásszürke, fekete foltokkal, az alsó felében paticsmorzsákkal és elszenesedett növényi maradványokkal kevert volt. Az objektumból több mint 2000, részben másodlagosan égett kerámiatöredék került elő, amelyek legalább 120 edényhez tartoztak. Mindezek mellett a gödör betöltéséből különböző kövek és őrlőkő-töredékek, agyagnehezék töredéke és tapasztásdarabok láttak napvilágot.¹³⁹

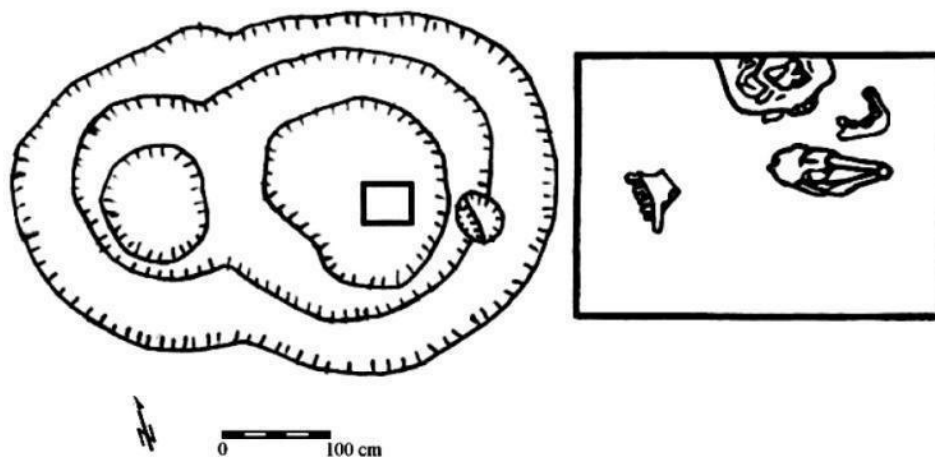

Fig. 3. Petea-Csengersima–Vamá, pit nr. 189 (after MARTA 2009, 260).

137. kép: Petea-Csengersima – Vamá, 189. objektum (URÁK/MARTA 2011, 156. Fig. 3. nyomán)

III.19. Pusztaskony – Ledence, 1. lelőhely

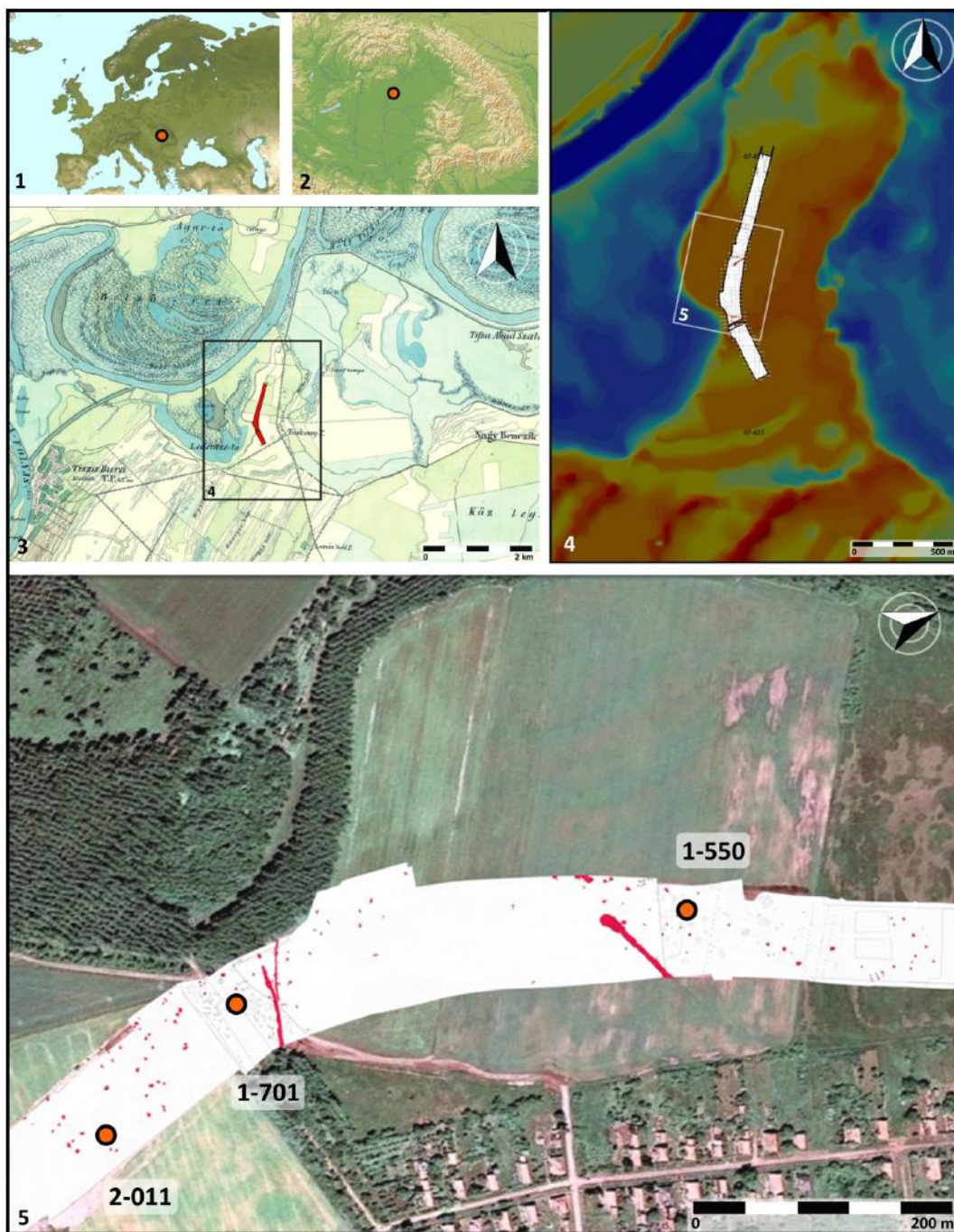
Pusztataskony község a Tisza-tótól délre, a Tisza bal partján lévő kisebb kiemelkedésen helyezkedik el, nyugati, jelenleg is mocsaras határában a 19. században az ún. Ledence-tó területén. Ezen a területen, valamint a Pusztataskonnyal délről szomszédos Tiszabura határában 2009 és 2011 között a Széchenyi-terv keretében létesítendő Nagykunsági Tározó gátszakaszainak megelőző feltárását a szolnoki Damjanich János Múzeum és az ELTE BTK Régészettudományi Intézete végezte. Az ásatások során a neolitikumtól a kora középkorig szinte minden időszaknak kerültek elő leletei.

Pusztataskony – Ledence 1-2. lelőhelyén két késő bronzkori műveltség: a halomsíros kultúra és a pre-Gáva időszak kisebb, tanyaszerű településének objektumai¹⁴⁰, a leendő zsilip helyén pedig egy kiterjedt halomsíros urnatemető került elő. Ezzel párhuzamosan Tiszabura határában napvilágot látott egy mindezidáig csak egyetlen biztos lelőhelyről ismert, a Gáva-

¹³⁹ URÁK/MARTA 2011, 156-157.

¹⁴⁰ A telepkek relatív kronológiáját bizonyítja az is, hogy a lelőhelyen a pre-Gáva település egy objektuma vágja a halomsíros-kultúra egyik gödrét.

kultúrához sorolható (birtuális) temető (6. lelőhely), valamint egy nagy kiterjedésű, árokkal körülvett pre-Gáva település részlete és két edénydepója¹⁴¹ is (5-6. lelőhely).

138. kép: Pusztataskony – Ledence, 1-2. lelőhelyek elhelyezkedése (KIRÁLY et al. 2013, 308. Fig. 1. nyomán)

Az 1-2. lelőhelyen feltárt késő bronzkori település 5 különböző gödrében/árkában gyermekek és felnőttek bedobált, részleges vázai és különálló csontjai, illetve három, a

¹⁴¹ A Reinecke HA1 kerámiaegyüttesek a 6. lelőhelyen, a Gáva-temető szinte közvetlen szomszédságában, két nagyméretű tárológödörben kerültek elő.

Reinecke HB2/B3–C1 időszakra keltezhető „tömegsír” (több tucatnyi emberi váz és maradvány másodlagos, kollektív depozituma) látott napvilágot.¹⁴² A feldolgozás során 1. lelőhely néven összevonásra került két, korábban 1. (északi) és 2. (déli) lelőhelyként nyilvántartott terület.¹⁴³ A dokumentációban tapasztalható átfedések elkerülése érdekében összetett stratigráfiai számozás került bevezetésre, melynek első tagja (01- vagy 02-) mindig az eredeti lelőhelyszámot jelenti. Az előkerült jelenségeket a továbbiakban a feltárás előrehaladásának megfelelően ismertetem: előbb a déli, 2. lelőhelyrész, majd pedig az északi, 1. lelőhelyrész objektumai kerülnek bemutatásra.

2-011¹⁴⁴

Pusztataskony – Ledence 2. lelőhelyének késő bronzkori településéhez tartozó 11. objektum foltja a terület déli felében, a felszínen nagyjából É-D-i irányú tojásdad, kissé amorf alakként jelentkezett. Kisebb emberi csonttöredékek már a betöltés felső rétegeiből is kerültek elő, de azokat a bontást végzők állatcsontoknak vélték. Az első összefüggő maradványok a lehumuszolt felszíntől¹⁴⁵ 35-40 cm-re jelentkeztek – ezt az állapotot fényképen és metszetrajzon is dokumentálták.

A gödör bontása ezután a csontokat tartalmazó réteg és a hosszúkás, ívelt falú lemélyülés teljes feltárásával folytatódott. A maradványok megtisztítása után az objektum déli vége tovább mélyült, amelyet kibontva egy, az első szinttől 40-50 cm-rel mélyebben fekvő, további emberi maradványokat tartalmazó kerek, kiöblösödő gödörrész került elő. Mindkét felületen, az objektum aljának lejtését követve az oszlás különböző fázisaiban lévő – a helyszíni, koponyákon alapuló becslés alapján legalább öt egyénhez tartozó – emberi maradványok feküdtek egy, jól körülhatárolható, faszenes, hamus réteg tetején. Mindössze egyetlen tetem maradt viszonylag épen az északi (magasabban fekvő) gödörrészben, a többi váz nagyobb egységeire (törzs, végtagok, fej) vagy teljesen apró elemeire bomlott. Sajnos ebben a fázisban már nem készült az objektumról metszetrajz, a felülnézeti rajz és fotók elkészítése után a jelenség dokumentációja a maradványok elkülönítésével és felszedésével folytatódott.

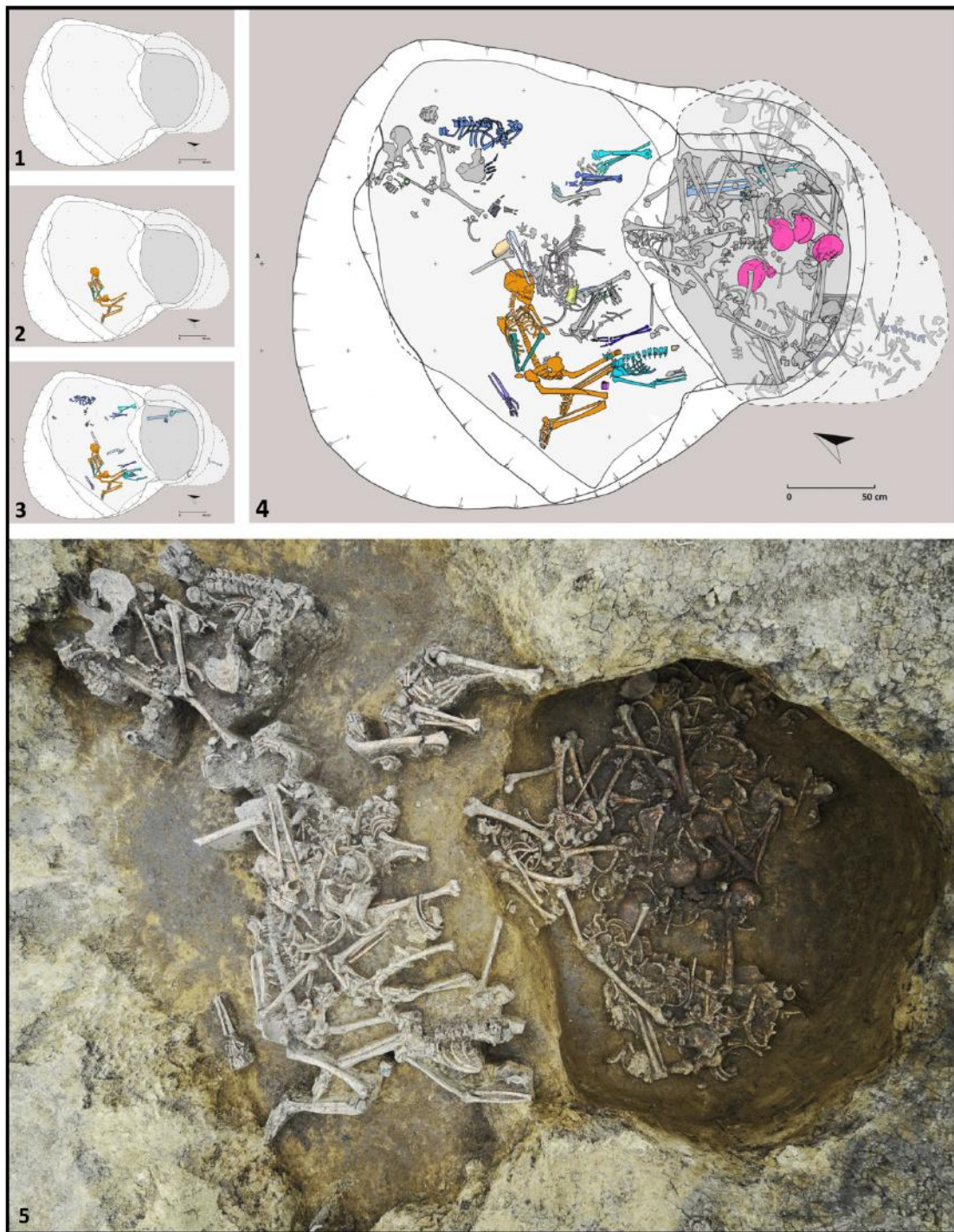
---

¹⁴² A feltárásokat Sebők Katalin és Váczi Gábor vezették, akiknek tisztelettel és köszönettel tartozom a közös munka (feltárás és feldolgozás) során nyújtott rengeteg segítségéért. A két lelőhelyen előkerült emberi maradványok elsődleges antropológiai elemzését † K. Zoffmann Zsuzsanna. Vizsgálatának eredményei a három kollektív embercsont-depozitum kivételével közöletlen (ld. KIRÁLY et al. 2013, 314–317).

¹⁴³ KIRÁLY et al. 2013, 308: Fig. 1.

¹⁴⁴ KIRÁLY et al. 2013, 309, 310: Fig. 2.

¹⁴⁵ A humusz vastagsága a lelőhelyen változó volt, itt kb. 40-50 cm-rel lehet számolni.

139. kép: Pusztataskony – Ledence, 2–011 (KIRÁLY et al. 2013, 310. Fig. 2. nyomán)

Önálló azonosítószámot kapott a majdnem teljes tetem (11/34 = III/8), illetve a déli gödörészben fekvő koponyák (crania) mindegyike (11/35-38), a többi maradvány pedig ezekhez viszonyítva, területileg valamelyest körülhatárolható csoportokban került elcsomagolásra (az anatómiai összefüggésben talált maradványok a csoportokon belül külön számot kaptak).

Az északi (magasabban fekvő) gödörészben az I. csoportot egy fiatal felnőtt fej és karok nélküli felsőtestének maradványai, egy anatómiai kötés nélküli medence, valamint – ugyanúgy, mint a II. csoport esetében – néhány végtag maradványai (rendben lévő kéz- és lábujjakkal) alkották. A III. csoportba az – ugyancsak az északi gödörészben fekvő – 34. strat. számmal jelölt majdnem teljes váz, egy másik felsőtest (bordák és csigolyák, lapocka, bal kar kezek nélkül), valamint különböző végtagok tartoznak.

A déli (mélyebben fekvő), szabályosabb alakú gödörben a további négy „összegurult” koponya és anatómiai kötés nélküli végtagok sokkal kevésbé ép maradványai helyezkedtek el. A csontokat a koponyáktól északra és délre fekvő csoportokra (IV-V.) osztották, külön számokat a nagyobb elemek (állkapocs, lapocka, karcsontok, medencelapát, keresztcsont, combcsont, alsó lábszár) kaptak. A maradványok felszedése után mindkét gödörészben további csontok kerültek elő, a magasabb platón pedig egy kisgyermek hiányos váza feküdt (11/82).

A 2-011 objektum északi gödörészében az embercsontok között néhány egyéb szegényes tárgyi lelet is előkerült, amelyek legfeljebb a jelenség kronológiai besorolását képesek megerősíteni. Az I. csoport antropológiai maradványai között egy egyszerű bronz huzalkarika, a III. csoport csontjai között pedig néhány jellegtelen késő bronzkori kerámiatöredék, egy őstulok szarvának egy része, valamint egy kovamagkő is előkerült.

A maradványok elsődleges antropológiai vizsgálatának célja a 11. objektumba került egyének minimális számának, illetve a jól azonosítható maradványok nemének és életkorának megállapítása, valamint azok állapotának felmérése volt.¹⁴⁶

A minimális egyedszámra első lépésben az azonos típusú csontok azonos (jobb vagy bal) oldali darabszámából lehet következtetni, melyre esetünkben legalkalmasabbnak a jobboldali radiusok bizonyultak: segítségükkel minimum 20 egyén maradványait lehetett az objektumon belül megkülönböztetni. Tovább árnyalja a képet, hogy a megvizsgált négy, önállóan előkerült koponya közül nem mindegyik volt megfeleltethető a radiusoknak, így valószínűsíthető, hogy még több ember maradványaival kell számolnunk.

Az objektumból előkerült koponyák egyikén egy mély, vágás okozta, feltehetően halálos sérülés volt dokumentálható. A többi emberi maradvány vizsgálata alapján elmondható, hogy azokon semmilyen sérülés: trauma (vágás, szúrás, tompa ütés, törés, stb.), betegség, az üregekben lakó kistrágesálók fognyomain kívül állatrágás nyomai, sőt

---

¹⁴⁶ Az elsődleges antropológiai vizsgálatokat † K. Zoffmann Zsuzsanna végezte. KIRÁLY et al. 2013, 314-317.

tafonómiai sérülések – így pl. napsütésnek, szélnek, esőnek való kitétség – sem voltak találhatóak.

A gödörből előkerült egyik embercsont radiokarbon korhatározása alapján a leletegyüttes leghamarabb a kora vaskor első fázisában, a Reinecke HB2/B3–C1 időszakban, 821–796 cal BC között keletkezhetett.¹⁴⁷ Ez, valamint a 2-011-hez hasonló 2-550 és 2-701 objektumok keletkezésének ideje, a bennük előkerült késő bronzkori jellegű kerámiatöredékek és a lelőhely többi, hasonló leletanyagot tartalmazó településobjektumok pontos kronológiai viszonya csak a lelőhely teljes anyagának részletes feldolgozása és további radiokarbon minták elemzése után válik majd lehetővé.

2-102

A késő bronzkori település 200 cm átmérőjű, kerek, kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, kb. 70 cm mély gödrének északnyugati részén egy 43-60 éves férfi bolygatott maradványai feküdtek. A férfi koponyája, jobb lapockája és karja az objektum alján, egy vörösre égett „platformon” feküdt.

1-297

Adultus korú egyénhez tartozó csontok kerültek elő a késő bronzkori településhez tartozó árok betöltéséből.

1-306

Adultus korú férfi maradványai kerültek elő a késő bronzkori településhez tartozó árok betöltéséből.

1-432

Két adultus korú férfi és egy matus korú nő szórványos csontjai kerültek elő a késő bronzkori településhez tartozó betöltéséből.

1-466

Egy 11-12 éves, és egy 11-13 éves, meghatározhatatlan nemű gyermek végtagsontjai kerültek elő egy késő bronzkori, kerek gödör betöltéséből. A maradványok

---

¹⁴⁷ 2s érték. A mintát a Poznańi Radiokarbon Laboratórium vizsgálta. Mintaszám: Poz-41895. Kalibrálatlan érték: 2640 ± 30 BP (1s). Az adatok kalibrálását az OxCal 4.1.5. program segítségével végezték el. KIRÁLY et al. 2013, 309.

alatt az objektum betöltése sárga-fekete csíkos, iszapolódott. A jelenség talán az eredeti funkcióját veszített, majd huzamosabb ideig nyitva hagyott gödör természetes betöltődésére utal.

*I-550*¹⁴⁸

A lelőhely nagyjából 300 cm átmérőjű, több kiöblösödésből álló, 80-120 cm mély, eredetileg valószínűleg agyaggyerő gödörként funkcionáló objektumban nagy mennyiségű, különböző állapotban lévő emberi maradvány került elő. A csontok feltárása és dokumentálása a jelenség értelmezéséhez hasonlóan több hónapot vett igénybe, de végül talajmikromorfológiai elemzések bevonásánál sikerült a keletkezés folyamatát többé-kevésbé rekonstruálnunk.¹⁴⁹

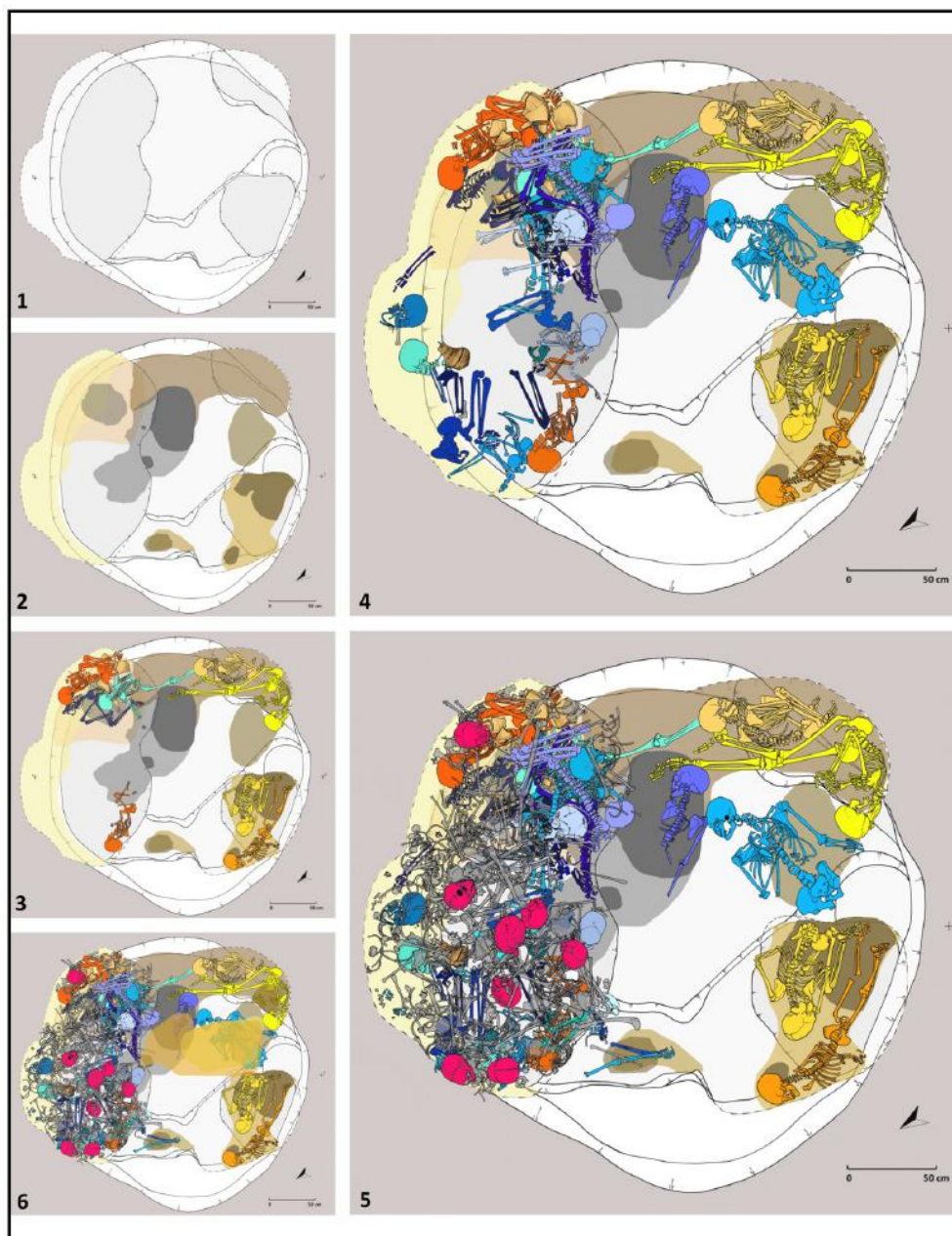
Az agyaggyerő gödröt az emberi maradványok elhelyezése előtt gondosan kitisztították, majd pedig – a 2-011 objektumhoz hasonlóan – egy vékony réteg, faszéndarabokkal kevert hamut öntöttek az aljára. A hamu minden bizonnyal még forró volt, amikor a gödörbe került, ugyanis egy rajta talált csigolya nyúlványa a vele érintkező faszén hatására gyengén meg is pörköldött. Ez a megfigyelés megerősíti azt a gyanút, hogy az emberi maradványok egyetlen eseményhorizontban, viszonylag rövid idő alatt kerültek a gödörbe.

A rétegtani megfigyeléseink alapján a maradványok elhelyezésének következő állomásaként a hozzávetőlegesen ép, illetve a még részlegesen anatómiai kötésben lévő holttesteket helyezték el az objektum keleti és nyugati kiöblösödésébe. A teljes tetemet szorosan a gödör falához igazították. A legtöbb régészeti lelet ebből a rétegből, a többé-kevésbé ép holttestek közeléből látott napvilágot. Előkerült egy mészkőből készült gyöngy (talán neolitikus eredetű, spondylus-utánzat), 6 db juh astragalos egy gyermekváz mellől, behúzott peremű tálak, valamint egy igen érdekes, a délvidéki, kora vaskori Kalakača-kultúrára jellemző, bekarcolt háromszögekkel díszített, bikónikus edény töredéke, egy öntött bronz karperec, egy bronzhuzalból készült spirálgyűrű (in situ egy ujjpercen), illetve egy bronz karika is.

---

¹⁴⁸ KIRÁLY et al. 2013. 309, 311: Fig. 3., 312: Fig. 4., 314. Az objektumból előkerült emberi maradványok antropológiai meghatározása megtörtént, ám mikroelemzésükre még nem került sor. KIRÁLY et al. 2013, 319–320.

¹⁴⁹ A feltárást Sebők Katalinnal közösen terveztük meg és bonyolítottuk le. A két és fél hónapnyi munka alatt több kollégánk: Kondé Zsófia, Lamm Flóra és Kolonits László is segítségünkre volt, akiknek állhatatos, precíz munkáját ezúton is szeretném megköszönni. Az ásatásvezető Váczi Gábornak az 550-es objektumban zajló munka felett tanúsított rendkívüli türelméért tartozom külön köszönettel.

140. kép: Pusztataskony – Ledence, 1–550 (KIRÁLY et al. 2013, 311. Fig. 3. nyomán)

Miután a hiányos testeket is elhelyezték az objektum délnyugati részében, a gödör keleti kiöblösödését különálló, feltehetően már száraz csontokkal (bordákkal, csigolyákkal, koponyákkal és néhány hosszúcsonttal) töltötték fel. Mindezek után a teljes gödröt homogén, csupán néhány töredékes késő bronzkori kerámiát tartalmazó földdel töltötték fel.

Az objektumból vett, emberi csontokat is tartalmazó talajmikromorfológiai minták elemzésének segítségével megállapíthattuk, hogy a maradványok eredetileg a lelőhely szűkebb földrajzi környezetében (talán ugyanazon a településen belül) lehettek eltemetve.

Elsődleges nyughelyükről aztán – egyelőre még ismeretlen okokból – kiásták őket, és összegyűjtve „deponálták” a település nagy méretű gödreiben.¹⁵⁰

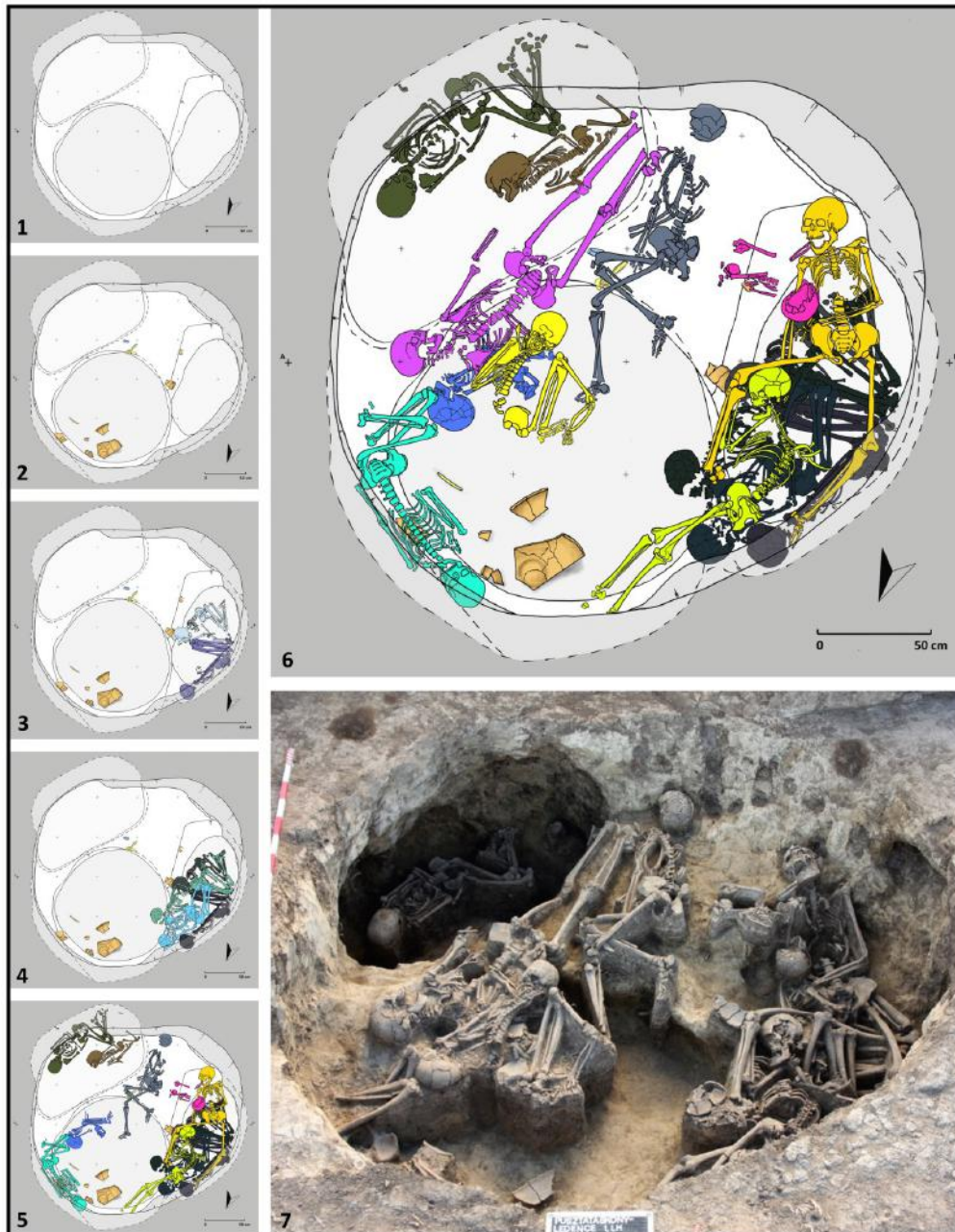

141. kép: Pusztataskony – Ledence, 1–550 (KIRÁLY et al. 2013, 312. Fig. 4. nyomán)

¹⁵⁰ A talajmikromorfológiai vizsgálatokat Kovács Gabriella végezte. KIRÁLY et al. 2013, 319–320.

1-710¹⁵¹

A harmadik, emberi maradványokat tartalmazó kollektív depozitum az 1. lelőhely feltárásának utolsó napjaiban került elő. A nagyjából 300 cm átmérőjű, több kisebb kiöblösödésből álló, eredetileg talán agyaggyerő gödörként funkcionáló objektumba összesen 14, többé-kevésbé épségben lévő holttestet helyeztek. Hamus réteget vagy tűzre utaló nyomokat ebben a gödörben nem találtunk.

142. kép: Pusztataskony – Ledence, 1–710 (KIRÁLY et al. 2013, 313. Fig. 5. nyomán)

¹⁵¹ KIRÁLY et al. 2013, 313: Fig. 5., 314.

A gödör északi kiöblösödését nem sokkal a maradványok elhelyezése előtt részlegesen feltöltötték. Ebben a rétegben egy behúzott peremű tál töredéke, valamint egy – ugyancsak valószínűleg neolitikus eredetű – csiszolt kőbalta is előkerült.

A gödör nyugati kiöblösödésébe egymás tetejére 6 holttestet halmoztak, föléjük, a gödör egy magasabban fekvő részére egy csecsemő testét helyezték. A másik 7 holttestet a mélyebben fekvő keleti kiöblösödésbe, vagy a gödör közepén lévő, magasabb térszínekre fektették.

Az objektum homogén betöltése arra utal, hogy a gödröt az emberi maradványok elhelyezése után egyszerre temették be. A 2-011 és az 1-550 objektumokhoz hasonló szerkezet és a három gödörből előkerült, analóg régészeti leletanyag alapján az 1-701 objektum is nagy valószínűséggel a Reinecke HB2/B3–C1 időszakra keltezhető.

III.20. Rákóczifalva – Bagi-föld 8/A. lelőhely

Az ELTE BTK Régészettudományi Intézete által a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Rákóczifalva közelében, a Bagi-föld 8/A. lelőhelyen 2006-ban folytatott megelőző feltárások során néhány szórványos késő bronzkori objektum között két, emberi maradványokat is tartalmazó gödör látott napvilágot. A jelenségekről fényképet vagy rajzot nem állt módomban mellékelni.¹⁵²

S 306

Az S 306 számú, 100x150 cm átmérőjű, téglalap alakú, függőleges falú, egyenes aljú, 70 cm mély gödör felső rétegében bolygatott emberi csontvázváz, a gödör aljára állítva pedig két ép, kisméretű fazék került elő, az ásatási dokumentáció szerint pedig a gödör déli fala vörösre volt égyve.

S 548

Az S 548 azonosítószámot kapott régészeti jelenség a humuszba ásott urnasírként értelmezhető. A stratigráfiai egységeirő lapon a következők olvashatók róla: *„Nagyobb kerek, kívül vörös, belül szürke- fekete urnába (edénybe) temetett, viszonylag nagy csonttöredékes halott. Az edény az oldalára fordult, ezért inkább oldaltöredékek maradtak*

---

¹⁵² Előzetes jelentés a lelőhelyről: KOVÁCS et al. 2006. Az eredeti ásatási dokumentációt az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében Sebők Katalin és Váczi Gábor jóvoltából tanulmányozhattam, melyet ezúton is köszönök nekik. Az emberi maradványok antropológiai elemzésére disszertációm elkészüléséig nem került sor.

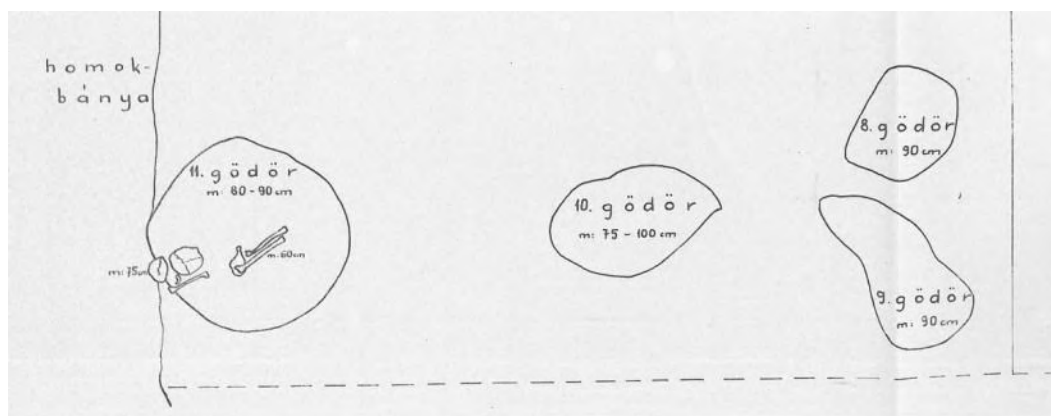
meg: a sír a gépi nyesés során jórészt megsemmisült. Urna résznek feltjét nem sikerült megfigyelniük.”

III.21. Sajószentpéter – Vízmű homokbánya

1968-ban a Sajószentpéter határában található Vízmű homokbányájában Kemenczei Tibor végzett leletmentést. A bányászati munkák által veszélyeztetett területen egy Kyjatice-település néhány objektuma került elő, melyek egyikének alján egy emberi koponya és végtagcsontok feküdtek.

11. objektum

A dokumentáció nem tartalmaz részletes leírást sem az emberi maradványok pontos elhelyezkedéséről, sem pedig a 60-90 cm mély gödör rétegtani viszonyairól. Az ásatási szelvényről készült skiccen és az emberi maradványokat ábrázoló fotón egyedül annyi vehető ki, hogy azok nem közvetlenül az objektum alján helyezkedtek el. A koponya töredékei és egy hosszúcsont 10 cm-nyi, a lapocka és karcsonok pedig kb. 30 cm-nyi, fekete színű betöltésrétegen feküdtek.¹⁵³

143. kép: Sajószentpéter – Vízmű homokbánya, a feltárt terület átnézeti térképe (©Herman Ottó Múzeum Régészeti Tár)

¹⁵³ KEMENCZEI 1968; Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 705-68.

144. kép: Sajószentpéter – Vízmű homokbánya, 11. objektum. Kemenczei Tibor fényképfelvétele az emberi maradványokról (©Herman Ottó Múzeum Régészeti Tár)

III.22. Tiszabő – Galamb-dűlő

A Tiszabő határában létesített árvízvédelmi gát és víztározó 2006-os megelőző feltárásán a Gáva-kultúra településén több olyan gödör is előkerült, amely különböző állapotú emberi maradványokat tartalmazott. A jelenségekről fényképet vagy rajzot nem állt módomban mellékelni.¹⁵⁴

A lelőhely Tiszabőtől északra, a Tisza bal oldali teraszán helyezkedik el, legmagasabb része a feltárt terület közepén helyezkedik el, a bronzkori jelenségek főként a folyó felé lejtő nyugati oldalon sűrűsödtek. A település széleit sehol sem sikerült megfogni, de az objektumok térbeli eloszlása arra utal, hogy a további intenzív részek a szelvénytől É-ra helyezkednek el.

53. objektum

A településen belül összesen hat objektumból kerültek elő emberi maradványok, ezek közül kettőbe a pusztataskonyihoz hasonló, már oszlásnak indult tetemetek dobáltak. A település ritkább részén lévő nagyobbik, enyhén méhkas alakú gödör (53. obj.) D-i és Ny-i falánál félkörívben több egyén különböző megtartású maradványai (koponyák, összefüggő

---

¹⁵⁴ A jelenségek leírása az azokat a jövőben részletesen is publikáló ásató, Oravecz Hargita szíves szóbeli közlésén alapul, és az eredeti dokumentációk felhasználásával készült. A dokumentáció rendelkezésemre bocsátását ezúton is hálásan köszönöm Oravecz Hargitának. Az emberi maradványok antropológiai meghatározását † K. Zoffmann Zsuzsanna és Hajdu Tamás végezték, eredményeikkel azonban mindezülig nem dolgozhattam. A lelőhely teljes leletanyagát nem láttam, de az egyik gödörben lévő szarvacskás fülű csésze alapján, illetve V. Szabó Gábor és Kisjuhász Viktória helyszíni tapasztalatai alapján a település akár a Reinecke BD–HA1 időszakra is keltezhető. Ennek eldöntése kulcsfontosságú lenne, de azt kellő adatok hiányában egyelőre nem tudjuk megtenni. Előzetes jelentés: ORAVECZ 2007, 297.

végtagok, törzs a teljes mellkassal, stb.) feküdtek rendezetlenül. A gödör K-i falánál egy kerek paticsfolt, alján pedig egy kisebb lemélyülés volt megfigyelhető. Az emberi maradványok között egy kannelurás díszű tál nagyobb darabjai, fényezett felületű kerámiatöredékek, illetve pattintott kő is előkerült.

129. objektum

A tiszabői Gáva-telep további gödreiben előkerült emberi maradványok sokkal inkább tűnnek temetkezésnek, vagy legalábbis szándékosan fektetett, mellékletekkel ellátott halottaknak. A 129. objektumszámú méhkas alakú gödör É-i felében egy bolygatott emberi váz került elő, melynek koponyájából csak az alsó állkapcsa maradt meg. Mellkasa alatt és lábai között egy kisebb és egy igen nagyméretű szarvasagancs feküdt, a lábakhoz keveredett kézujjakon pedig egy-egy (összesen két darab) bronzgyűrű került elő.

141. objektum

A kisebbik, hasonló méhkas alakú gödörben (141. obj.) a különböző mértékben összefüggő emberi testrészeken kívül más lelet nem került elő. Az antropológiai vizsgálat során kiderült, hogy ezek a maradványokon – ugyanúgy, mint Pusztataskony esetében – semmilyen sérülésnyom nem található, így joggal feltételezhetjük, hogy ezek is valamilyen zárt térből, egyszerre kerültek a gödrökben elföldelésre.

228. objektum

A 228. objektumban (kerek gödör) egy DNy–ÉK-i tájolású, jobb oldalra zsugorított emberi váz, gerince mögött egy nagyobb állat csontjai, törzse alatt pedig egy ragadozó (talán az előbbi állathoz tartozó) állkapcsa került elő. A halott kézfeje körül fekete faszenes réteg jelentkezett, koponyája mögött pedig egy réz/bronzelemez töredékeit sikerült megfigyelni.

243. objektum

Egy másik kerek, méhkas alakú gödör (243. obj.) alján egy átégett/paticsos réteg tetején edénytöredékek és állatcsontok társaságában két gyermek váza feküdt. Egyiküket hason fekve, arccal a gödör falának, míg másikat a jobb oldalára zsugorítva helyezték el, mindkét halott váza hiányos.

318. objektum

A 318. számú, lekerekített négyszög alakú objektumban egy másik kettős temetkezés: egy felnőtt DNY–ÉK-i tájolású, bal oldalra zsugorított vázának lábainál egy ellenkező irányba fektetett, erősen bolygatott gyermekcsontváz látott napvilágot. A felnőtt feje előtt a gödörben egy lépcsőszerű padka volt megfigyelhető, mellkasán és teste előtt, a gödör alján sötét, faszenes rétegben vörös paticsdarabok és házi kerámia töredékei kerültek elő.

III.23. Tiszabura – Bónis-hát, 5. lelőhely

2009-ben a Nagykunsági Tározó építéséhez kapcsolódó, az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének Váczi Gábor vezetésével zajló megelőző feltárásain egy, a Reinecke BD–HA1 idősakra keltezhető nagyméretű, körülárokolt település került elő. A település egy ovális gödrében egy felnőtt férfi szórt hamvas temetkezése, egy szabálytalan gödörben pedig egy csecsemő csontvázát tartalmazó pythos-temetkezés került feltárássra. A leletekről fényképet vagy rajtot nem állt módomban mellékelni.¹⁵⁵

253/370

Szórt hamvas temetkezés. Az északkelet-délnyugati hossz tengelyű, 80x130 cm nagyságú, ovális, egyenes oldalú és aljú, 45 cm mély gödörben egy három kerámiamelléklettel ellátott, szórt hamvas temetkezés került elő. Mellékletek: 1: kihajló peremű, szalagfüles csupor a sír északi végében; 2: csonkakúpos nyakú, profilált vállú, felfelé álló bütykökkel díszített korsó a sír keleti oldalán, középen; 3: tölcséresen kihajló nyakú, nyomott gömbtestű bögre a sír közepén, a korsótól nyugatra.

309/438

Pythos-temetkezés. A szabálytalan, nehezen követhető körvonalú, kelet-nyugati hossz tengelyű, nagyjából 55x35 cm átmérőjű, 15 cm mély gödörben egy nagy méretű, enyhén kihajló peremű, hordós testű, kisméretű bütyökfülekkel tagolt oldalú fazék töredékei, benne pedig egy csecsemő rossz megtartású maradványai kerültek elő. Az oldalán fekvő edény 2/3-a a területen korábban zajló mezőgazdasági művelés következtében

---

¹⁵⁵ Előzetes jelentés: VÁCZI 2010, 366. Az eredeti ásatási dokumentációt az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében Váczi Gábor jóvoltából tanulmányozhattam, melyet ezúton is köszönök nekik. Az emberi maradványok vizsgálatát † K. Zoffmann Zsuzsanna végezte (közöletlen).

megsemmisült. A csecsemő csontjaiból csupán combcsont, koponyatöredékek és néhány borda maradt meg.

III.24. Záhony – Vasútállomástól délre

2010-ben egy késő bronzkori településobjektumban kerültek elő emberi maradványok.¹⁵⁶ A leletről rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy azokat a komplex elemzésbe bevonjam.

---

¹⁵⁶ KISS 2012.

IV. A TELEPÜLÉSEN BELÜL ELŐKERÜLT EMBERI MARADVÁNYOK ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

IV.1. A jelenségcsoport hazai és nemzetközi kutatástörténete

Az egy-egy csoportra/időszakra jellemző, kötött temetkezési rítus miatt a régészetileg jól tanulmányozható temetők egészen az 1990-es évek elejéig elvonták a figyelmet a települési objektumokban talált emberi maradványok problémájáról. A bronzkori jelenségek tekintetében az 1990-ben, Pottensteinben rendezett *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*¹⁵⁷ című konferencia 1997-ben megjelent tanulmánykötete jelentette a téma első, szélesebb körű összefoglalását.¹⁵⁸ Két évvel később Andrea Stapel *Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich* című munkájában egy önálló részt szentelt a településen belül deponált emberi maradványok problémájának, és egy katalógusban összegezte az Európa területén addig publikált lelőhelyeket.¹⁵⁹

A 2000-es évek folyamán az őskor egész időszakára vonatkozóan több módszertani, monografikus vagy gyűjteményes tanulmány is foglalkozott a problémával¹⁶⁰, majd a téma köré két újabb, nagyobb lélegzetvételű konferencia is szerveződött. 2006 tavaszán főként francia kutatók vitatták meg legújabb kutatási eredményeiket Sensben (a konferencia a *Morts anormaux et sépultures bizarres : questions d'interprétation en archéologie funéraire* címet kapta).¹⁶¹ 2012 februárjában *'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...?* címmel Frankfurt adott otthont a különböző korú, településen belül előkerült emberi maradványok értelmezésével foglalkozó kongresszusnak.¹⁶²

Az emberi maradványok településobjektumokba helyezésének „szokása” Közép- és Kelet-Európa késő bronzkorának/kora vaskorának több kulturális csoportjában is megfigyelhető. Ismert például a *Babadag-kultúra I-II. fázisában*¹⁶³, illetve a délkelet-európai

---

¹⁵⁷ RITTERSHOFER 1997.

¹⁵⁸ Ulrich Veit neolitikus TBEM-eket elemző monográfiája egy évvel korábban jelent meg (VEIT 1996), Jörg Orschiedt pedig 1999-ben publikálta az emberi tetemekkel való őskori manipuláció formáit elemző disszertációját (ORSCHIEDT 1999).

¹⁵⁹ STAPEL 1999, 72-75; 203-252.

¹⁶⁰ HARDING et al. 2007; REBAY-SALISBURY/SØRENSEN/HUGHES 2010; Magyarország neolitikumára és rézkorára vonatkozóan ld. Horváth Tünde munkásságát és hivatkozott irodalmait.

¹⁶¹ BARAY/BOULESTIN 2010.

¹⁶² MÜLLER-SCHIEBEL 2013. A konferencián Sebők Katalin kollégámmal volt szerencsénk részt venni: KIRÁLY et al. 2013. A kötet első tanulmánya az itt bemutatottnál jóval részletesebb áttekintést ad a probléma kutatástörténetéről: VEIT 2013.

¹⁶³ AILINCĂI et al. 2005-2006, 80-85 és hivatkozásai.

kannelurás kör (*Tämoäni-csoport*¹⁶⁴, *Hansa–Holercani csoport*¹⁶⁵, *Saharna–Solonceni-kultúra*¹⁶⁶, *Gornea–Kalakača-csoport*¹⁶⁷) területén is. Előfordul a *Lausitz-kultúrában* és a teljes nyugat-európai *urnamezős körben*¹⁶⁸ is. A Magyarországgal szomszédos országok közül a szlovák leletanyagot Václav Furmánék és Július Jakab¹⁶⁹, a lengyel területekről Marek Gedl és Barbara Szybowicz¹⁷⁰, míg egy osztrák lelőhely kapcsán Ernst Lauermann adta közre a korábban már említett, 1997-es konferenciakötet hasábjain.¹⁷¹ Habár a késő bronzkor végi – kora vaskor eleji leletanyag átfogó gyűjteménye még nem áll a kutatás rendelkezésére, a különböző publikációk adatai alapján már ezernél is többre becsülhető az eddig feltárt európai jelenségek száma.

A késő bronzkori Kárpát-medencét illetően (kivéve a Felvidéket) hiányzik egy, az előzőekhez hasonló összefoglalás, pedig a nagy területű feltárásoknak köszönhetően hazánkban is egyre szaporodnak a különböző települési objektumokban előkerült emberi maradványok. TBEM-ekkel egészen a 2010-es évekig csak egy-egy cikkben foglalkoztak a kutatók¹⁷², de akkor sem gyűjtötték fel vagy rendszerezték a teljes leletanyagot. A téma feldolgozásának első kísérletét Urák Malvinka és Liviu Marta a szatmári régió késő bronzkori településein belül előkerült emberi maradványokat közreadó, 2011-ben megjelent tanulmánya jelentette.¹⁷³ Erdély területéről újabban László Attila publikált hasonló leleteket.¹⁷⁴

A bronzkori településeken belüli temetkezések egyik első legteljesebb áttekintését és csoportosítását V. Furmánék és J. Jakab fent említett tanulmánya jelenti. Összesen 33 szlovákiai településről mutattak be emberi maradványokat, melyek közül 10 esetben történt antropológiai vizsgálat (17 felnőttet és 16 gyermeket határoztak meg). Munkájukban külön vizsgálták a nyílt és erődített, valamint a barlangi településeken található maradványokat, és felvázolták az emberi maradványok értelmezésének módszertani kereteit és lehetőségeit. Megfigyelték, hogy a településgödörökben talált emberi maradványok mellett igen gyakran

---

¹⁶⁴ LÁSZLÓ 1986, 67; LÁSZLÓ 2006, 105-106; AILINCĂI et al. 2005-2006, 89.

¹⁶⁵ LEVIŢKI 1985, 125-128; LEVIŢKI 1994, 222-223; AILINCĂI et al. 2005-2006, 89.

¹⁶⁶ SÎRBU 1994, 89; AILINCĂI et al. 2005-2006, 89; KAŠUBA 2015.

¹⁶⁷ *Hrtkovci – Gomolava I. és II.*: TASIĆ 1972; TASIĆ 1976; FARKAS 1976; FARKAS/MARCSIK 1976; MEDOVIĆ 1988, 443-453; ZOFFMANN 1997; AILINCĂI et al. 2005-2006, 90; *Novi Sad környéke*: Dragan Anđelić szíves szóbeli közlése alapján KIRÁLY et al. 2013, 320-321.

¹⁶⁸ *Stilfried*: legújabb GRIEBL/HELLERSCHMID 2013 és hivatkozásai. *Harz-hegység*: HESKE/GREFEN-PETERS 2013; *Lichtensteinhöhle*: FLINDT et al. 2013.

¹⁶⁹ FURMÁNEK/JAKAB 1997.

¹⁷⁰ GEDL/SZYBOWICZ 1997

¹⁷¹ LAUERMANN 1997.

¹⁷² Ld. pl. ILON 2001; ZOFFMANN 2001; DANI/SZILÁGYI 2006.

¹⁷³ URÁK/MARTA 2011.

¹⁷⁴ LÁSZLÓ 2013.

kerültek elő valamilyen ún. kultusztevékenységre utaló tárgyak vagy jelenségek (ld. később). Emellett az embercsontot tartalmazó objektumok alakja és elhelyezkedése is sok esetben – legalábbis szerintük – arra utalt, hogy valamilyen ember- és állatáldozatról van szó.

Furmánék és Jakab négy szempontot határozott meg, amely alapján a különleges helyzetben előkerült holttesteket vizsgálni érdemes:¹⁷⁵

1. Kronológiai helyzet (kulturális besorolás)
2. Az objektum típusa (hulladékgödör, tárológödör, ház, kultikus objektum, stb.) és a maradványok elhelyezkedése (közvetlenül a talajon, tárgyakkal együtt a betöltésben, stb.)
3. A csontváz teljessége
  - a. egy vagy több ember teljes váza
  - b. vázrészek anatómiai rendben
  - c. bolygatott (feldarabolt) csontváz vagy részei
  - d. az a-c esetek kombinációja
4. A vázon megfigyelhető elváltozások
  - a. törések
  - b. éles eszközzel okozott sérülés a csont felszínén (vágások és szúrt sebek)
  - c. a csontállomány szerkezetének megváltozása (hőhatás nyoma)
  - d. állatok által okozott sérülések a csonton (rágásnyomok, stb.)
  - e. ép felszínű csont
  - f. az a-e esetek kombinációja.

Mindezeket túl vizsgálták a települések típusát, az antropológiai leletek szóródását azokon belül, a demográfiai és biológiai jellemzőket, valamint az egyének tulajdonságainak viszonyát az egykorú, helybeli népességgel (intra- és interpopulációs vizsgálatok). A szerzőpáros arra is felhívta a figyelmet, hogy a településen belül előkerülő emberi maradványok nem korlátozódnak csupán a bronzkorra: jóval előtte és sokkal utána is tapasztalhatóak hasonló jelenségek egész Európában, érdemes tehát ezekkel behatóbban foglalkozni. A teljes tetemet tartalmazó leleteket nem tartották „rituális temetkezésnek”, sokkal inkább egy speciális, társadalmilag meghatározott cselekmény eredményének. Mindezt szerintük az is bizonyítja, hogy pl. az urnamezős időszakban – a temetővel ellentétben – a telepeken belül soha nem találunk hamvasztásos sírokat.¹⁷⁶ Felvetették

---

¹⁷⁵ FURMÁNEK/JAKAB 1997, 15.

¹⁷⁶ FURMÁNEK/JAKAB 1997, 16.

egyfajta különös rítus („emberáldozat”) évezredek át való továbbélésének lehetőségét is, ám ezzel kapcsolatban semmilyen egyértelmű bizonyítékot nem tudtak felmutatni.

IV.2. Módszertani problémák és az értelmezés zsákutcai

A közelmúltig megjelent legtöbb elemző-értelmező tanulmány a szlovák szerzőpárhoz hasonlóan főként deduktív érvelési módszerekkel, azon belül is ún. ellenőrző listákkal (*checklist*) dolgozott. A kutatók tulajdonképpen olyan indikátorokat kerestek a leletanyagban, amelyek alapján megerősíthették, illetve elvethették egy-egy értelmezés (leggyakrabban emberáldozat, háborús konfliktus, kiközösítés, kannibalisztikus viselkedés) lehetőségét. A kronológiai-kulturális viszonyok elemzése mellett a kutatások a települések típusát, az objektumok típusát, a csontváz teljességét, a vázon megfigyelhető elváltozásokat, a demográfiai és biológiai jellemzőket, az egyének tulajdonságainak viszonyát az egykorú, helybeli népességgel (intra- és interpopulációs vizsgálatok), illetve az antropológiai leletek lelőhelyen belüli szóródását vizsgálták. Sok esetben kifejezett hangsúly került az embercsontok és a hasonló kontextusban talált állati maradványok összehasonlítására (pl. testrészek reprezentáltsága, peri-mortem sérülések, hőkezelés, emberi fognyomok, nem/kor szerinti megkülönböztetés, a ritualizáltság fokának vizsgálata), illetve a maradványok felületén látható elváltozások elemzésére is.¹⁷⁷

Mindezekkel párhuzamosan az utóbbi 10-15 évben megkezdődött a vizsgált jelenséggel kapcsolatos definíciók, fogalmi kategóriák revíziója is, melynek során az európai őskor TBEM-kutatói előzetes értékítéletektől mentes definíciós- és vizsgálati kritériumrendszert kezdtek kidolgozni.¹⁷⁸ A német, a francia és az angolszász irodalom a telepeken előkerült emberi maradványokra egészen a 2000-es évekig a *különleges temetkezés* (Sonderbestattung, deviant burial, extraordinaire/atypique) vagy a *településtemetkezés* (Siedlungsbestattung, settlement burial) kifejezéseket használta, ám paradox módon vagy tagadja azok szándékos eredetét, vagy kiközösítésből, tisztátalanságból, büntetésből eredő, megkülönböztetett bánásmódként értékelte.¹⁷⁹ A két

¹⁷⁷ A teljesség igénye nélkül: OLSEN/SHIPMAN 1994; FURMÁNEK/JAKAB 1997, 15-16; KNÜSEL/OUTRAM/KNIGHT 2007, 130.

¹⁷⁸ A teljesség igénye nélkül: SÍRBU 2003; PETER-RÖCHER 2007; ASPÖCK 2008, 17, 23; WEISS-KREJCI 2011.

¹⁷⁹ ASPÖCK 2008, 17. A német *Sonderbestattung* és a francia *extraordinaire/atypique* terminus sokkal inkább semleges fogalom, az angol *deviant burial* kifejezés ezzel szemben komoly negatív másodlagos jelentéssel bír, és részben feltételezi azt is, hogy az elhunyt már az életében, társadalmi értelemben is deviánsnak számított (vö. ASPÖCK 2008, 18, 28.). A *deviant* szó használata az angol régészeti irodalomban egyébként a processzualista régészetre vezethető vissza, amikor még semlegesen, tisztán statisztikai értelemben alkalmazták (ASPÖCK 2008, 28.). Az amerikai irodalom helyette gyakran az *unusual burial* vagy *non-normative burial* kifejezéseket használja (ASPÖCK 2008, 28.).

megnevezés közül kifejezetten problémás a különleges temetkezés fogalma, ugyanis a „normális” és „különleges” közti különbségtétel gyakran egy eleve szelektált adatokon (az eddig ismert régészeti leletanyagon) alapuló statisztika eredménye, az értékítéletet is közvetítő kifejezések pedig 21. századi gondolkodásunk, prekoncepcióink őskori állapotokra való visszavetítése.¹⁸⁰ Statisztikai értelemben az adott régészeti jelenségek gyakoriságának megítélése is eleve szelektált adatokon (az eddig ismert régészeti leletanyagon) alapul, ezért sohasem lehetünk biztosak abban, hogy eredményeink az egykori valóságot tükrözik. Másodszor, maga a „temetkezés” fogalma is félrevezető: ha ezt a kifejezést használjuk, előre vetítjük, hogy a településobjektumokba már eleve holttestek kerültek, és részletesebb vizsgálatok nélkül kizárjuk annak a lehetőségét, hogy haláluk éppen az objektumba kerüléshez kötődik. Látnunk kell azonban, hogy noha az értelmezés szempontjából talán ez a kérdés a legmeghatározóbb, sajnos a legtöbb esetben még a legalaposabb vizsgálatok ellenére sincs lehetőségünk meghatározni a településobjektumokban talált elhunytak halálának időpontját és okát.

Ahogy azonban az elmúlt néhány év egyre intenzívebbé váló kutatása felismerte, az ilyen típusú kutatások alapvető problémája, hogy eleve helytelen kérdéssel indítják vizsgálódásaikat. A merev értelmezési kategóriák ugyanis, de sokszor már az egyes jelenségek megnevezése (településen belüli temetkezés, áldozati gödör, stb. – ld. később) is egy olyan, 21. századi elme számára mérvadó értékítéletet tükröz, amelyet egész egyszerűen nem áll módunkban az őskori viszonyokkal összehasonlítani. Meg kell tehát fordítanunk a kérdésünk irányát: ahelyett, hogy eleve adott értelmezési sémák indikátorait keressünk a leletanyagban (tehát azt kérdeznénk: „Ez az, amit látok?”), azt az eseménysorozatot rekonstruáljuk, amely az általunk feltárt jelenséget létrehozta (tehát azt kérdezzük: „Mit látok pontosan?”). A következő alfejezetekben áttekintem a deduktív értelmezési kísérletek legfőbb típusait és problematikáját, majd pedig rátérek a prekoncepciók elkerülése érdekében alkalmazandó irány: a TBEM-ek strukturált depozitumként való értelmezésének lehetséges módszereire.

IV.2.1. Háborús konfliktusok azonosítása

A szociológia és antropológia adatait felhasználva a régészet tudománya az 1990-es évek végén is megfogalmazta kritériumait, módszereit és kérdéseit a háború eredetének, és azok legfőbb régészeti bizonyítékainak kutatását illetően. A TBEM kutatása szempontjából

---

¹⁸⁰ PETER-RÖCHER 2007; ASPÖCK 2008, 17, 23. A német és az angolszász régészetben a fogalom használatának történetéről ld. még: ASPÖCK 2008, 18-29.

a kulcsfontosságú publikációk elkészültéig újabb tíz évet kellett várni: Claudio Cioffi-Revilla 2009-es munkájában csoportosította a háborúra utaló régészeti adatokat és részletesen elemezte azok használhatóságát. Véleménye szerint elsődlegesen az emberi maradványok szolgáltatotta (*forensic*) nyomokból: beágyazódott hegyekből, szilánkos törésekből, tört (*perforated or fractured*) koponyákból, a lefejezés és a darabolás (vágás)nyomaiból következtethetünk erőszakos eseményekre, de ezeknek nem lehet kizárólagos.¹⁸¹

A legkorábbi régészeti adatok minden valószínűség szerint a Közel-Kelet és a Mediterráneum területéről származnak. Bachechi és társai szerint a nyílhegyek által okozott sérülések már a felső paleolitikumtól megfigyelhetőek, amelyek emberek közötti erőszakra utalnak.¹⁸² Már 10 ka BP-től vannak egyiptomi lelőhelyekről csontvázakba ágyazódott hegyek¹⁸³, Wadi Hammeh 27. rétegében égett koponyatöredékek kerültek elő a település körül¹⁸⁴, Mallahában pedig egy koponya és az első két csigolya (levágott fej?), egy másik esetben pedig egy levágott koponyatető feküdt egy házpadlón, a tűzhely közelében.¹⁸⁵ Ezeket a szórványos leleteket általában a spontán agresszió és az esetenkénti erőszak nyomainak tarthatjuk.

Európa erőszakra utaló első bizonyítékai a mezolitikumból származnak. A skandináv Korsør Nor halottain hétből három esetben volt megfigyelhető halálos kimenetelű koponyasérülés, a Vaskapu környéki Vlasac és Schela Cladovei lelőhelyeken pedig 1:5 volt a csontvázatok megfigyelhető harci sérülések aránya. A bajorországi Ofnet-barlang 6500 BC-re keltezhető lelőhelyén két gödörben 38 egyén vörös okkerrel szórt koponyája és csigolyái kerültek elő. Mivel 50%-ban erőszakos cselekmények nyomait mutatják, Lawrence Keeley szerint a koponyák valamilyen mészárlás maradványai lehettek, és akár trófeákként is értelmezhetőek.¹⁸⁶ Nagy-Britannia és Írország neolitikumának és bronzkorának adatait Ian Thorpe foglalta össze 2006-ban. Szerinte a kora neolitikumban a közelharcokból származó sérülések alapján kisléptékű harcokkal kell számolnunk. Szerinte az időszak dél-nyugat angliai és írországi sáncainak és körárok-rendszereinek nagy része – annak ellenére, hogy ezt sokan elvetik – erődítésként értelmezhető. Számos lelőhelyen (pl.

---

¹⁸¹ Vizsgálni kell még az ún. területi (*locational*) adatok, azaz a harcra alkalmas helyek, valamint az erődítmények és az épített örökség (*structural*) vizsgálata alkalmas. Mindemellett lehetséges a fegyverek (*artifactual information*), valamint az ikonográfia és az epigráfia nyújtotta adatok bevonása is, de ez utóbbiak csak igen korlátozottan használhatóak. CIOFFI-REVILLA 2009.

¹⁸² BACHECHI et al. 1997.

¹⁸³ HENDRICKX/VERMEERSCH 2000.

¹⁸⁴ VALLA 1998.

¹⁸⁵ VALLA 1998.

¹⁸⁶ KEELEY 1995.

Crickley Hill, Thornhill) a sánca fűródott nyílhegyek nagy száma, valamint az égési rétegek arra utalnak, hogy megtámadott településekkel van dolgunk.¹⁸⁷

A késő neolitikum kutatására jellemző „invázió-elméletekkel” szemben Thorpe úgy véli, hogy inkább rajtaütésszerű támadások és csoportok közötti villongások jellemzik a korszakot. A háborús események újabb hullámával ezek után csak a késő bronzkorban számol: a leletek (pl. Tormarton) tanúsága szerint az összeütközések résztvevői főként (fiatalabb-idősebb) férfiak, egy-egy esetben talán nők lehettek. A jelenlegi adatok tükrében szerinte a materialista nézet nem tartható: a presztízsért és a dicsőségért folytatott küzdelem kizárható a konfliktusok okainak sorából, és inkább a megművelt/birtokolt földek körüli viták állhattak a harcok hátterében. A Brit-szigeteken kívül Európában leginkább Skandinávia bronzkorából ismertek hasonló bizonyítékok (Wassenaar¹⁸⁸, Sund¹⁸⁹, stb.), de az ezt megelőző időszakokat igen kevesen kutatták. Az antropológiai adatok alapján Heidi Peter-Röcher 2007-ben gyűjtötte össze többek között az őskori háború bizonyítékait, de következtetéseit – számos más információforrás bevonása híján – inkább az egyes régészeti korszakok háborúi közötti tendenciák megrajzolásához, mint a nagyléptékű harcok eredetének meghatározásához használhatjuk.¹⁹⁰

A Kárpát-medence tekintetében még ennyivel sem büszkélkedhetünk: a szórványos adatok értelmezése az esetek többségében elszigetelten zajlott, nagyobb régiók vagy korszakok leletanyagának összehasonlítása a mai napig nem történt meg. Az utóbbi évtizedekben az urnamezős kultúra településein (Stillfried, Gór) található embertani anyag antropológiai vizsgálata alapján igen érdekes történeti képet rajzolt fel a kutatás. Noha Emil Breitinger 1980-ban még úgy vélte, hogy a stillfriedi „áldozati gödörbe dobált” család tagjainak koponyája nagy általánosságban nem tér el a régió késő bronzkori – kora vaskori népességétől¹⁹¹, Johann Szilvássy, Herbert Kritscher és Gertrud Hauser már hangsúlyozták azok keleti, Kárpát-medencén keresztül érkező eredetét.¹⁹² † K. Zoffmann Zsuzsanna úgy vélte, hogy Gór esetében mindenképpen idegen eredetű elemekkel (a Kárpát-medencére támadó kimmer (?) harcosok¹⁹³) lehet számolni, akiket – noha sérülések nem láthatók csontjaikon – a helyi lakosok földeltek el. Mindezek alapján úgy gondolta, hogy az

---

¹⁸⁷ THORPE 2006, 147-150.

¹⁸⁸ FONTIJN 2005.

¹⁸⁹ FYLLINGEN 2006.

¹⁹⁰ PETER-RÖCHER 2007.

¹⁹¹ BREITINGER 1988 alapján: ZOFFMANN 2001, 269.

¹⁹² SZILVÁSSY/KRITSCHER/HAUSER 1988 alapján: ZOFFMANN 2001, 269.

¹⁹³ ZOFFMANN 2001, 269 szerint a késő-urnamezős telepeken belül előkerült emberi maradványok („csontvázas temetkezések”) a betörő preszkíta népességhez köthetők.

urnamezős kultúra népessége a település embertani maradványai között egyáltalán nem jelenik meg. Ezt biztosan csak az utóbbira jellemző taxonómiai sajátosságok pontos meghatározásával lehetne alátámasztani, azonban a kultúrára jellemző halotthamvasztás miatt jelenleg nincs elegendő mennyiségű kontrolladat a tudomány birtokában. A Stillfried urnamezős telepén előkerült emberi maradványok legújabb vizsgálata alapján ráadásul egyre inkább úgy tűnik, hogy a késő bronzkori TBEM-ek értelmezésekor a háborús konfliktus lehetősége csak elszigetelt esetekben merülhet fel.¹⁹⁴

IV.2.2. A kannibalizmus kérdése

Marek Gedl és Barbara Szybowicz szerint a lengyel területeken található különleges – tehát nem temetőekben nyugvó – temetkezések mögött húzódó szellemi háttér az esetek nagy részében nem határozható meg pontosan. Ilyenek például a hulladék- vagy tárológödrökben és más objektumokban fekvő teljes vagy részleges csontvázak, illetve a koponyaleletek. Véleményük szerint az önállóan előkerülő emberi csontok kannibalizmusra is utalhatnak, főleg, ha vágás vagy hőkezelés nyomát mutatják, vagy állatcsontokkal és más konyhai hulladékkal együtt kerülnek elő. A leletek értelmezésekor azonban mindig igen óvatosan kell bánnunk az ilyen „különleges” elméletekkel, hiszen – noha a kutatásban időről időre felmerül – a mai napig nem sikerült megnyugtató régészeti bizonyítékokkal alátámasztani az őskori társadalmak esetében.

Habár Szlovákia tekintetében több tanulmány foglalkozott a kannibalizmus lehetőségével¹⁹⁵, az emberi maradványok legtöbbször (max. 1%)¹⁹⁶ nem találhatóak arra utaló egyértelmű nyomok. Furmánek és Jakab hangsúlyozza, hogy abból sem következik, hogy a bronzkorban fogyasztottak emberhúst, hogy a hulladékgyűjtőben az állatcsontokkal együtt igen gyakran kerülnek elő emberből származó hosszúcsontok. Utalhatnak rá viszont a csont kémiai szerkezetében – például főzés vagy sütés hatására – bekövetkezett változások, amelyeket mindezekig azonban csak egy esetben (Včelnice) sikerült – negatív eredménnyel – vizsgálni.¹⁹⁷ Fontos azonban megjegyezni, hogy egyetlen pozitív eredmény sem utal önmagában kannibalizmusra, hiszen a csontot ért hőhatás nem feltétlenül jelenti azt, hogy a rajta lévő húst el is fogyasztották. A kérdés megoldásához az ember- és állatcsontok összehasonlító vizsgálata vihet majd közelebb.¹⁹⁸

---

¹⁹⁴ GRIEBL/HELLERSCHMID 2013

¹⁹⁵ JELÍNEK 1957; AMBROS 1971.

¹⁹⁶ AMBROS 1971; FURMÁNEK/JAKAB 1997, 16.

¹⁹⁷ FURMÁNEK/JAKAB 1997, 16. A vizsgálatot a Szegedi Orvostudományi Egyetemen Dr. Kósa F. végezte.

¹⁹⁸ FURMÁNEK/JAKAB 1997, 16.

A csehországi Velim halomsíros – urnamezős időszak váltására keltezhető, árkaiban és gödreiben rengeteg különböző megtartású emberi maradványt tartalmazó erődített településének vizsgálatakor az 1999-es tanulmányukban Christopher Knüsel, Alan Outram és Stephanie Knight részletesen kitértek a kannibalizmus problémájára is, és az antropológiai és zoológiai leletanyagon elvégezték a Furmánek és Jakab által csak óhajtott összehasonlító vizsgálatokat.¹⁹⁹ A kérdéssel korábban foglalkozó kutatók munkája alapján e témában is összeállítottak egy 9 pontból álló kritériumrendszert, amelyek alapján ezt az igen ellentmondásos témát érdemes kutatni.

Véleményük szerint a régészeti anyagban a következő indikátorok utalhatnak a kannibalisztikus viselkedésre:

1. emberi és állati maradványok azonos kontextusban (hasonló leletképződés);
2. azonos emberi és állati testrészek jelenléte (kitüntetett testtájak, pl. koponya, hosszúcsontok, stb.);
3. azonos manipulációs nyomok (hasonló kezelés és bánásmód);
4. hasonló peri-mortem törések (csont- és agyvelő kinyerése);
5. hőkezelés (sütés/főzés/égetés) nyoma;
6. emberi fognyomok;
7. nincsenek dögevő/kutya rágásnyomok (helyette emberi tevékenység nyoma);
8. nincs kitüntetett nem és életkor – ez azonban azt feltételeznél, hogy minden halott húsát elfogyasztották;
9. nincs nyoma temetési rítusnak (gondos elhelyezés, sírgödör, mellékletek hiánya).

A kannibalizmus ellen szól viszont, ha egy ilyen leletegyüttesben – mint például Velim esetében is – megjelennek a csigolyák, hiszen a velő kinyerésével csak fokozódna a tafonómiai veszteség mértéke. A kutatók az állatcsontokkal végzett összehasonlítás során megállapították azt is, hogy az emberi csontokon a peri-mortem sérülések nem az ízületek közelében találhatóak, amelyek a zoológiai anyagban egyértelműen a szándékos darabolás nyomai. A maradványokon emberi fognyomok nem figyelhetőek meg, sőt még csak állatrágás nyomait sem mutatják, tehát a halál beállta után viszonylag gyorsan eltemetődtek. A velimi tetemeneken megfigyelhető traumák a korábbi, rituális elképzelésekkel ellentétben egyértelműen arra utalnak, hogy az ott előkerült emberek egy, a telepet ért támadás (vagy a közvetlen harc, vagy a leomló erődfalak) következtében hunytak el.²⁰⁰

---

¹⁹⁹ KNÜSEL/OUTRAM/KNIGHT 2007, 130.

²⁰⁰ KNÜSEL/OUTRAM/KNIGHT 2007, 130.

IV.2.3. Emberáldozatok és más kultikus együttesek rekonstrukciója

A régészeti interpretációban általában minden, az átlagostól eltérő jelenséget – automatikusan és sokszor tévesen – a kultikus szférához kapcsolunk: nincs ez másként a speciális leletanyagot tartalmazó, földbe mélyített objektumok esetében sem, amelyeket gyakran egyenesen *áldozati gödörként* aposztrofál a kutatás. Ennek a tendenciának megfelelően az értelmezésben az ún. termékenységi rítusokhoz kötődő állat-, étel- és italáldozatok, véres emberáldozatok, az azokat helyettesítő vagy votív szobrocskák földbehelyezésének gyakorlata az őskori kultúrák mindennapos cselekedetévé vált. Hosszú ideig még csak fel sem merült, hogy a fenti rítusok valóban egy – kifejezetten erre a célra létesített – gödörhöz kapcsolódnak-e, vagy hogy talán az ún. áldozati gödrök egy-egy szertartás maradványait/hulladékait is őrizhetik. A „gödörkutatás” csupán az utóbbi évtizedekben kezdett ráeszmélni az ehhez hasonló problémákra, kezdte újraértékelni a rendelkezésre álló leletanyagot és következetesebbé tenni szóhasználatát.

A nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan a magyar régészet is számos különleges jelenségcsoportra húzta rá a „kultikus”, „áldozati” vagy „szakrális” kifejezések valamelyikét. Napjainkig számos publikáció tárgyalta az ún. alapítási- és emberáldozatok, szent sarkok, kultikus gödrök, „szakrális” edénydepók és kincsleletek körét, ám megnyugtató bizonyítékkal egyikük sem szolgált az interpretáció helyességét illetően. Külön probléma hazánkban az európai régészeti irodalomban is gyakori, ún. bothrosok kérdésköre: a görög eredetű kifejezés szó szerinti – áldozógödör – értelmének ugyanis a legnagyobb valószínűség szerint egyetlen kárpát-medencei jelenség sem feleltethető meg. Bizonyos kutatók – elsősorban Makkay János vagy Bánffy Eszter – ettől függetlenül már a neolitikumtól beszélnek olyan állat- és emberáldozatokról, amelyeknek ciklikusságát éppen ezen „bothrosok” rétegei mutatnák, napjaink kutatása azonban már jóval távolságtartóbb témákat illetően.²⁰¹

Makkay János számos különleges lelet kapcsán fejtette ki a speciális rítusokkal és kannibalizmussal kapcsolatos elképzeléseit, sőt, szerinte minden gödörben talált emberi maradvány emberáldozatként fogható fel.²⁰² Ezt a kizárólagos értelmezést már Bánffy Eszter sem fogadta el, sőt, kifejtette, hogy még ha valóban emberáldozatokról is van szó, azt nem feltétlenül magukban a gödrökben hajtották végre – főként ha ott csak egy-egy testrészt találunk.²⁰³ Az új európai tudományos irányvonalakhoz igazodva 1987-es munkájában

---

²⁰¹ BÁNFFY 1991, 226.

²⁰² MAKKAY 1983, 164.

²⁰³ BÁNFFY 1991, 225.

Bánffy már azt is kijelentette, hogy nem bizonyítható a passzív votív szobrok megléte a délkelet-európai neolitikumban, a gödörbe helyezett szobrocskák pedig valószínűleg egy szertartás kellékei vagy hulladékaik lehettek.²⁰⁴ Hasonló értelmezés bontakozott ki a késő bronzkori edénydepók kapcsán is, amelyek steril és korábban hulladékgyűjtőként használt objektumokban egyaránt kerültek elő. Mivel a kutatás a befoglaló gödrök vizsgálatával szemben inkább az edénykészletek funkcionális elemzésére helyezte a hangsúlyt, dolgozatomban nem térek ki részletesebben a problémára.²⁰⁵

A településeken belül előkerült „temetkezések” kapcsán Bánffy Eszter Makkayval szemben amellet foglalt állást, hogy azok csak abban az esetben értelmezhetők alapítási áldozatként, ha az „áldozati gödör” közvetlenül egy épülethez kapcsolódik (például Káloz²⁰⁶ vagy Veszprém – Felszabadulás út²⁰⁷ esetében).²⁰⁸ A településen belül előkerült emberi maradványok és főként a tömegsírok átfogó értelmezésével az 1990-es évek végéig e két kutatón kívül részletesen nem foglalkozott a magyar kutatás. Alapjában véve a katalógusok elkészítésén túl – megfelelő felkészültség hiányában – sehol nem vállalkoztak messzemenő következtetések levonására, melynek következtében ma is számos kérdés maradt megválaszolatlanul.

Noha az „áldozat” fogalmának meghatározása az elmúlt évtizedekben sokat finomodott (ezáltal a kifejezés használatával szembeni általános ellenkezés is meggyengült), az őskori TBEM nemzetközi kutatásának továbbra is problémás része maradt. A francia kutatásban a 19. század óta általános „kelta emberáldozati rituálé” magyarázatával szemben az 1990-es években egy újabb áldozati értelmezés is felmerült. A brit Barry Cunliffe elméleti munkássága nyomán Valerie Delattre vetette fel azt az elképzelést, hogy a vaskori tárológödrökben talált emberi maradványok valójában egy engesztelő rítussal áll összefüggésben, melyben az áldozatot nem az emberélet, hanem a lebomló (így múlandó, elveszíthető) fizikai test jelenti.²⁰⁹ Delattre elképzelése szerint ez adhat magyarázatot arra, hogy miért találunk olyan bolygatott emberi maradványokat vagy különálló csontokat a települések leletanyagában.

Gilat Levy 1982-es definíciója szerint a rituális felajánlás vagy depó nem más, mint szimbolikus értékű tárgyak sztereotipizált módon való deponálása a természetfelettil való

---

²⁰⁴ BÁNFFY 1991, 226.

²⁰⁵ A kérdésről bővebben ld. V. SZABÓ 2004.

²⁰⁶ MAKKAY 1986, stb.

²⁰⁷ RACZKY 1974.

²⁰⁸ BÁNFFY 1991, 226.

²⁰⁹ DELATTRE 2010.

kommunikáció egyértelmű céljából.²¹⁰ Az utóbbi évtizedek elméleti jellegű munkái²¹¹ azonban rávilágítottak a rítus fogalmának e helytelen – kizárólag vallási tartalmú – használatára, és értelmét a társadalmi (profán) rítusokkal is kibővítették. Ennek ellenére a legtöbb kutató a rituális/nem rituális ellentétpárt továbbra is a szakrális/profán megkülönböztetéssel egyenértékűnek gondolja, és gyakran az utóbbit alkalmazza az előbbi helyett. Ráadásul az általános régészeti interpretáció során a szent és profán fogalmának szétválasztása rendkívül szélsőséges módon történik, noha egy adott lelet akár mindkét szférára vonatkozó információt is hordozhat. Így például egy állatsontokból álló strukturált depozitum a régész számára egy rítus megértését segítheti, ugyanakkor az archaeozoológus az étkezési vagy a gazdálkodási szokásokra vonatkozó következtetéseket is levonhat belőlük. Ugyanez igaz a szimbolikus és praktikus jellegű együttesek megkülönböztetésére, hiszen leggyakrabban a praktikus cselekedeteknek is van szimbolikus hátterük. Fontos lenne megérteni, hogy egy-egy lelet nem csak egyféleképpen értelmezhető: ahogyan „életében” is többféle jelentéssel bírt, úgy a régész számára is többféle információt hordoz.

Mára már világos, hogy – noha a *rítus* fogalmában vannak általános elemek, mint például a formalitás, a mereven végrehajtott cselekménysor, a hétköznaptól elvonatkoztatott jelentéstartalom, a figyelemösszpontosító és -erősítő gyakorlatok, vagy a világ befolyásolásának szándéka²¹² – a Renfrew által korábban felállított²¹³ kritériumok nem alkalmazhatóak általánosan, sőt, a legtöbb esetben a rítusok egyes meghatározó jegyei a legkevésbé általánosíthatók. Annak megértése is komoly gondot jelenthet, hogy egy nem rituális cselekmény nem feltétlenül kevésbé kötött a rituálisnál, hiszen az ismétlés és rutinizálódás a mindennapoknak is része. Egy rituálé során használt eszközök és folyamatok legtöbbször nem különböznek a hétköznapi gyakorlattól, csupán a gondolati hátterük tér el. Ezen ellentmondás feloldására Hill a brit vaskor állatsontokat tartalmazó gödreinek értelmezése kapcsán azt a megoldást javasolta, hogy az univerzális definíciók helyett minden kutató egyértelműen határozza meg saját álláspontját, és példákkal alátámasztva nevezze meg, hogy mit ért a rítus kifejezés alatt.²¹⁴

Ha jobban belegondolunk, egy rítust felismerni vagy tanulmányozni tulajdonképpen nem nehéz, de azonosítani vagy megérteni lényegi formáit és minőségeit szinte lehetetlen –

---

²¹⁰ LEVY 1982, 20.

²¹¹ RENFREW 1986, idem 1994, idem 2007; KYRIAKIDIS 2007, stb.

²¹² Lewis 1980-as munkája alapján ezek a tudományos közmegegyezés központi zónájába tartoznak, ennél fogva kívül kell esniük a vitákon. LEWIS 1980, 7-re hivatkozik HILL 1996, 24.

²¹³ RENFREW 1986, 20.

²¹⁴ HILL 1996, 24.

még a szociális antropológia számára is, ahol egy adott közösség egy adott rítusának megfigyelésére van lehetőség. A régészetben legtöbbször a megfelelő adatok (szóbeli hagyomány, konkrét írásos források, pontosan értelmezhető képi ábrázolások) hiányában aligha leszünk képesek megítélni, hogy az általunk vizsgált leletegyüttes melyik szférába tartozik. A kérdés tehát sohasem az, hogy az adott – gödörbe, kútba, árokba, stb. deponált – együttes rituális-e, hanem, hogy mi volt az a konkrét gyakorlat/cselekmény/esemény, amelynek során az általunk vizsgált tárgyak az adott terület adott időszakában a földre kerültek.

A modern régészet kezdetétől napjainkig az ásatások legalapvetőbb objektumai a földre mélyedő szerkezetek, ezen belül is a különböző méretű és funkciójú gödrök. Habár a jelenség felismerése a gyakorlatban szinte magától értetődő, a régészettudomány közel két évszázada nem alkotta meg ezen objektumok tipológiáját és kielégítő vizsgálati módszertanát. A hiányosság egyik legfőbb bizonyítéka a 19-20. század fordulóján a gödörházak körül kialakult jól ismert tudományos vita, amelyre most nem térek ki. Noha ezek a téves elképzelések mára már megmosolyogtatják a kutatást, továbbra is jelentős fogalmi zavar uralkodik a régészetben: nemcsak a látszólag különleges szerepű gödrök értelmezésével, de a hétköznapi funkciók vizsgálati metodológiájával is adós maradt a tudomány.

Első lépésben tehát az egyes lelőhelyeken feltárt különböző méretű és alakú gödrök használati módjának vizsgálati módszereit kell kidolgozni, amely magában foglalja a gödrök betemetődési idejének meghatározását, illetve az egy időben nyitva lévő objektumok feltérképezését. Sajnos napjaink (főként megelőző) feltárásain nincs mód aprólékos régészeti megfigyelésekre, illetve széles körű analízist lehetővé tevő mintavételre és dokumentációra, emiatt legfeljebb arra van lehetőségünk, hogy a „steril” rétegeket – szándékos homokkal/humusszal/hamuval stb. való betemetést – felismerjük. Pedig annak érdekében, hogy az egyik leggyakoribb régészeti jelenség – a gödör – funkcióját és használatának történetét megérthessük, számos vizsgálati módszer a rendelkezésünkre áll. Szem előtt tartva, hogy a kidobott tárgyaknak csak töredéke került régészetileg megfogható kontextusba, fontos lenne a gödrök betöltődési idejének vizsgálata is, melynek érdekében hasznos lenne a gödrök metszetsfalát megmintázni²¹⁵, és természettudományos (palinológia,

---

²¹⁵ A régészeti talaj-mikromorfológia TBEM-kutatásban való első hazai (sőt, talán európai) alkalmazásának leírását ld. a Pusztataskony – Ledence 1. lelőhely 550. objektum „tömegsírjának” feldolgozásánál. KIRÁLY et al. 2013, 319-320.

paleobotanika, kémiai elemzések, stb.) vizsgálatokkal elkülöníteni és datálni az egyes fázisokat.

Még fokozottabb figyelmet kellene szentelnünk a „speciális” vagy „különleges” leletegyütteseknek. Így például érdemes lenne minden együttesnél legalább egy, de inkább két metszetsfalat hagyni, majd rétegvető bontással és folyamatos dokumentálással feltérképezni a teljes objektumot, hogy a különböző rétegviszonyokat megérthessük. Az általunk vizsgált leletekkel kapcsolatban szinte fölöslegesnek tűnhet kitérni a háztartási hulladékoktól való megkülönböztetés problematikájára, ám – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – még az emberi maradványok esetében is szükség lehet ezekre – az általában állatsontoknál vagy használati tárgyakkal alkalmazott – vizsgálati módszerekre.

Mindenféle feldolgozást megelőzően érdemes tehát tisztán látni, hogy a „különleges” gödröket először legfeljebb ún. *strukturált depozitumként* interpretálhatjuk, amelynek lényege, hogy a leletek nem véletlenszerű hatások következtében, hanem szándékos emberi cselekvésnek köszönhetően kerültek abba az állapotba, ahogyan ma megtaláljuk őket. Habár a későbbi vizsgálatok során eljuthatunk arra a következtetésre, hogy rituális együttesként értelmezzük őket, főleg a rítus szó tudománytörténetileg meglehetősen következtelen használata miatt célszerűbb a munka elején kerülni ezt a kifejezést.²¹⁶

IV.2.4. Többlépcsős, másodlagos és kollektív temetkezések felismerése

Főként a bolygatott vagy hiányos állapotban előkerült emberi maradványok miatt az elmúlt évtizedek TBEM-k értelmezésével foglalkozó szakirodalmában felmerült az ún. többlépcsős temetkezési rítusok létezésének lehetősége is. A többlépcsős és másodlagos temetés témakörébe nemcsak a kitett (excarnation, „sky burial”), de szigorú értelemben a hamvasztásos temetkezések is beletartoznak, ez utóbbiak vizsgálatától azonban most eltekintünk. A kitett temetkezések során a holttestet elsődlegesen úgy helyezik el, hogy annak lágyszövetei bizonyos idő alatt eltűnjenek. Ez általában olyan nyílt területen történik, ahol a dögevők, illetve az időjárási tényezők viszonylag könnyen hozzáférnek a maradványokhoz, rövid idő alatt megszabadítva azokat a hústól és inaktól.

A rítus legfontosabb ismertetőjegyei az azokon megfigyelhető erőteljes tafonómiai elváltozások:

1. állati rágásnyomok (főleg dögevők, kutyák)

---

²¹⁶ HILL 1996, 20.

2. időjárás okozta sérülések (töredezettség, napégés, porhanyóssá válás, repedezettség, stb.).

Az elhunytak csontjainak megtisztítása – mint ahogyan arra Olsen és Shipman is rámutatott²¹⁷, és ahogyan azt Tibetben ma is végzik – azonban emberi beavatkozással is történhetett. A régészeti anyagban erre utalnak:

3. a hús lefejtéséről árulkodó apró vágásnyomok főleg a koponyán és az állkapcspon.

A lágyszövetektől megtisztított csontokat ezek után rendszerint végső – azaz másodlagos – helyükre szállítják, ahová óhatatlanul bizonyos mértékű tafonómiai veszteséggel kerülnek:

4. általában válogatott csontokat (koponya, hosszúcsontok) gyűjtenek össze
5. az egy egyénhez tartozó maradványokat sokszor becsomagolják („bone bundle”)
6. a kéz- és lábujjak, valamint más aprócsontok rendszerint hiányoznak (elgurulnak, a dögevők elfogyasztják, a felgyűjtők nem veszik észre őket, stb.).

Mindezek következtében a deduktív értelmezési kísérletek érvrendszerében egy másodlagos – kollektív vagy egyéni – temetkezés nyomai elég egyértelműek, a „háztartási hulladékként” való deponálástól elsősorban rendezettségük, megtervezett, gondos elhelyezésük, vagy ezek híján a depozíció helyének szabályos kiválasztása különbözteti meg őket.

IV.3. Új (?) utak az értelmezésben: a TBEM mint strukturált depozitum

A brit régészeti szakirodalomban merült fel először a TBEM-k ún. *strukturált depozitumként* való értelmezésének igénye. A fogalmat Colin Richards és Julian Thomas 1984-es munkájában vezette be a neolitikus állatcsont-együttesek jobb megértése érdekében, a korábbi „nem háztartási” (*non-domestic*), „szokatlan” (*unusual*), „szimbolikus/elhelyezett” (*symbolic or placed*) vagy esetleg a „célzott” (*purposeful*) kifejezések helyett.²¹⁸ A fogalom tulajdonképpen bizonyos leletek és elhelyezkedések tekintetében ismétlődő társításokat és elkülönítéseket (asszociációkat és disztribúciókat) mutató régészeti együttesekre vonatkozik, melyek mintázata nem természetes leletképződési folyamatok révén, hanem szándékos emberi cselekvés, vagyis a Schiffer-féle K-transzformáció útján jöttek létre.²¹⁹ Ez egyben azt is jelenti, hogy a leletanyag mintázatában megfigyelhető kognitív társítások és szétválasztások az anyag – meghatározott módon,

---

²¹⁷ OLSEN/SHIPMAN 1994.

²¹⁸ RICHARDS/THOMAS 1984.

²¹⁹ K, azaz a kulturális tényezők hatása. Az angolszász irodalomban C-transformation. SCHIFFER 1976, 1987.

bizonyos szabályoknak alárendelt – deponálásakor jelentőséggel bírtak a cselekvők számára. A *strukturált depozitum* felismerése önmagában tehát nem jelent mást a szimbolikus/szándékos emberi viselkedés felismerésénél. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy magát a rítust is – formalizált gyakorlata és ismétlődő cselekménysorai miatt – a régészetileg magasan strukturált deponálási módokban foghatjuk meg, megfelelő kérdések segítségével lehetőségünk nyílik a valóban rituális együttesek meghatározására.²²⁰

A helyes értelmezés érdekében meg kell értenünk azt a speciális kulturális helyzetet, amelyben az általunk vizsgált cselekményt véghezvitték: a szerencsés megtartású, gyors ütemben eltemetődött leletek feltárása után a régész feladata, hogy azokat a folyamatokat megértse, amelyek az adott régészeti kontextust létrehozták.²²¹ J. D. Hill brit régész-archaeozoológus 1996-ban megjelent munkája²²² a dél-angliai vaskor egyik meghatározó leletcsoportja kapcsán példásan tárgyalja a strukturált depozitumok kutatásának módszertani kérdéseit, általános érvényű alapvetéseit akár a hasonló kontextusú embertani anyag, nagy mennyiségű kerámia, fémleletek, szobrok és egyéb tárgyak tanulmányozásakor is felhasználhatjuk.

A Hill által górcső alá vett forráscsoport a gyakran rituális eredetűnek vélt²²³, ún. *speciális állatcsont-együttesek* (*special animal deposits*²²⁴) tulajdonképpen a rituális funkció²²⁵ nélküli települések gödreiben, kútjaiban vagy árkaiban, gyakran háztartási hulladékkal együtt előkerült teljes vagy részleges állati csontvázak, összefüggő testrészek vagy koponyák megnevezésére szolgáló általános fogalom. A jelenség korábbi kutatói közül Annie Grant szerint – mivel az összefüggő állatcsontok és azok deponálásának helye és módja szerint jól elkülöníthetőek a többi háztartási hulladéktól és csontlerakattól – ezek a depozitumok voltaképpen egy meghatározott rituális depókatégoriát képviselnek. Szerinte ezeket a teljes vagy részleges állatcsontvázakat speciálisan, a többi élelmiszertől, háztartási hulladéktól elkülönítve kezelték, és szándékosan temették el, így valamilyen áldozat eredményének számítanak.²²⁶ Mások némi távolságtartással közeledtek a téma felé, így például a „nem-hulladék” *együttesek* (*non-rubbish depositions*²²⁷) fogalmat használták a

---

²²⁰ HILL 1996.

²²¹ HILL 1996, 25-26.

²²² HILL 1996.

²²³ GRANT 1989; WAIT 1985.

²²⁴ HILL 1996, 17.

²²⁵ Templomnak, szentélynek vagy más rituális funkciójú építménynek meghatározható objektumok nélküli települések. Hill cikkében hangsúlyozza, hogy az általa vizsgált időszakban (PRIA) ilyenek egyáltalán nincsenek Nagy-Britanniában. HILL 1996, 18.

²²⁶ GRANT 1984, 533.

²²⁷ HILL 1996, 18.

jelenség megnevezésére. Ezek azonosításának kritériumait először Wait foglalta össze 1985-ben, ám számos kutató igen hamar megfogalmazta kritikáit elméletével szemben: többen felvetették, hogy a nagyobb mennyiségű összetartozó darabok a hétköznapi feldolgozásból is származhatnak (pl. középkori lelőhelyeken a ló- és kutyacsontok biztos, hogy nem rituális cselekedet miatt kerülnek így a gödrökbe), illetve, hogy a Wait által hangsúlyozott „speciálisság” csupán a szerencsés megmaradás következménye.²²⁸

Maga Hill arra hívta fel a figyelmet, hogy a „speciális” kifejezést nem szabad a „rituális” meghatározással egyenértékűen használni, valamint sokkal kritikusabb szemléletre és definícióra van szükség a nem háztartási hulladék együtteseket illetően. A wessexi anyag részletes elemzése során kitért az egyes rétegek tartalmának és a betöltődés folyamatának tanulmányozására, az egy objektumba került különböző anyagú leletek közti összefüggés feltérképezésére és az adott objektum(ok) településen belüli helyzetének vizsgálatára. Szóhasználatában nem tért vissza a „speciális állatcsont-depozitum” kifejezés alkalmazásához, helyette inkább az *állatcsontok összefüggő csoportja* („articulated groups of animal bones”, ABG) meghatározást alkalmazta.²²⁹ Megfigyelte, hogy ezek a csoportok meghatározott gödrökben és meghatározott módon helyezkedtek el: ha volt ilyen egy objektumban, akkor biztosan társult hozzá más anyag típus is; illetve ahol különböző fajokból vagy csontokból képzett csoportok is voltak egy településen belül, ott ezeket nem lehetett egyértelmű feldolgozási helyhez kötni. Mindezek alapján, valamint annak fényében, hogy a vaskori telepeken a ritkább fajokat (ló, kutya, vadállatok) minden esetben így kezelték, Hill bizonyos gödrök esetében valóban lehetségesnek tartja a „speciálisként” való értelmezést. Ezek a gödrök általában meghatározott típusú anyagot és leletanyag-társításokat tartalmaznak, és a települések meghatározott részén helyezkednek el. Véleménye szerint a kontextuális analízis segítségével felismert együttes előfordulások vizsgálata a „speciális” együttesek azonosításának sarkalatos pontja.²³⁰ Hill úgy véli, hogy noha nincs különbség az állatfajok, a testrészek illetve a részben és egészben előkerült vázak gyakoriságát illetően, bizonyos állatcsontok szándékos deponálását erősíti, hogy hasonlóan járnak el a kerámia, a kisleletek és az emberi maradványok esetében is. Megállapítható volt továbbá, hogy az összefüggő állatcsontokat és/vagy emberi maradványokat tartalmazó gödrök betöltése általában különbözött a többi gödörétől.²³¹ Sajnálatos módon napjaink ásatásain nem bevett

---

²²⁸ WILSON 1992, 348.

²²⁹ HILL 1996, 19.

²³⁰ HILL 1996, 19.

²³¹ HILL 1996, 20.

szokás a gödrök metszetsfalának megmintázása és a rétegek összetételének elemzése, emiatt legfeljebb arra van lehetőségünk, hogy a „steril” rétegeket – szándékos homokkal/humusszal/hamuval stb. való betemetést – felismerjük. Szem előtt tartva, hogy a kidobott tárgyakkal csak töredéke került régészeti kontextusba, fontos lenne a gödrök betöltődési idejének vizsgálata is, amelyre azonban jelenleg nincsenek meg a megfelelő módszereink és eszközeink.

Hill a településeken található „speciális betöltésű” gödrök gyakoriságából és a telepek becsült élettartamából arra következtetett, hogy ezek a deponálások nem lehetnek mindennaposak, legfeljebb minden 10-20. évben kerülhetett sor egyre. Ezek nem természetes folyamatok révén, hanem hónapos vagy éves megszakítással kerültek a települések meghatározott részén nyitott gödrökbe. Mindezek alapján egy kötött, de rendkívül ritka társadalmi gyakorlatot feltételezett, amelyek inkább egyedi eseményekhez, mintsem ciklikus, rituális eseményekhez kötődtek.²³²

A TBEM-ek értelmezésében a legnagyobb problémát az jelenti, hogy az emberi maradványok leletképződésének folyamata közvetlenül nem vizsgálható kísérleti régészeti módszerekkel. A kutatás során a hagyományos rétegtani megfigyelések értelmezésén túl számos más vizsgálat elvégzésre is szükség van: a mindenkori régésznek a szokásosnál is fokozottabb figyelmet kell szentelnie terepen megfigyelhető jelenségek minél pontosabb dokumentálására, és – amennyiben lehetősége van rá – a szubjektív megfigyeléseken túl kutatásait természettudományos vizsgálatokkal is ki kell egészítenie. Ilyen lehet például a megfelelő kérdésfelvetés mellett az objektumok betöltésének talaj-mikromorfológiai mintavételezése (ld. később), illetve az emberi maradványokon és a kísérőleleteken egyaránt elvégezhető analízisek (stabil izotópos-, DNS-, C14- és különböző anyagvizsgálatok). A kérdés sohasem az, hogy az adott – gödörbe, kútba, árokba, stb. deponált – együttes rituális-e, hanem, hogy mi volt az a konkrét gyakorlat/cselekmény/esemény, amelynek során az általunk vizsgált tárgyak az adott terület adott időszakában a földre kerültek. Minden anyag feldolgozásakor az adatok aktuális mintázatát kell vizsgálni ahelyett, hogy felcímkéznénk és beskatulyáznánk az egyes jelenségeket.²³³ Fontos a lehető legpontosabban megérteni azt a folyamatot, amelynek révén a lelet a megtalálási helyére került, és hogy ebben az eseménysorban utal-e valami annak megtervezettségére. Mindennek az egyik lehetséges útjává az objektumok és a betöltések történetének pontos rekonstrukciója, és ennek régészeti-természettudományos módszertanának kidolgozása válhat. Ennek feltételeit

---

²³² HILL 1996, 20.

²³³ HILL 1996, 24.

azonban csak a tudatos kérdéssel, a következetes szóhasználattal és mindig megújulni képes szemléletmóddal teremthetjük meg.

A következő fejezetben az Északkelet-Magyarország területének késő bronzkori településeiben előkerült, emberi maradványokat tartalmazó objektumok többszintű elemzésével ezt a folyamatot kísérem meg bemutatni.

V. A LELETANYAG ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

”az igazság és a megértés felkutatásakor egy hipotézis hiánya megkérdőjelezi a kísérletezés értelmét vagy motivációját, egy túlságosan kimunkált, bonyolult hipotézis viszont azt eredményezi, hogy csak azt fedezi fel az ember, amiről úgy is tudja, hogy ott van, mást észre sem vesz.”

Alexander X Shulgin

V.1. Az értelmezés szintjei

Annak érdekében, hogy az emberi maradványokat tartalmazó településobjektumokat strukturált depozitumokként értelmezhesük, lényegében a következő három egyszerű kérdést kell feltennünk: a vizsgált együttesen belül pontosan mit, hová és hogyan helyeztek el?

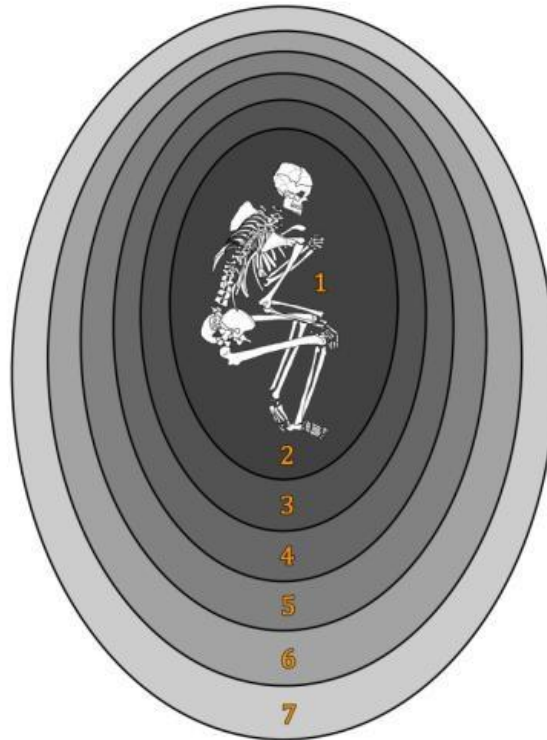
A „Mit?” kérdés magukra az emberi maradványokra és a kísérőleletekre, a „Hová?” kérdés a maradványokat befoglaló objektum sajátosságaira irányul. E két kérdés meghatározásáig a deduktív kutatási irányzatok képviselői is igen gyakran eljutottak, ám arra a kérdésre, hogy egy-egy leletegyüttes „Hogyan?” is jött létre – vagyis hogy pontosan milyen emberi cselekvések, gesztusok kísérték a TBEM-ek földbe kerülését – általában már nem tértek ki. Mondanom sem kell, hogy ebben a rendszerben a „Miért?” kérdésig esély sem lenne eljutni.

Az emberi maradványok sorsának értelmezéséhez a fentiekén túl a francia kutatásban már széles körben elterjedt módszer, az ún. archaeothanológia („a halál régészete”), azaz a holttestek régészeti kontextusban bekövetkező bomlásának részletes tanulmányozása) nyújt némi fogódzót.²³⁴ A módszer az emberi kadáver régészeti kontextusban bekövetkező bomlásának részletes tanulmányozására, a természetes és kulturális leletképződési folyamatok elkülönítésére törekszik. Az archeothanológiai következtetések alapjául többek között az emberi testhez hasonló felépítésű állattetemek bomlási folyamatainak kísérleti régészeti úton való tanulmányozása szolgál.²³⁵

---

²³⁴ DUDAY 1978, idem 1987, idem 2006; DUDAY/LAMBACH/PLOUIN 1990, DUDAY et al. 1990.

²³⁵ DUDAY 1978, idem 1987, idem 2006; DUDAY – LAMBACH – PLOUIN 1990; DUDAY et al. 1990.

145. kép: A településen belül előkerült emberi maradványok értelmezésének szintjei (bővített változat BONNABEL 2010, 101. Fig. 2. alapján): 1. elhunyt (*le défunt*); 2. gesztusok (*les gestes*); 3. struktúra (*la structure*); 4. lelőhely (*le site*); 5. régió (*la région*); 6. korszakon belüli tendenciák; 7. univerzális tendenciák

Az elemzés minden esetben a legkisebb egység, azaz az elhunyt szintjén kezdődik. Itt kerül sor az egyén identitására, társadalmi státuszára, életkörülményeire, esetleg halálának okára vonatkozó fizikai antropológiai adatok (nem- és életkor szerinti megkülönböztetés, sérülésnyom, hiánybetegség, egyéb jellegzetesség van-e), illetve az elhunythoz tartozó viseleti elemek statisztikai vizsgálatára. Természetesen, amennyiben készült stabil izotópos vagy DNS-vizsgálat, azok eredményeit a regionális kutatások mellett ezen a szinten is integrálni kell.²³⁶ A kapott eredményeket, azon belül is főként a nem- és életkor szerinti megoszlást, a patológiai eredményeket, a viseleti elemek összetételét és az emberi maradványokkal való bánásmód formáit a regionális kutatások elvégzésekor a „klasszikus” késő bronzkori temetőkből megfigyelhető jellegzetességekkel is fontos összevetni.

Az elemzés 2. és 3. szintje nem hierarchikus viszonyban áll egymással, mivel sorrendjük csupán az elhunyt személyével való kapcsolat közvetlenségét illusztrálja. A gesztusok vizsgálata során minden olyan régészeti nyomot elemezni kell, amely a holttesttel/emberi maradványokkal való egykori (akár több időhorizontban is lokalizálható)

²³⁶ Vö. BONNABEL 2010, 101-102.

bánásmódra utal. A halott irányítása, fektetésének módja, mellékletei és kísérőleletei, az emberi maradványok állapota, testrészek reprezentációja, peri- és postmortem manipulációk, szándékos vagy ösztönös cselekvések nyomai mind egyformán hozzájárulnak a TBEM elhelyezéséhez kapcsolódó eseménysorok rekonstrukciójához.²³⁷ Vizsgálni kell továbbá, hogy az emberi maradványokat tartalmazó objektumot kifejezetten azok elhelyezése céljából ásták-e, vagy pedig egy már meglévő gödröt használtak fel a deponálásra. A maradványok elhelyezkedése alapján általában következtetni lehet arra is, hogy a tetemmel együtt valaki leereszkedett az objektumba, és ott gondosan eligazította azt, esetleg, hogy a maradványokat becsomagolták-e valamibe. Amennyiben a dokumentáció minősége lehetővé teszi a mikroelemzéseket is (főként a fektetéssel és a „mellékletadással” kapcsolatban), ezen a szinten is fontos az eredmények összevetése a temetőben megfigyelhető rítusokkal.

A 3. szint a struktúra, vagyis az emberi maradványokat tartalmazó, földbe mélyített objektumok eredeti funkciójára vonatkozó adatok vizsgálatát foglalja magába. Az elemzések a különböző objektumtípusok (morfológia, méretek, betöltés jellege) meghatározásán túl a feltöltődés folyamatának, a felhagyás időpontjának, az emberi maradványok elhelyezése előtti cselekmények (takarítás, bővítés, stb.) és az emberi maradványok elhelyezése utáni események rekonstrukciójára is kiterjed.²³⁸

A 4. szint az objektumok lelőhelyen, pontosabban a rekonstruálható településszerkezeten belül elfoglalt helyének vizsgálatát, tágabb értelemben pedig a tevékenységi zónák és a telep horizontális stratigráfiájának meghatározását igényli. Ebben a fázisban fontos az emberi maradványokat tartalmazó objektumok anyagának összevetése a lelőhely többi objektumából előkerült leletanyag összetételével, típusával, mennyiségével, illetve ha vannak, akkor a TBEM-k más jellegű strukturált depozitumokhoz való viszonyának vizsgálata is.²³⁹

A regionális különbségek vizsgálata (5. szint) során ismét multidiszciplináris kutatásokra van szükség. Első lépésként egy térképes adatbázisban – kronológiai periódusonként leválogatva – összegezni kell a mintaterület késő bronzkor végi – kora vaskor eleji lelőhelyeit. Geoinformatikai elemzések segítségével többek között vizsgálni kell a településstruktúra mikroregionális és regionális rendezőelveit, a temetkezőhelyek és a TBEM-t tartalmazó telepek településhálózatban elfoglalt helyét is. Az adatbázist geológiai

---

²³⁷ Vö. BONNABEL 2010, 102-104.

²³⁸ Vö. BONNABEL 2010, 104-106.

²³⁹ Vö. BONNABEL 2010, 106.

alaptérképekre vetítve vizsgálható, hogy az emberi maradványok telepobjektumban való elhelyezése geológiai vagy attól különböző (legvalószínűbben kulturális) okokra vezethető-e vissza. A térinformatikai elemzések elvégzésén túl szükség van a különböző lelőhelyek leletanyagának, és azok alapján az egyes települések jellegének, a településhierarchiában betöltött szerepének meghatározására is.²⁴⁰

Az elemzés 6-7. szintjén az elérhető publikációk alapján a kérdéses időszak (Reinecke BD–HB3 időszak, Kr. e. 12–8. század), illetve a különböző régészeti korszakok TBEM-inak összehasonlító vizsgálata következik, Európa teljes területére vonatkozóan. A munka volumenéből adódóan itt elsősorban ugyancsak egy térinformatikai alapadatbázis kiépítésére van reális esély. Ennek folyamatos (kollektív!) bővítésével a jövőben nemzetközi szinten is vizsgálhatóvá válhat a temetők és telepek viszonya, a TBEM-ek jellege és gyakorisága az egyes időszakokban, az adott régiókban.

A jelen fejezetben bemutatott elemzések alapvető célja, hogy a leletegyüttesek kontextuális analízise (1-3. elemzési szint) révén rekonstruálja minden egyes eset keletkezésének történetét (az ún. *depozíciós folyamat állomásait* ld. az objektumleírásoknál), majd ezeket összevetve megkíséreljen valódi összefüggéseket keresni a „rítus” különböző formái között. A módszertani bevezetőben feltett kérdésekre a már ismertett leletanyag statisztikai elemzésének eredményei alapján próbálok meg az elhunyt, a gesztusok, a struktúra, illetve a különböző szintek közötti kombinációk szerinti logikai sorrendben válaszokat keresni. A rendelkezésre álló adatok hiányosságai miatt természetesen az elhunytak mellékletei és kísérőletei, továbbá az objektumok betöltődésének pontos folyamata egyelőre még nem minden esetben volt elemezhető.

A leletanyag és a dokumentáció jelenlegi állapotában az elemzés 5-6. szintjének tanulmányozásához nem áll rendelkezésünkre elegendő adat. Az univerzális vizsgálatához a disszertáció következő fejezetében gyűjtöttem össze néhány fontos szempontot.

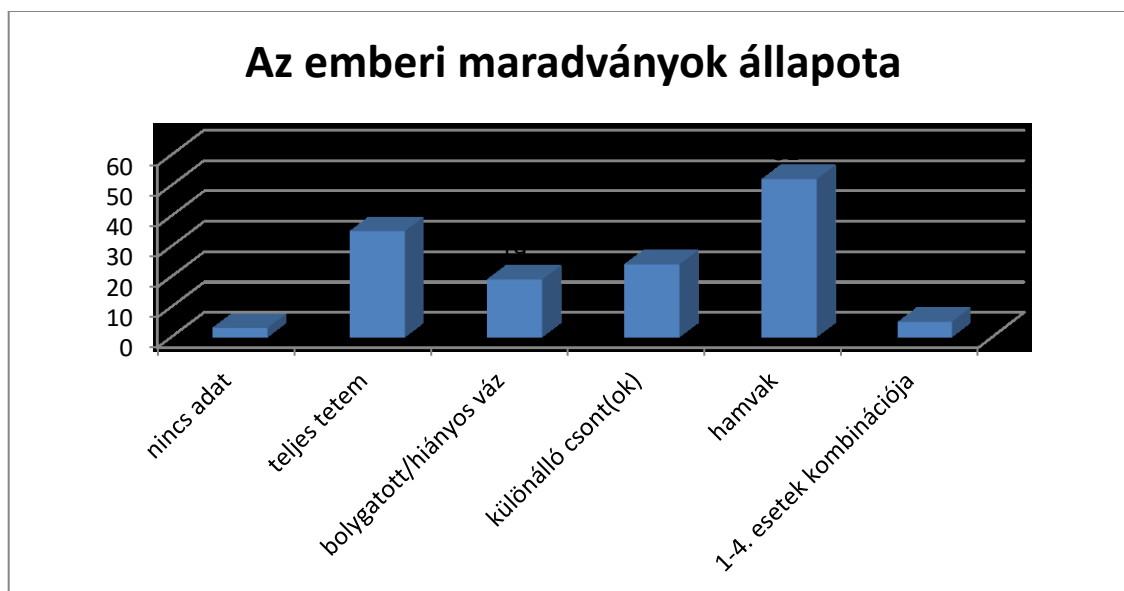
V.2. Az elhunyt

Az értelmezés 1. szintjén már az adatgyűjtés során körvonalazódott a probléma, hogy a késő bronzkori/kora vaskori leletegyüttesek többségében nem teljes csontvázakról, hanem csupán a háztartási hulladék között talált emberi testrészekről van szó. A korai ásatások csontanyaga mindemellett legtöbbször megsemmisült vagy elkallódott, a kutatók a legjobb esetben is csak a különleges helyzetű embercsontok felismerésének szintjéig jutottak el.

---

²⁴⁰ Vö. BONNABEL 2010, 106-107.

További nehézséget okoz, hogy a meglévő csontanyag általában nem szakszerűen feltárt és/vagy dokumentált ásatásból származik, valamint, hogy az emberi maradványok részletes antropológiai vizsgálata csak alig több mint az esetek felében (162-ből 80) történt meg, így egyelőre rengeteg hasznos információt vagyunk kénytelenek nélkülözni.²⁴¹

2. diagram: A vizsgált leletanyag megoszlása az emberi maradványok állapota szerint

Igaz, hogy a településen belül előkerült emberi maradványok állapota szűkebb értelemben véve már a 2. elemzési szint (gesztusok) vizsgálati kategóriái közé tartozik, mégis közvetlenül ennek ismertetésével kell kezdenünk a statisztikai eredmények tárgyalását. A TBEM-ek földbe kerülésük állapotát tekintve négy fő kategóriába sorolhatóak: 1.) teljes vázak; 2.) bolygatott/hiányos vázak (töredékes vagy bomlásnak indult tetemek és/vagy testrészek); 3.) különálló csontok (főleg koponyák és végtagcsontok) és 4.) hamvasztott emberi maradványok. Egy további lehetőség az 1-4 esetek kombinációja, mely az ún. „tömegsírokat/kollektív depozitumokat” is magukban foglalja.²⁴² Az 1. elemzési szint várható eredményeinek tekintetében már a maradványok állapotát ábrázoló grafikon alapján előrevetíthető, hogy még ha az összes antropológiai lelet elemzésre kerül is, a hamvasztásos

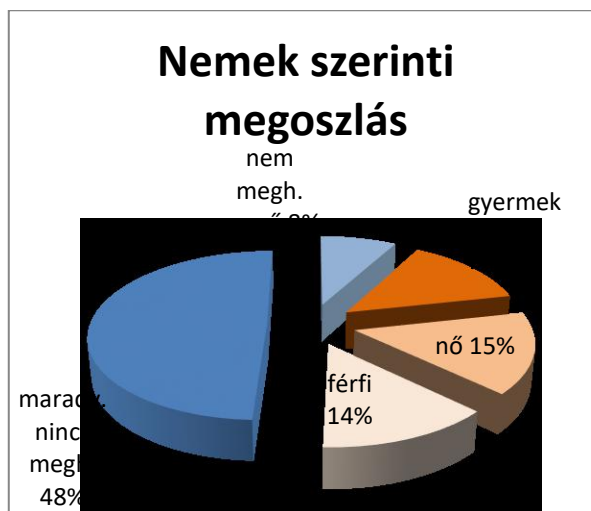
²⁴¹ A statisztikák részben publikált (ZOFFMANN 2007; ZOFFMANN 2008; URÁK/MARTA 2011, KIRÁLY et al. 2013), részben publikálatlan antropológiai eredményeken, néhány esetben pedig a feltáró régészek előzetes meghatározásain alapulnak, mely utóbbiakat csak a felnőtt/gyermek vázak elkülönítésekor vettem figyelembe. A statisztikában a Pusztataskony – Ledence 1. lelőhelyen előkerült három „tömegsír” (1-011; 2-550; 2-710) antropológiai vizsgálatainak eredményei a mikroelemzések hiánya miatt egyelőre még nem szerepelnek. A publikálatlan eredmények rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm † K. Zoffmann Zsuzsannának és Kővári Ivettnek (részletesen ld. a katalógusban).

²⁴² A pusztataskonyi objektumok részletes elemzését ld. KIRÁLY et al. 2013.

rítusú együttesek magas száma miatt sem lesz lehetséges a jelenségcsoport teljes antropológiai profiljának meghatározása.²⁴³

3. diagram: A vizsgált leletanyag megoszlása az elhunytak becsült életkora szerint

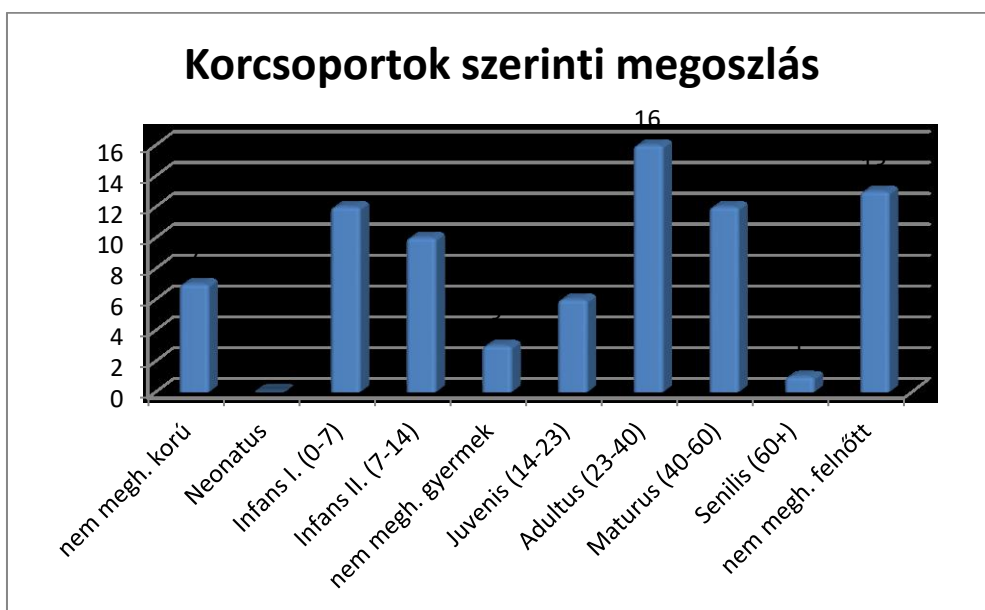

4. diagram: A vizsgált leletanyag megoszlása az elhunytak neme szerint

Az antropológusok által sikeresen meghatározott emberi maradványok életkor szerinti megoszlása alapján a TBEM-k között felnőtt egyének maradványai csaknem kétszer olyan gyakran kerültek elő, mint gyermekeké. A leletanyag nemek szerinti megoszlása ennél valamivel kiegyensúlyozottabb képet mutat: a gyermekek (22) és a férfiak (22) egyforma, 14-14%-os, míg a nők (25) ennél alig valamivel magasabb, 15%-os arányban képviseltek a mintában. Ha az életkort korcsoportok szerinti bontásban is ábrázoljuk, világosan látható a felnőttek között az adultus korú egyének dominanciája. A gyermekek korcsoportjai közül a

²⁴³ Érdekeség, hogy V. Furmánek és J. Jakab a korábban már bemutatott, a szlovákiai bronzkori TBEM-anyagot vizsgáló cikkében külön hangsúlyozták, hogy a vizsgált területen az urnevezős időszakban települési környezetben hamvasztott emberi maradványok egyáltalán jelentkeznek. FURMÁNEK/JAKAB 1997, 16.

leletanyagból az újszülöttek teljesen hiányoznak, mely – ahogyan arra már † K. Zoffmann Zsuzsanna korábban is rámutatott – az őskori antropológiai sorozatok karakterisztikus jellemzője.²⁴⁴

5. diagram: Az antropológus által megvizsgált maradványok megoszlása az elhunytak életkora szerint

A TBEM-k nemzetközi kutatásának egyik sarkalatos pontja a csontokon látható (vagy épp nem látható) elváltozások, sérülésnyomok vizsgálata. A deduktív értelmezési kísérletek ugyanis igen nagy részben az emberi maradványok tafonómiai elváltozásai alapján igazolták vagy cáfolták a felmerülő elképzeléseket. Néhány évvel ezelőtt különösképpen a Lausitz- és urnamezős kultúrkör területén előkerült emberi maradványokról feltételezték, hogy igen nagy százalékuk hozható összefüggésbe valamilyen erőszakos cselekedettel. Az előzetes publikációk alapján úgy tűnt, hogy a legtöbb esetben erődített települések árkaiban vagy objektumaiban előkerült, sokszor igen komoly sérüléseket szenvedett halottakról van szó.²⁴⁵

Ezzel szemben Sorin-Cristian Ailincăi és társai a Babadag-kultúra településen belüli emberi maradványainak vizsgálatakor arra a következtetésre jutottak, hogy a településobjektumokban talált, bolygatottnak tűnő holttestek – csak úgy, mint Pusztataskony esetében – már bomlásnak indult állapotban kerültek a gödrökbe. Ráadásul nemcsak, hogy erőszakos cselekmények nyomát nem mutatják, de épségükből ítélve valamilyen védett helyen vészelték át azt az időszakot, mielőtt elföldelték volna őket.²⁴⁶ 2011-ben megvédett

²⁴⁴ KIRÁLY et al. 2013, 315.

²⁴⁵ Vö. a fejezet 4. pontjával. Ld. még: AILINCĂI et al. 2005-2006, 90.

²⁴⁶ AILINCĂI et al. 2005-2006, 86. A Babadag-kultúra hasonló lelőhelyein szórványosan előfordulnak erőszakos eseményekkel összefüggésbe hozható sérülések az emberi maradványokon, ezek mennyisége azonban (egyelőre) nem számottevő. Vö. AILINCĂI et al. 2005-2006, 93.

szakdolgozatomban a Gáva-kultúra területén előkerült TBEM-anyaggal kapcsolatban is hasonló mintázatokat sikerült kimutatni: a csontokon egyetlen kivételtől (Pusztataskony – Ledence, 1. lh. 1-011. objektum férfi koponyája) eltekintve semmiféle mechanikus hatás – vágás, állatrágás, az időjárás viszontagságainak való kitétel – nyoma nem látszott. Ez a megfigyelés különösen a különböző mértékig szétbomlott tetemek (Pusztataskony, Tiszabó), illetve az állatcsontokkal és más háztartási hulladékokkal együtt előkerült maradványok esetében volt szembetűnő.²⁴⁷

A 2012-es frankfurti konferencián (*'Irreguläre' Bestattungen...*) elhangzott újabb eredmények alapján azonban ezek az elképzelések egyre inkább elvetendőnek tűnnek: a teljes késő bronzkori Európa területén többségben vannak azok a maradványok, melyeken sem szándékos mechanikai sérülések, sem pedig tafonómiai elváltozások nem láthatóak.²⁴⁸

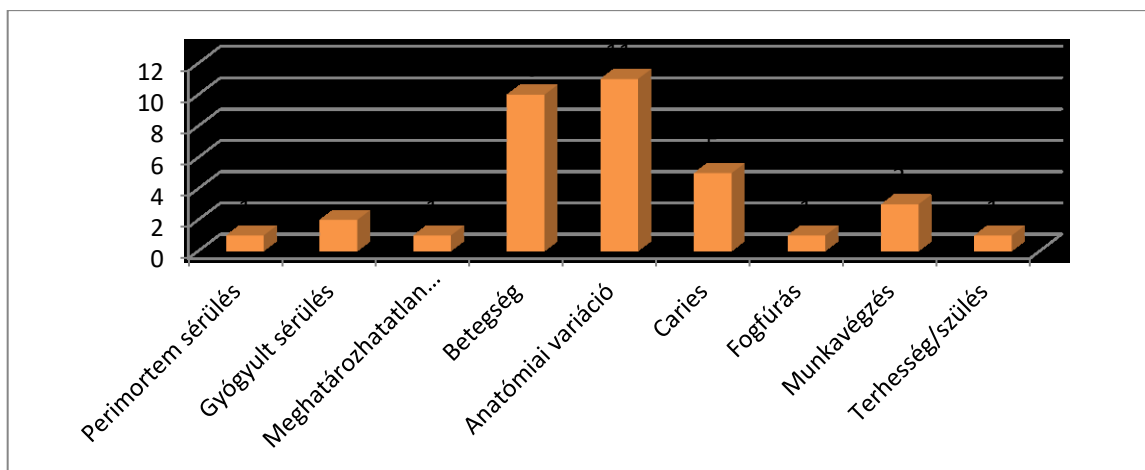
A deduktív értelmezési kísérletek során számtalan esetben merült fel, hogy a települési objektumokból előkerülő emberi maradványok többsége vagy valamilyen fizikai deformitással (fogyatékoság, sérülés) küszködött, esetleg – kiváltképp az ún. „tömegsírok” esetében valamilyen járvány áldozatául estek. Ez utóbbi feltételezés igazolása – sőt, egyáltalán vizsgálata is – azonban fizikai antropológiai módszerekkel szinte teljesen lehetetlen: a halálos kimenetelű járványok általában olyan gyors lefolyásúak, hogy azok a csontállományban nem okoznak észlelhető mértékű elváltozást.

Mégis: ha szisztematikusan összegezzük azokat a variációkat és deformitásokat, amelyek az antropológiai anyagban mutatkoznak, stabil izotópos vizsgálatok nélkül is lehetőségünk nyílna az elhunytak életvitelét, életkörülményeit, egészségi állapotát és meghatározó munkatevékenységeit feltérképezni.

---

²⁴⁷ KIRÁLY 2011, 118.

²⁴⁸ GRIEBL/HELLERSCHMID 2013; HESKE/GREFEN-PETERS 2013; FLINDT et al. 2013.

6. diagram: Sérülések, várandósság, betegségek és erős fizikai munka nyomai az elhunytak maradványain

A disszertáció témájául szolgáló leletanyagban a megvizsgált 82 egyén közül 35-nél voltak különböző típusú anatómiai variációk, patológiás elváltozások, valamint pre- és perimortem sérülések meghatározhatóak. Perimortem sérülést mindössze két egyénnél lehetett detektálni. A korábban már említett, Pusztataskony – Ledence, 1. lh. 1-011. objektumból előkerült férfi (az objektumba kerüléskor egyébként már száraz) koponyájának halántékán egy feltehetően kardtól származó, míg az Oszlár – Nyárfaszög 411. objektum B jelű halottján (7-9 éves gyermek) a nyaki gerincszakasztól az alsó állkapocsig tartó, igen erőteljes vágásnyom volt megfigyelhető. A sérülések mindkét esetben halálosak voltak, a leletanyag további részéről azonban általánosságban elmondható, hogy az egyének halálának oka fizikai antropológiai módszerekkel nem vizsgálható. Az eddig megvizsgált csontok felszínén a sérülések, mechanikus hatásának (pl. darabolás, állatrágás, a hús lefejtésre a csontokról, az időjárás viszontagságainak való kitétel) általános hiánya alapján azonban feltételezhetjük, hogy az elhunytak legnagyobb valószínűség szerint természetes halált haltak.²⁴⁹

A csontmaradványokon megfigyelhető anatómiai variációk és betegségnyomok az őskori populációkra leginkább jellemző formában (Worms-féle lambdavarratok, cribra orbitalia, hypoplasia, csonttrikulásra utaló nyomok, gyulladós csontburjánzás, stb.) fordultak elő. Az anatómiai variációk segítségével nagy valószínűséggel sikerült kimutatni a Hernádvécse – Nagy-rét 1. lh. 591. objektumából előkerült 6 elhunyt (egy felnőtt nő, egy felnőtt férfi és négy gyermek) közötti családi kapcsolatot.²⁵⁰ Pusztán fizikai antropológiai

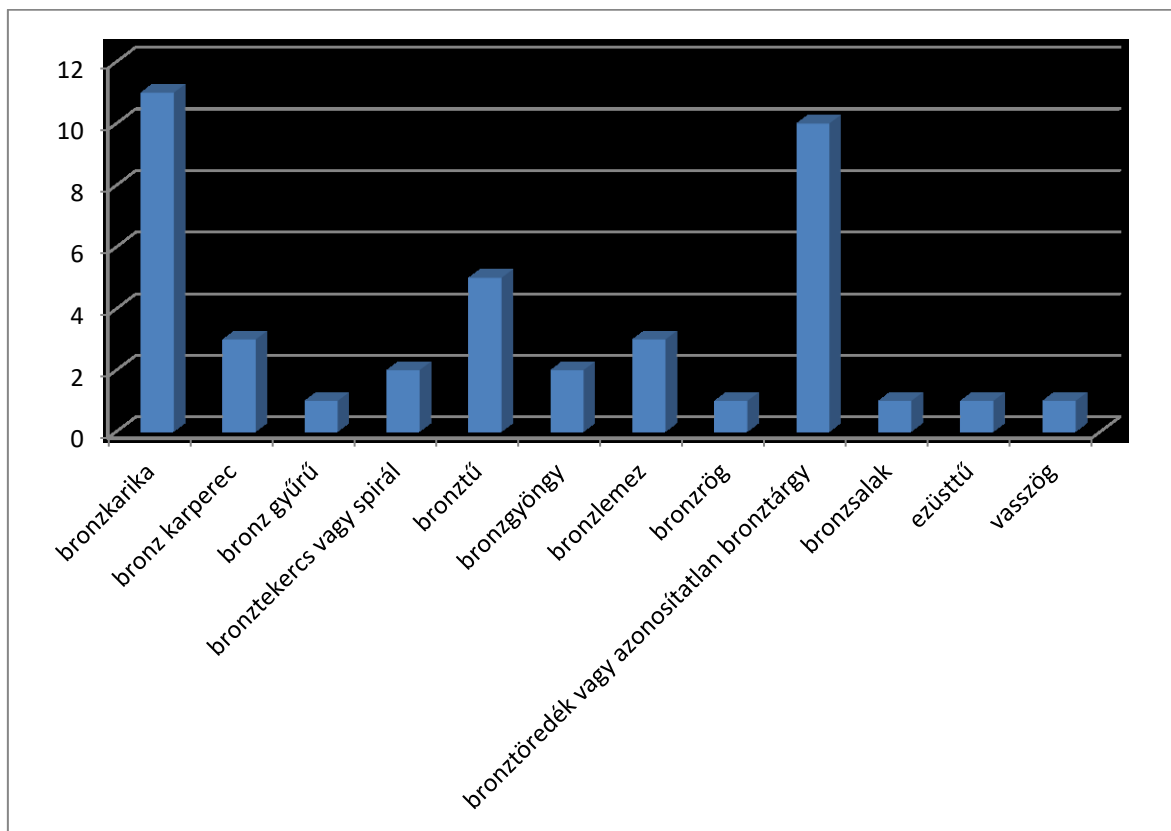
²⁴⁹ ZOFFMANN 2007; ZOFFMANN 2012.

²⁵⁰ Kővári Ivett és Hajdu Tamás „Egy kultikus gödör embertani leletei Hernádvécseről” c. előadása alapján. A hernádvécsei ásatásokat vezető Csengeri Piroskának ismételten köszönöm, hogy az antropológiai elemzések eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

módszerekkel a leletanyagban előforduló további többes „temetkezés” (részletesen ld. később) esetében egyetlen alkalommal sem sikerült az elhunytak közötti rokoni kapcsolatokra utaló nyomokat megfigyelni.

Érdekességképpen megjegyezhető, hogy a halottak fogazatán a tápanyaghiányos életmódra utaló zománc-hypoplasiával együtt viszonylag kevés caries volt megfigyelhető. Két esetben (Ludas – Varjú-dűlő, 1935/2 és Oszlár – Nyárfaszög 411/A halott) egyedi (az alsó és felső fogsoron egyaránt végigfutó, átlós) fogkopás valamilyen speciális, tartós munkavégzésre utalt, míg a Ludas – Varjú-dűlő, 2181. objektumából előkerült férfi két felső szemfogán egy-egy szabályos, kerek, feltehetően művi furat látható.²⁵¹

Ugyancsak az elemzés 1. szintjéhez tartozik az elhunytak viseleti elemeinek vizsgálata, melyet az egyszerűsítés kedvéért a halottak mellől előkerült egyéb fémtárgyak elemzésével kombináltam.

7. diagram: A vizsgált objektumokban talált fémtárgyak megoszlása

Általánosan elmondható, hogy a településobjektumokban előkerült emberi maradványok mellett viszonylag ritkán, és akkor is egyszerű viseleti tárgyak kerültek elő. Leggyakoribb viseleti elem az egyszerű, vékony dróthuzalból hajlított, elkeskenyedő végű bronzkarika, amelyek a gyermekek és nők koponyája körül – a fülben, vagy még inkább a

²⁵¹ ZOFFMANN 2008, 24.

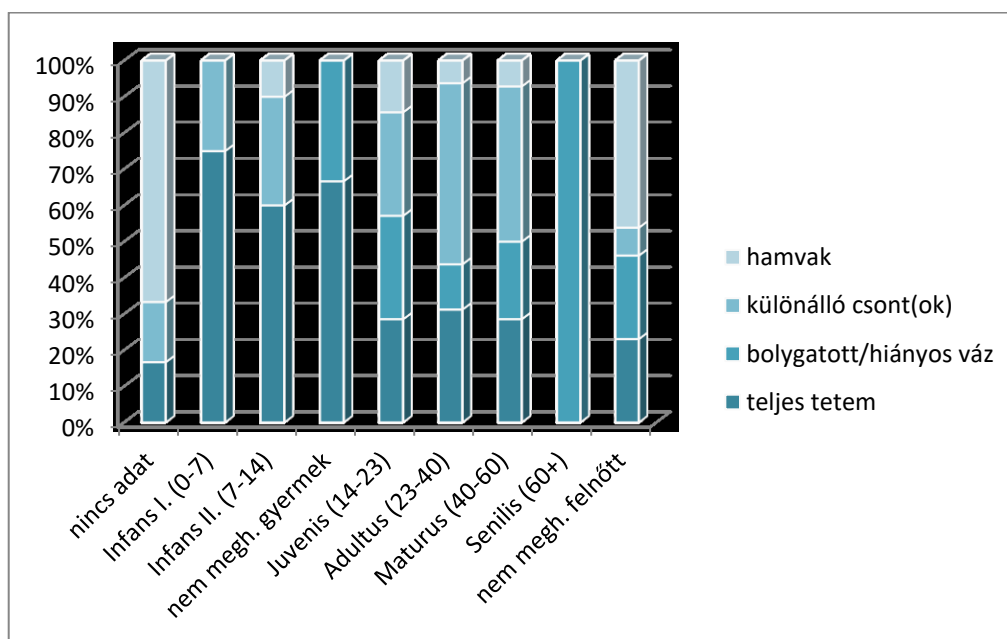
hajban/fejdíszben – helyezkedtek el. Általában egyesével, ritkábban párban fordulnak elő, egy esetben viszont (Hajdúdorog – Szállásföldek közép, 31. objektum) 15 darab, egymás után felfűzve, az elhunyt tarkójánál került elő.

A leletanyagban megjelenő, karperecet tartalmazó objektumok egyike sem alkalmas igazán a viseleti szokások részletes tanulmányozására: az ékszerek 3-ból két esetben a pusztataskonyi három „tömegsír” egyikében, nem viseleti helyzetben kerültek elő, a Ludas – Varjú-dűlő, 2488. objektumában pedig az emberi maradványok megtartása annyira rossz volt, hogy gyakorlatilag a holttest eredeti elhelyezkedését sem lehetett megállapítani.

A TBEM-t tartalmazó objektumokból előkerült bronz-, illetve egyetlen ezüsttű egyike sem köthető közvetlenül sem az elhunyt ruházatához, sem pedig az esetleg azt borító szerves anyag rögzítéséhez.

V.3. A gesztusok

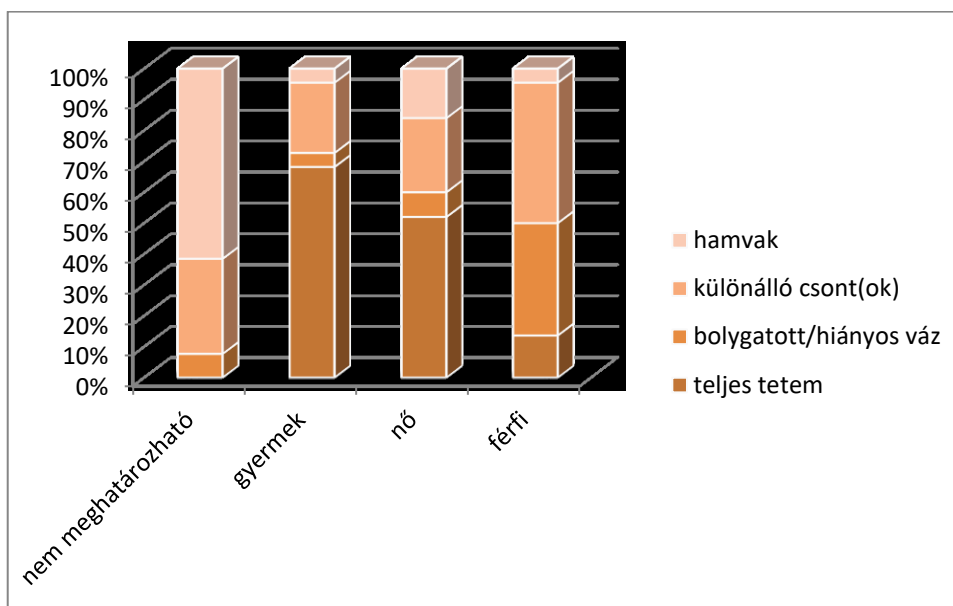
Az *értelmezés 2. szintje* a depozíciós folyamatok rekonstrukciójának sarkalatos pontja. A holttestekkel való bánásmódnak az északkelet-magyarországi késő bronzkori – kora vaskori leletanyagban számos formáját találjuk.

8. diagram: A leletanyag kombinált megoszlása az emberi maradványok állapota és az elhunytak becsült életkora szerint

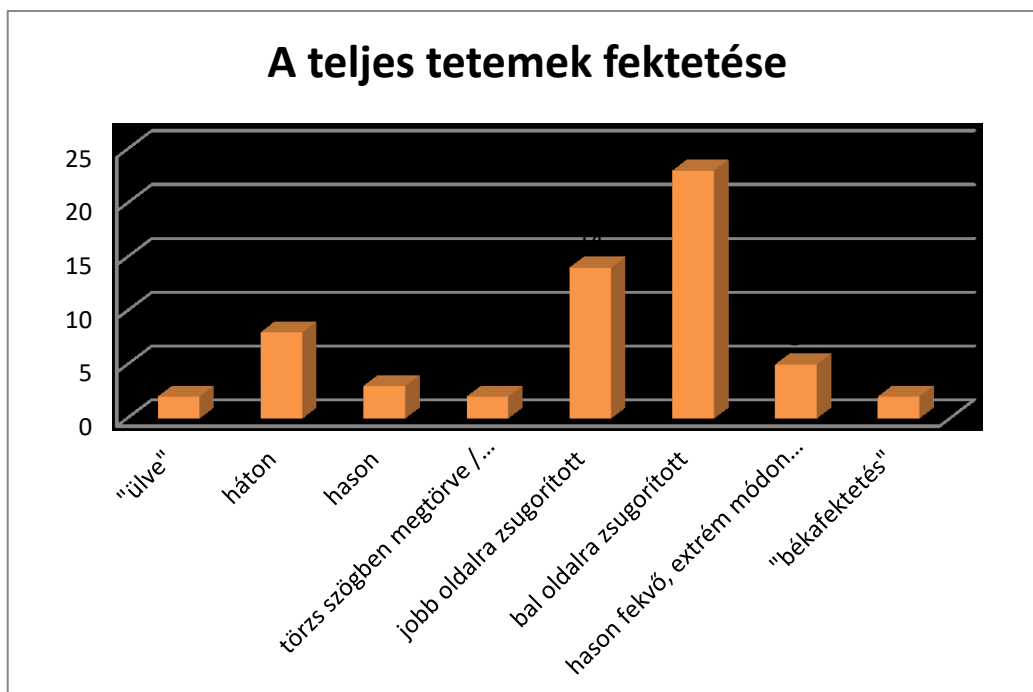
A korcsoportok rítus szerinti megoszlásának grafikonja alapján két dolog igazán szembevetendő. Először is úgy tűnik, hogy a gyermekek maradványai többnyire épen, teljes tetemként kerülnek elő, másodsor pedig megerősítést nyert a feltételezés, miszerint a

hamvak antropológiai vizsgálatára való korlátozott alkalmassága nagyban torzítja az összképet.

9. diagram: A leletanyag kombinált megoszlása az emberi maradványok állapota és az elhunytak neme szerint

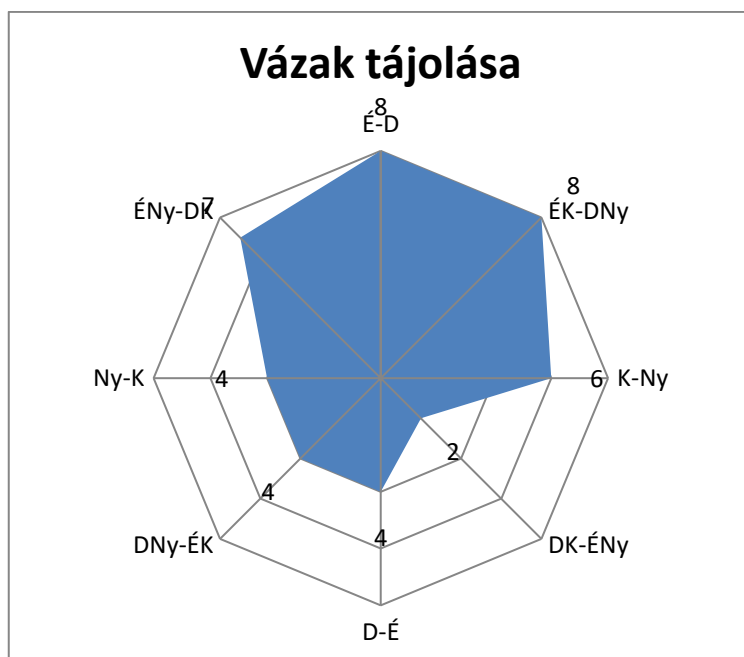
Ha rítusok és a nemek közötti összefüggést vizsgáljuk, az is nyilvánvalóvá válik, hogy a teljes tetemek többségét nők és gyermekek maradványai alkotják, továbbá, hogy a férfiak maradványait nagyobb valószínűséggel éri utólagos bolygatás.

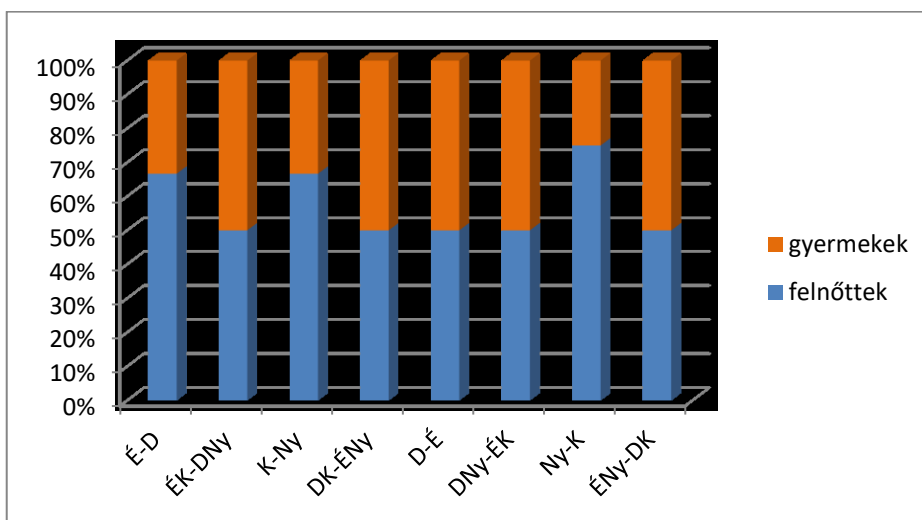
10. diagram: A leletanyag megoszlása az elhunytak (teljes tetemek) pozíciója szerint

Az ép tetemek esetében legtöbbször meg lehetett figyelni egyfajta szándékos, gondos elhelyezést, a holttestek csak ritkább esetekben kerültek a tafonómiai folyamatoknak

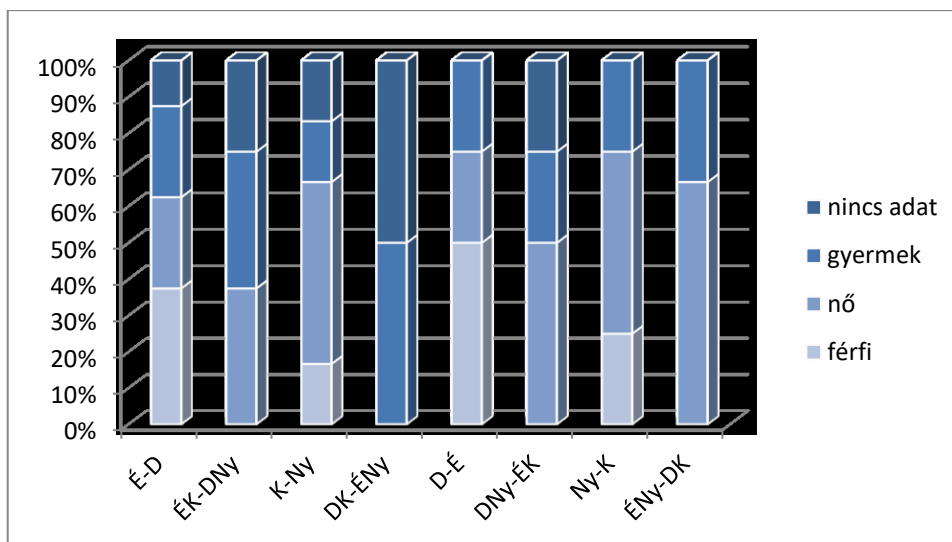
köszönhetően végső pozíciójukba (pl. eredetileg „ülő”, majd összeroskadt tetem). A fektetés tekintetében uralkodó a holttest zsugorított pozícióban való elhelyezése, a két oldal közül egyértelműen a bal oldal a domináns. A magzati póz után statisztikailag a második leggyakoribb a tetemek háton, nyújtott pozícióban való elhelyezése, de összességében az „extrém” fektetéstípusok magasabb arányt képeznek a leletanyagban. Ez utóbbiak közül az extrém módon való zsugorítás (5 eset) egyben valószínűsíti a holttest valamilyen szerves anyagba való csomagolását vagy végtagjainak összekötözését, továbbá feltételezi a tetem bomlásának viszonylag előrehaladott állapotát.

11. diagram: A teljes tetemek megoszlása a tájolás szerint

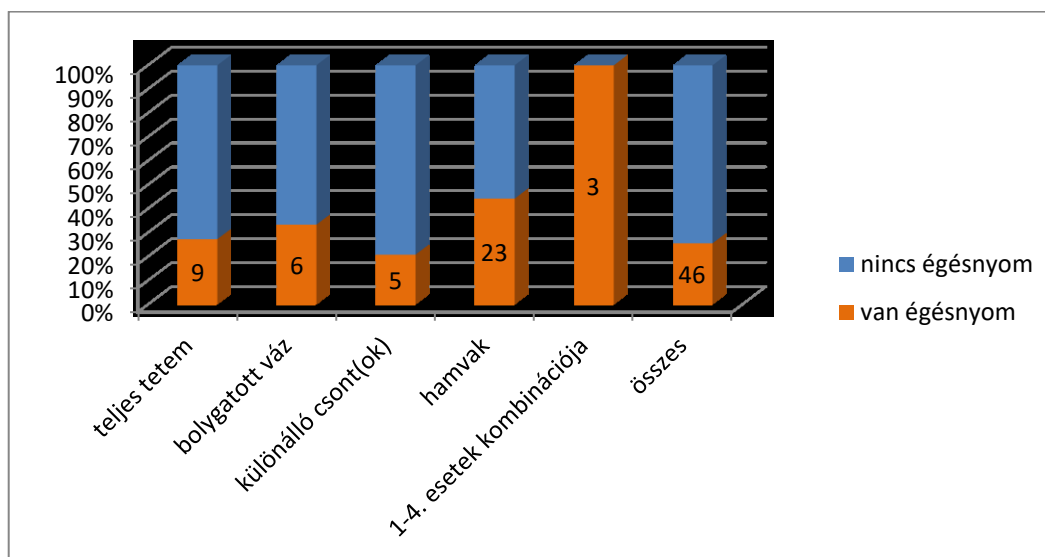
12. diagram: A teljes tetemek kombinált megoszlása a tájolás és az elhunytak fő életkor-kategóriái szerint

13. diagram: A teljes tetemek kombinált megoszlása a tájolás, az elhunytak fő életkor-kategóriái és neme szerint

A teljes tetemek tájolásában egyértelműen az É-i fő- és mellékirányok dominálnak. A fő égtájak általában a felnőttekkel, míg a D-i féltengely felnőttekkel és gyermekekkel egyforma arányban asszociált. A nemek szerinti megoszlás vizsgálatából kiderül, hogy a férfiak idáig kizárólag a négy fő égtáj valamelyike felé irányítva kerültek elő.

A maradványok objektumba kerülését megelőzően számos esetben (a TBEM-t tartalmazó objektumok 34%-ában) valamilyen égetéses tevékenység nyoma volt megfigyelhető. Erre általában erősen hamus, szenes betöltési rétegek, nagyméretű, keményre égett tapasztásdarabok, esetleg az objektumok egy-egy átégett fala utalt.

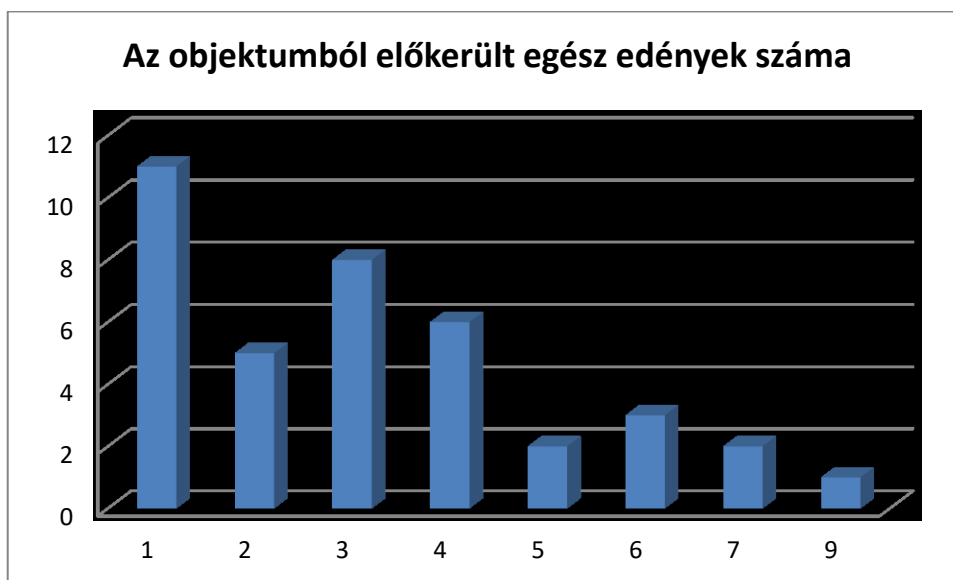

14. diagram: A vizsgált leletek kombinált megoszlása az emberi maradványok állapota és valamilyen égetéssel járó tevékenység nyomainak megléte szerint

Meglepő módon az égetéses tevékenység nyoma – bár többségében a hamvasztásos rítussal hozható összefüggésbe – nem korlátozódott a más jellegű, égett leletanyagot és főleg

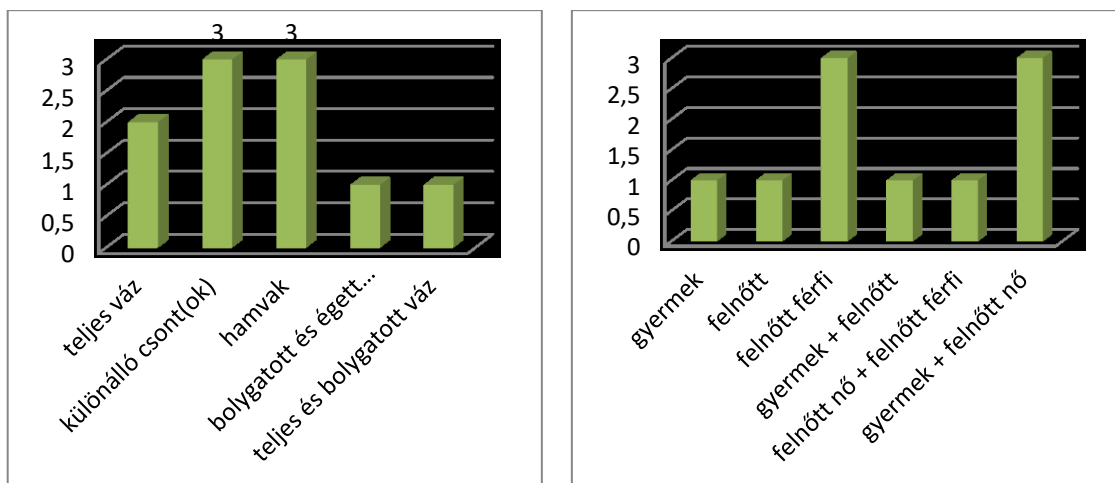
az égett emberi csontokat, hamvakat tartalmazó objektumokra. Egy-egy egyedi esetben (pl. Ludas – Varjú-dűlő 1916. objektum) az ép holttest elhelyezése után annak fejét hamuval szórták be, vagy a fölötte elhelyezett vékony betöltésréteg tetején tüzet gyújtottak.

A településen belül előkerült emberi maradványok – leginkább az egyébként is „valódi temetkezésre” (ld. feljebb) hasonlító teljes tetemek – mellett egyértelmű mellékletként meghatározható leletek csak nagyon kis számban kerültek elő.

15. diagram: A nem hamvasztásos sírokból előkerült emberi maradványok mellett talált ép kerámiaedények száma

A halottakkal azonos rétegben, esetleg azok alatt vagy felett azonban számos esetben kerültek elő ép vagy szándékosan összetört, de kiegészíthető kerámiaedények, őrlőkövek, kisebb agyagtárgyak (csiszolt és átfűrt kerámiakorongok, „kocsikerekek”, tűzikutyák és antropomorf figurák), valamint többé-kevésbé ép állattetemek, testrészek. A különböző, struktúrát mutató kombinációk közül leginkább az őrlőkövekkel való társítások szembetűnőek. 9 esetből 4-ben egy, 5-ben pedig két ember maradványai mellett kerültek elő.

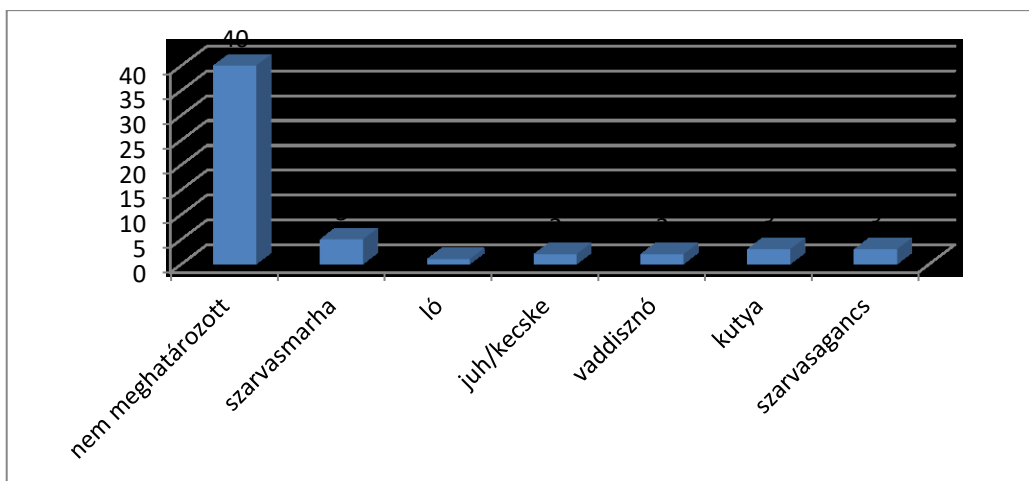

16. diagram: Órlókövet is tartalmazó objektumok ritus, nem- és kor szerinti megoszlása

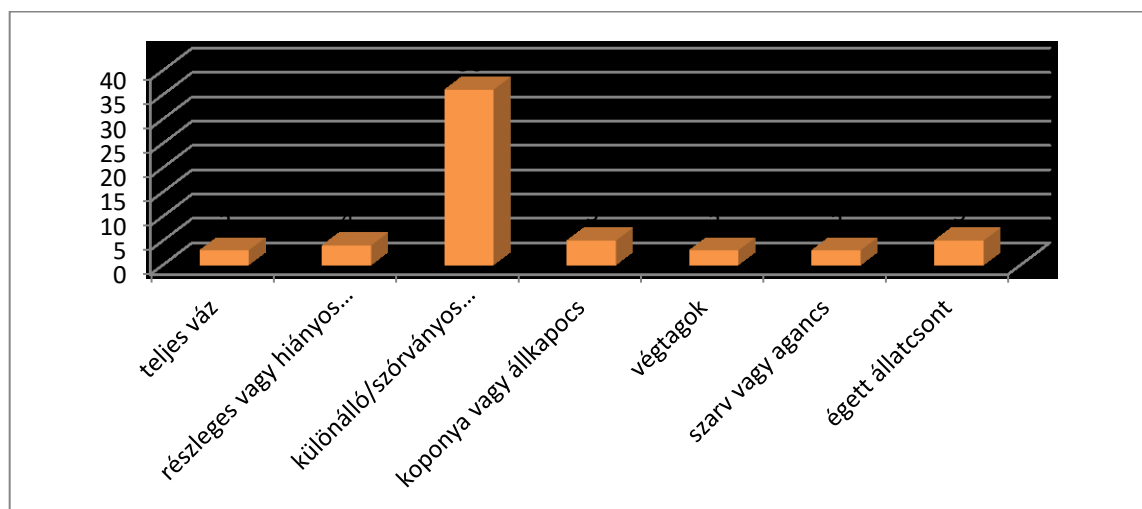
17. diagram: A vizsgált leletanyag megoszlása aszerint, hogy került-e bármilyen állati maradvány is az objektumba

A meghatározható állatfajok közül 5 esetben szarvasmarhaváz vagy koponya, 3-3 esetben kutyatetem/koponya és szarvasagancs, 2-2 esetben juh/kecske vagy vaddisznó, 1 esetben pedig több lókoponya került az emberi maradványokkal egy objektumba.

18. diagram: Az emberi maradványokat is tartalmazó objektumokból előkerült állatcsontok faj szerinti megoszlása

A teljes állattetemekkel és bizonyos „kitüntetett” testrészekkel (agancsok, koponyák és anatómiai kötésben lévő végtagok) való asszociáció a leletanyagban csak néhány kivételes esetben volt megfigyelhető, és akkor is általában valamilyen speciális elrendezésben (ld. Ludas, Varjú-dűlő 1058. és 2161, valamint Pácin – Alharaszt 487. és 975. objektumokat).

19. diagram: Az emberi maradványokat is tartalmazó objektumokból előkerült állatcsontok típus szerinti megoszlása

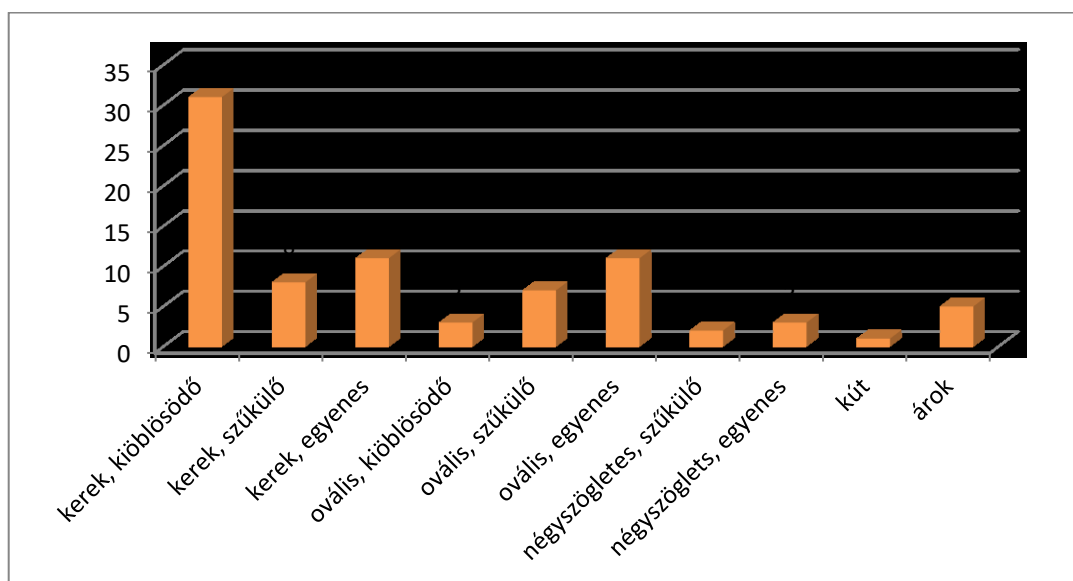
A TBEM-k földbe kerülésének négy, az elemzés 1. szintjénél már ismertetett formája közül a teljes tetemek elföldelésének kivételével mindegyik feltételezi egyfajta késleltetett manipuláció. A bolygatott vagy hiányos vázak állapota részben tafonómiai folyamatokkal, részben pedig a természetes bomlási folyamatok különböző szakaszaiban véghezvitt, utólagos emberi manipulációval magyarázható.²⁵² Sorin-Cristian Ailincăi és munkatársai a

²⁵² KIRÁLY et al. 2013, 315, 318, 320-323.

Gáva-komplexummal részben egyidős, attól délkeletre (Szerbia, romániai Bánát) található *Babadag-kultúra* hasonló leletsoportjának vizsgálatakor gyakorlatilag a fentiekkel azonos megfigyeléseket tettek. Arra a következtetésre jutottak, hogy a településobjektumokban talált, bolygatottnak tűnő holttestek minden esetben már bomlásnak indult állapotban kerültek a gödrökbe. Ráadásul nemcsak, hogy többségében nem mutatják erőszakos cselekmények nyomát, de épségükből ítélve valamilyen védett helyen vészelték át az elföldelésüket megelőző időszakot.²⁵³ Ez a fajta bánásmód, illetve depozíciós folyamat Északkelet-Magyarország hasonló jelenségeinek esetében is valószínűsíthető.

V.4. A struktúra

Az *értelmezés 3. szintjén* az eddig megvizsgált leletegyüttesek esetében súlyos problémákba ütköztem. Az emberi maradványokat tartalmazó településobjektumok eredeti (tároló- vagy hulladékgyűjtő) funkciója ugyanis a kifejezetten e célból tett megfigyelések hiányában az esetek többségében csak nehezen volt rekonstruálható, de a szöveges dokumentáció alapján végzett elemzések így is számos hasznos összefüggés felismeréséhez vezettek.

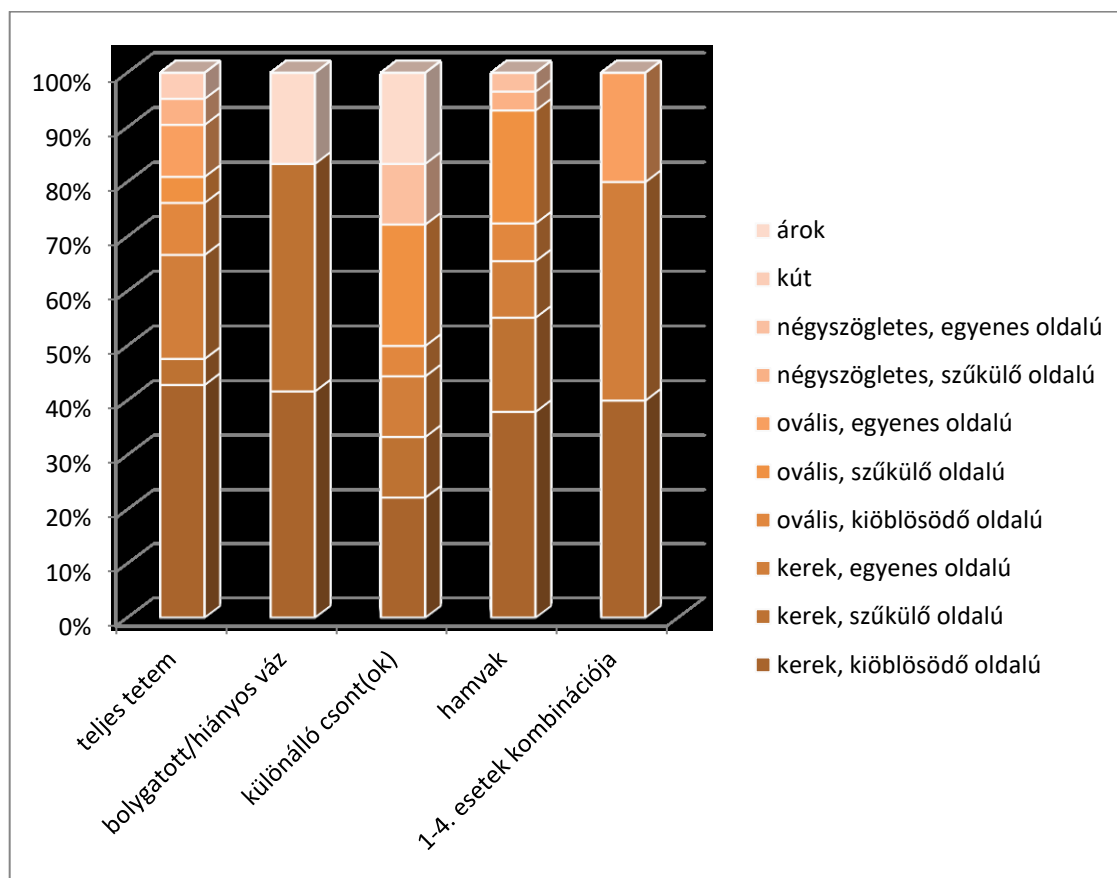
20. diagram: Az emberi maradványokat tartalmazó objektumok alak szerinti megoszlása

A TBEM-t tartalmazó településobjektumok két legfőbb típusát a kiöblösödő és az egyenes oldalú, kerek vagy ovális alakú gödrök alkotják, közülük egyértelműen a hagyományosan tárolóveremként értelmezett struktúrák a leggyakoribbak. Viszonylag nagy

²⁵³ AILINCĂI et al. 2005-2006, 86, 93; AILINCĂI 2008.

számban vannak jelen a szűkülő oldalfalú gödrök is, melyek nem szolgálnak az eredeti funkcióra utaló bizonyítékokkal (már ha létezett ilyen egyáltalán).

21. diagram: A vizsgált objektumok kombinált megoszlása az objektumok alakja és az emberi maradványok állapota szerint

Az objektumok alakja és a TBEM-k rítusa között szignifikáns összefüggés nem mutatkozik, egyedül talán az szembetűnő, hogy bolygatott vagy hiányos vázak, valamint a kevert rítusú együttesek csak 3-3 meghatározott objektumtípusban fordulnak elő. Ez a későbbi elemzések elvégzése során talán fontos információval szolgálhat a bolygatás, másodlagos manipuláció típusainak és állomásainak meghatározásánál.

A telepobjektumokba került emberi maradványok a rekonstruálható metszetek alapján nagyobb részben már feltöltött – tehát feltételezhetően eredeti funkcióját veszttve felhagyott – objektumokba kerültek.

146. kép: Az emberi maradványok vertikális pozíciója az egyenes oldalú gödrökben (nyíllal jelölve)

147. kép: Az emberi maradványok vertikális pozíciója a kiöblösödő oldalú gödrökben (nyíllal jelölve)

VI. UNIVERZÁLIÁK

*„De megérteni csak mély átéléssel lehet.
Az átéléshez segíthetnek a szavak. Az igaz szavak.
De azokhoz igaz, figyelő fülekre is szükség van, hogy hallhatók legyenek.
És még valamire... Egy igaz szívre is, aki befogadja őket.
Az élményt. A másikat.”*

Kiss Tibor

Mint látható, az egymásra épülő elemzési szintek a fokozatosan bővülő, egyre tágabb kontextus megismerését eredményezik. A különböző tényezők mikroszintű, összehasonlító vizsgálatával előbb a depozíciós folyamat rekonstrukciójához, majd pedig a különböző esetek összehasonlításával a jelenség univerzálisabb értelmezéséhez juthatunk el. Amennyiben az eredmények lehetővé teszik, a teljes kutatássorozat végére lehetőség nyílik majd a TBEM-horizont mögött húzódó szociokulturális/kognitív mozgatórugók feltérképezésére is. Az 1-3. szintű elemzések eredményeinek összefoglaló értékelése előtt ehhez a távlati képhez szeretnék néhány elméleti és kutatómódszertani megjegyzést tenni.

VI.1. Az emberi gyász

Régészként kutatásaink nagy része halottak földi maradványainak tanulmányozásán, temetkezési szokások, sírmellékletek vizsgálatán alapul. Fogadni mernék, hogy ha tudósként a halál és az elmúlás „jelenségén” gondolkodunk, tíz kutatóból tízen az általunk kutatott időszak temetkezési szokásaira, netán egy-egy konkrét sírra gondolunk először. Nem meglepő, hiszen tudományágunk – kiváltképp az őskori régészet – elsősorban a tárgyi vagy tárgyasult emlékek tanulmányozására kondicionál bennünket, és jellemzően igen keveset foglalkozunk a halállal való szembesülés (neuro)pszichológiai oldalával: az elmúlással, a veszteség felett érzett fájdalommal és gyásszal, valamint e traumák feldolgozásának módjaival. Pedig ha jobban belegondolunk, hétköznapi minőségünkben ugyanannak a tíz kutatónak valamilyen személyes szomorú emlék, netán egy-egy elvesztett hozzátartozónk jut először eszébe, ha a halálra vagy az elmúlásra gondol.

Nem csupán szeretteink elvesztése, hanem élő emberi kapcsolataink, bizonyos élethelyzetek, de akár még triviálisabb anyagi körülmények megszűnése is mélyen megérinthet bennünket. Olyan univerzális emberi tapasztalatról beszélünk tehát, amellyel életünk során kivétel nélkül mindannyian és sokféle formában találkozunk, és ami a leglényegesebb: úgy tűnik, hogy az alapokat tekintve – emberi lényként – nagyon hasonlóan

éljük meg.²⁵⁴ A különböző veszteségélmények feldolgozásának folyamatában sem az élmény típusa, sem pedig az azt átélő személye szerint nincs lényeges különbség: habár a gyászmunka mindig egyéni, mindenkitől pontosan ugyanolyan kognitív „megküzdési stratégiák” készletét igényli. A különbség leginkább ezen stratégiák társadalmi-kulturális beágyazottságában és megnyilvánulási formáiban létezik.²⁵⁵

Mi a gyász?

Az ember életében a lelki egyensúlyvesztés egyik alapvető forrása a veszteségélmény. Veszteségérzést okozhat minden olyan dolognak vagy tulajdonságnak az eltűnése, megszűnése, amely az egyén számára fizikai, érzelmi vagy pszichológiai szempontból jelentős volt, de a legintenzívebb választ egyértelműen egy szeretett személy halála vált ki belőlünk. Szubjektív élmény, mindenki számára mást jelent; mértékét sok minden befolyásolja.

A gyász voltaképpen nem más, mint valamilyen veszteségre adott pszichológiai, viselkedésbeli, társadalmi és fizikai válaszreakciók összessége. A különböző magatartási formák egymásutánisága alkotja a gyászfolyamatot vagy gyászciklust, melynek kimenetele, vagyis az, hogy mi módon éljük meg veszteségeinket, hogyan, mikor és miként ér véget a veszteség felett érzett gyász – ha egyáltalán véget ér –, számtalan dologtól függ: életkorunktól, a veszteségre való felkészültségünktől, korábbi tapasztalatainktól, válságmegoldó repertoárunktól, kríziskezelő képességünktől vagy a környezetünk támogatásának formájától, minőségétől. Magát a gyászreakciót ezen kívül meghatározza az elhunyttal való kapcsolat jellege, az elhunyt halálának módja, a gyászoló alapszemélyisége, aktuális pszichés állapota és vallásossága is.

Gyász és pszichológia

A gyász mint pszichológiai tanulmányozásra alkalmas jelenség csak a 20. században került a tudományos kutatás előterébe, azóta a kérdéssel egy külön tudományág, a tanatológia foglalkozik. Sigmund Freud 1914-es *Gyász és melankólia* című tanulmányában foglalkozott először a témával.²⁵⁶ Ebben a munkájában javasolta a gyászmunka fogalmának bevezetését, mely valójában nem más, mint a gyászreakciók lelki feldolgozása. Freud e korai munkájában már megkülönböztette a normál és a patológiás gyászt, mely a gyászfolyamat

---

²⁵⁴ Magyarul a témában a teljesség igénye nélkül ld. KAST 1982; PILLING 1999a-b, idem 2001, idem 2003, idem 2010a; POLCZ 2005.

²⁵⁵ PILLING 2010a.

²⁵⁶ FREUD 1914.

elakadásával, megrekedésével vagy „kóros” módosulásával alakul ki. Mivel a „patológiás” vagy „kóros” jelzők erősen stigmatizálják a gyászolót, ezért az újabb pszichológiai tanulmányok már „komplikált” gyászról beszélnek.

A gyász pszichológiai szempontból nem állapot, hanem egy összetett folyamat, melynek lefolyásával kapcsolatos gondolkodást a 20. században a különböző szakaszos elméletek uralták. Az első modellek három, majd később öt, illetve hat fázist írtak le, melyek – elvileg – meghatározott sorrendben követik egymást.²⁵⁷

A veszteségre adott első reakció minden elméletben a sokk vagy hitetlenkedés, tagadás. Ebben a fázisban az egyén úgy gondolja, hogy szerette halálhíre nem igaz, pontosabban nem lehet igaz, és egy hamis, számára kedvezőbb valósághoz ragaszkodik. A második fázist George Engel megfogalmazásában a növekvő tudatosság, a veszteség tényének fokozatos tudatosítása jellemzi.²⁵⁸ Később Engel, illetve más kutatók is további szakaszokra bontották ezt a fázist: a düh/harag, az elhunyt utáni sóvárgás vagy alkudozás („bárcsak újra itt lenne”, „mindent megadnék, hogy még egyszer láthassam”, stb.) és a mélyesleges fájdalom megélése, melyet pszichés zavartság, depresszió, a racionális gondolkodásra való képtelenség jellemez. A gyász utolsó szakasza a veszteség tudatosításával, a gyász felismerésével veszi kezdetét, amikor is az élet tudatos újraszervezése, az elhunyt korábbi szerepeinek átvétele, a társadalom hiányos szövetének befoltozása és az igényelt rend újraalkotása történik meg egyéni és közösségi szinten egyaránt.

A többek között az említett szerzők által felállított modelleket a '80-as, '90-es években, majd később a 2000-es évek elején a pszichológiatudomány több kritikával is illette. Leggyakrabban az egyes fázisok létének tapasztalati úton történő igazolását hiányolták és hangsúlyozták, hogy e lineáris modellek figyelmen kívül hagyják a gyász kifejezésének térben és időben egyaránt megfigyelhető, kulturális eredetű különbségeit. Dr. Theresa Rando például arra hívta fel a figyelmet, hogy a szakaszos elméletek azt sugallják, mintha az egészséges gyász során különböző feladatokat kellene végrehajtani.²⁵⁹ Egyáltalán nem bizonyított, hogy minden egyes ember lépésről lépésre követi a fent leírt lépéseket, hiszen egy természetes érzelmi folyamatról van szó, amely alapesetben automatikusan lefolyik a maga ütemében. További kritikaként merült fel részéről, hogy a szakaszos modellek figyelmen kívül hagyják a környezet hatását az egyéni megküzdési stratégiák

---

²⁵⁷ A teljesség igénye nélkül: ENGEL 1964; KÜBLER-ROSS 1969; KAST 1982; MARTOCCHIO 1985.

²⁵⁸ ENGEL 1964.

²⁵⁹ RANDO 1984.

alakulására. Eleinte néhány kritikus úgy kísérelte meg e dichotómiát feloldani, hogy a gyászfolyamat helyett bevezette a gyászciklus fogalmát, mely arra utal, hogy a gyász során megjelenő válaszreakciók egy dinamikus, körforgásszerű modellel írhatók le a legjobban, melynek lépései átugorhatók, az egyes fázisokhoz – míg a teljes gyázmunkát el nem végezzük – vissza-vissza lehet térni különböző kognitív technikák alkalmazásával.

A kötődéelmélet és a kettős folyamatmodell

John Bowlby londoni gyermekpszichiáter 1958-ban megjelent munkájában vázolta fel először a később kötődéelméletként (*attachment theory*) ismertté vált elképzelését, melyben felismerte a gyermekek gondozóikhoz fűződő kapcsolatának kulcsszerepét azok társadalmi, érzelmi és kognitív fejlődésében.²⁶⁰ Felismerte a korai gyermekkorban tapasztalt szeparációs szorongás, tehát az elsődleges gondozótól való elválás, pontosabban a gondozótól megszokott viselkedés elmaradása, a rezponzivitás megszűnése miatt érzett feszültség és frusztráció, valamint a későbbi fejlődési rendellenességek közötti összefüggést. Ezen megfigyelésre alapozta kijelentését, miszerint a kötődés az emberek közötti alapvető és erőteljes, tartós pszichológiai kapcsolódási forma, mely evolúciós célokat szolgál: nem más, mint a legfontosabb emberi túlélési stratégia, mely ösztönös reakciók láncolatából, elsősorban korai gyermekkorban alakul ki.

1980-as, *Attachment and Loss: Sadness and Depression* című munkájában a kötődéelméletet a veszteségélmények vizsgálatába is bevonta. Bowlby e munkája erőteljesen meghatározta a 20. század második felének thanatológiai kutatásait, mivel a tanulmány a gyászban megjelenő reakciókat és azok különböző formáit közvetlenül a szeretett személytől való elszakadás által indukált szeparációs szorongással hozta összefüggésbe.

E felismerés azért is rendkívül jelentős, mert a korábbiaktól eltérően biológiai alapokra helyezi a gyász feldolgozásában megfigyelhető egyéni variabilitást. Gyakorlatilag arról van szó, hogy ha egy emberi kapcsolat – azaz kötődés – felbomlik, a veszteség érzése az egyén társadalmi és kulturális körülményeitől függetlenül mindenkinél egyaránt megjelenik.

A Margaret Stroebe és Henk Schut holland klinikai pszichológusok által 1999-ben publikált, a gyászfeldolgozás kettős folyamatát leíró modell (*Dual Process Model*) a veszteségélmény feldolgozásában tapasztalható egyéni variabilitást még mélyebben

---

²⁶⁰ BOWLBY 1958, idem 1969.

elemezte.²⁶¹ A szerzők arra hívták fel a figyelmet, hogy veszteség esetén a gyászoló két különböző stratégia között mozog: a veszteség-orientált és az újjáépítés/helyreállítás-orientált megküzdés között. Amikor a gyászoló veszteségorientált módon viselkedik, akkor a veszteség adott aspektusainak feldolgozására és megoldására fókuszál, emlékezik és a fájdalommal dolgozik. Az újjáépítés/helyreállítás-orientált megküzdésben a mindennapi élettel kapcsolatos régi vagy új kihívásokhoz való alkalmazkodásra koncentrálnak, terveket kovácsol és valósít meg. A veszteség és a gyász teljes feldolgozásához mindkét stratégiára szükség van, általában a két mód között egyfajta természetes és dinamikus oszcilláció történik, és a hangsúly a gyógyulásig fokozatosan tolódik a veszteség-orientált megküzdés felől az újjáépítés/helyreállítás-orientált megküzdés irányába.

Stroebe és Schut 2016-ban publikálta a kettős folyamatmodellt kiegészítő tanulmányát, melyben mint hiányzó láncszemet aposztrofálták a túlterhelést (*overload*).²⁶² Ez gyakorlatilag nem más, mint amikor a gyászoló személy a veszteség feldolgozása alatt elérkezik egy olyan pontra, amikor úgy érzi, hogy tovább már nem tud megbirkózni a feltörő fájdalommal, vagy esetleg képtelennek érzi magát a rá nehezedő feladatok ellátására. A kettős folyamatmodell korábbi értelmezésében a szerzők nem vették figyelembe annak lehetőségét, hogy a gyászoló a két megküzdési stratégia közötti oszcillációban különböző stresszorok hatására úgy érezheti, hogy túl sok nyomás nehezedik rá, és legalább ideiglenesen feladja a küzdelmet egyik, másik, netán mindkét fronton. Ez utóbbi eset egy külön megoldandó feladatot jelent a gyászmunka során, melyben különösen megnő a gyászoló személyt körülvevő közösség támogató szerepe.

Gyász és szociológia

A fenti gondolatsor kifejezetten a gyász egyéni természetéről annak társadalmi funkcióira irányítja a figyelmünket. A halál, a veszteségélmény és a gyász szociológiai kutatása a thanatológiától eltérő irányban fejlődött a 20. század utolsó évtizedeiben. Robert J. Kastenbaum először 1977-ben, majd azóta 1 újabb kiadásban, legutóbb 2018-ban megjelent *Death, Society and Human Experience* című könyvében határozta meg először a halált mint a társadalom egy önálló rendszerét/alrendszerét.²⁶³ Az általa *Death System*-nek nevezett egység nem más, mint egy olyan egyének közötti szociokulturális és szimbolikus háló, melyben az egyénnek a halandósághoz és halálhoz fűződő viszonya közösségén

---

²⁶¹ STROEBE/SCHUT 1999.

²⁶² STROEBE/SCHUT 2016.

²⁶³ KASTENBAUM 2018.

keresztül fejeződik ki. Kastenbaum strukturalista-funkcionalista elképzelése szerint a halál rendszerének öt alapvető komponense van: emberek (1), helyek és kontextusok (2), időpontok (3), tárgyak (4), szimbólumok és rítusok (5). Funkcióit tekintve a halál rendszere a társadalomban különböző feladatokat szabályoz: ide kapcsolódik a diagnosztizálás (figyelmeztetés a halál közeledtére), a betegek és haldoklók ellátása, ápolása, a halál beálltát követően a holttest kezelése és az attól való megszabadulás módja, a társadalmi megerősítés, vigasztalás módjai, az értelemkeresés és magyaráztatás, valamint az élet elvételének közösségi szabályozása. Mindezek közvetlenül kapcsolódnak az egyéni gyász megélésének társadalmi-kulturális módjaihoz, így a halál, mint társadalmi (al)rendszer közösségi konszenzus alapján biztosítja az egyéni veszteségfeldolgozás beágyazó közegét.

Gyász és evolúció

A társadalomtudósok körében régóta égető kérdés a gyász eredetének és evolúciójának feltárása. John Archer 1999-es *The Nature of Grief* című monográfiájában összefoglalta a gyász mint emberi viselkedésminta kialakulásának lehetséges evolúciós magyarázatait, melyek közös alapja, hogy alapvető emberi igényeink és a korábban ismertetett szeparációs szorongás okozta kellemetlenségek enyhítését célozza.²⁶⁴ Az elmúlt évtizedekben felmerült azonban egy olyan, sokak által vitatott elmélet is a társadalomtudósok körében, mely szerint a gyász intézménye evolúciós szempontból veszélyes, túlságosan is költséges módja az egyéni fájdalommal való megbirkózásnak. Reynolds, Winegard, Baumeister és Maner 2015-ös tanulmányában a gyászt a társadalmi szignalizáció szemszögéből vizsgálják, és emellett érvelnek, hogy az erőteljesen kifejezett egyéni gyász burkolt célja a társadalmi vagy politikai haszonszerzés: a megbízhatóság, az erős kötődésre való képesség kifejezése, mely a későbbiekben a gyászolót újabb társadalmi kapcsolatok kialakításakor előnyhöz juttathatja.²⁶⁵

Gyász és régészet?

A különböző gyászelméletek felsorolásának végére érve az egyéni és társadalmi aspektusok összegzéseként tekintünk át röviden egy magyar pszichiáter, Pilling János szakaszolási rendszerét.²⁶⁶ Pilling gyakorlati és elsősorban nem kognitív szempontból a gyász folyamatát öt különböző szakaszra osztotta. Ezek az anticipációs vagy megelőző gyász

---

²⁶⁴ ARCHER 1999.

²⁶⁵ REYNOLDS et al. 2015

²⁶⁶ PILLING 2003.

szakasza, amikor háború vagy hosszan tartó betegség idején a hozzátartozók előre készülnek a halál bekövetkeztére. Második szakasz a már korábbról is jól ismert sokk, melyet a harmadik, ún. kontrollált szakasz követi. Ez a holttest kezelése és az attól való megszabadulás körüli gyakorlati teendők intézését jelenti, amikor a gyászoló elsősorban a megoldandó feladatok elvégzésére koncentrál. Miután ez a szakasz lezárult, lehetőség nyílik a veszteség tudatosítására, majd hosszú távú, különféle megküzdési stratégiák szerinti átdolgozására, és végül az elfogadására.

Régészként számunkra talán ez az egyik legjobban hasznosítható, és egyben leginformatívabb szakaszolási rendszer. Könnyen belátható, hogy mivel gyakorlatilag a temetési rituálékról van szó, az őskori, jelen esetben a bronzkori emléanyag tekintetében a Pilling-féle öt szakasz közül leginkább a kontrollált szakasz anyagi lenyomatainak vizsgálatára van lehetőségünk. Szerencsés esetben a tudatosulás és az átdolgozás fázisaira utaló nyomokat is találhatunk.

De hol is keressük mindezeket? Hogyan álljunk neki a vizsgálódásnak? Vannak-e előttünk hazai vagy akár nemzetközi példák, létezik-e a gyász régészete? Ha a Google-ben rákeresünk az 'archaeology' és a 'grief' kulcsszavak együttesére, sajnálatos és meglepő módon kizárólag egyetlen tanulmányt találunk, és az is 2015-ben született.²⁶⁷ Aubrey Cannon és Katherine Cook a gyászelméletek közül Bowlby kapcsolódáselméletét és Stroebe és Schut kettős folyamatmodelljét alapul véve kísérte meg a középkori gyermektemetkezéseit, valamint a síremlékek felirataiban kifejeződő érzelmeket rendszerezni és értelmezni. Kutatásuk a gyász régészete szempontjából unikálisnak tekinthető, az érzelmeik és szubjektív emberi tapasztalatok régészete szempontjából már kevésbé magányos. Ugyancsak 2015-ben jelent meg Oxfordban a *Death Embodied – A megtestesült halál* című monografikus tanulmánykötet, melynek szerzői különböző korokból származó esettanulmányok segítségével kísérik meg körüljárni a mindenkori gyászoló emberi közösségek élményanyagát, és ezen élmények hatását a régészeti leletanyagra.²⁶⁸

Ha saját vizsgálódásainkat szeretnénk megkezdeni, akkor valahol e két megközelítés keresztmetszetében érdemes elindulnunk. Mi az, amit vizsgálhatunk, ha a bronzkori gyászra vagyunk kíváncsiak? Azokat az empirikus és emocionális tartalmakat, melyekkel a bronzkori gyászoló egyén a gyászfolyamat bizonyos szakaszaiban találkozhatott. A Pilling-féle felosztás szerint a kontrollált szakaszban a halottkezelési rituálék folyamatára, a tudatosulás és átdolgozás fázisában pedig az emlékezés rítusaira kell koncentrálnunk.

---

²⁶⁷ CANNON/COOK 2015.

²⁶⁸ DEVLIN/GRAHAM 2015.

Természetesen soha nem leszünk képesek arra, hogy egykor élt egyének és közösségek tárgyiasult emlékeiből biztos emocionális tartalmakat rekonstruáljunk. De ha megpróbáljuk magunkat az egyes, a leletanyag mintázatai alapján rekonstruálható eseménysorok sűrűjébe képzelni magunkat, és az újdonságokra is nyitott tudományos érdeklődéssel szemléljük az akkor és ott megtapasztalható élményeket, majd segítségül hívjuk a vonatkozó társadalomtudományi diszciplínák eredményeit, talán olyan új kutatási irányokat nyithatunk meg, amelyekről most még csak álmodni sem merünk.

VI.2. A temetkezési ciklus állomásai²⁶⁹

A földbe került emberi maradványok „élettörténetének” rekonstrukciójában a következő fontos problémát a megfelelő terminológia hiánya jelenti. Szinte minden mai nyelv – így a magyar is – a temetkezés gyakorlatát egy olyan szóval fejezi ki, amely valamilyen módon utal a holttest földbe helyezésére. Pedig, ha jobban belegondolunk, az elhunytak fizikai maradványainak „eltüntetésére” nem csak ez az egyetlen módszer létezik.²⁷⁰ Sőt, 21. századi, európai gondolkodásunkkal teljesen természetesnek érezzük, hogy a halottak számára a végtisztesség megadását maga a temetés aktusa jelenti, jó néhány – akár kortárs – nép körében azonban az emberi test földbe helyezése éppenséggel szégyennek vagy tabunak számít.

---

²⁶⁹ Az alábbi fejezet kisebb módosításokkal önálló tanulmányként is megjelent: KIRÁLY 2016.

²⁷⁰ Az MTA által 1962-ben kiadott értelmező szótára szerint a temetkezés „(Több v. sok) halott, holttest eltakarítása, elföldelése; temetés(i) szertartás, szokás.” MTA 1962/VI., 589. A Révai Nagy Lexikona a következőképpen definiálja ugyanezt: „A halottak földi maradványai eltakarításának a módja. A T. különféle módjai annak a felfogásnak az alapján alakultak különféleké, amely az illető népnél az elhunytak túlvilági állapotáról uralkodik. A T.-nek kétségkívül egyik legrégebb s minden időben a legelterjedtebb módja az elföldelés, amely azonban nagyon különböző lehet. Ahol (...) a halál utáni létről oly felfogás uralkodik, amely szerint a testtől különvált lélek fennmaradása a halott földi részének fennmaradásától függ: ott a fő gond a tetemek épentartására irányult. (...) Ellenben ott, ahol a halott iránti kegyelet törvényével a romlandó részek elpusztulása nem áll összeütközésben, a T. oly módjaival is beérik, amelyek (...) oda irányulnak, hogy a holttest lehetőleg ártalmatlan legyen az élőkre nézve.” RNL 1925/XVIII., 114.. Az előzőkhez igen hasonló meghatározást találunk a Pallas Nagylexikonban is: „a szó tulajdonképeni értelmében a halott földi maradványai egészben vagy részben való eltakarításának az a módja, amely e maradványok sírba rejtésével jár. A szó közhasználatu tágabb jelentésében azonban a holttest szertartásos eltakarításának bárminő módját T.-nek szoktuk nevezni.” Pallas Nagylexikon. <http://www.kislexikon.hu/temetkezés.html> – Utolsó hozzáférés: 2019. augusztus 5.

Az Új Magyar Lexikonban a következőket olvashatjuk a temetkezésről: „az emberi tetemek végső elhelyezése. Az emberiség történetének kezdetén a holttesteket valószínűleg egyszerűen sorsukra hagyták (...). (...) kezdetei az őskor közepén élt Neandervölgyi ősembernél találhatóak. Első és azóta is legelterjedtebb formája az elföldelés (...).” ÚML 1962/6., 400.

„Alternatív” halottkezelési szokások a az ókortól napjainkig

Számos idegen nyelvű, kulturális antropológiai tanulmány foglalkozik olyan, legtöbbször a modern világtól elszigetelten élő közösségek körében megfigyelhető temetkezési szokások felgyűjtésével, melyek során az elhunyt maradványai nem kerülnek eltemetésre. Az ilyen rituálék megismerése – bár számunkra meglehetősen furcsának, egyes esetekben egyenesen visszataszítónak tetszhetnek – nagyban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megváltoztassák, árnyalják a régészeti kontextusban előkerült emberi maradványok értelmezésének folyamatát. Az alábbi válogatás a legismertebb néprajzi példákat veszi sorra, és célja, hogy rávilágítson a halottkezelési rituálék sokféleségére, a számunkra idegen szokások gyakoriságára.²⁷¹

Főleg a vadászó-gyűjtögető közösségek esetében gyakori, de magasabb kulturális fokon álló embercsoportoknál is előfordult, hogy az elhunytat egyszerűen magára hagyták, vagy egy elhagyatott helyre vitték, hogy a vadállatok gondoskodjanak a tetem eltakarításáról. A beduinok és tuaregek a sivatag homokjára fektették (esetleg kövekkel fedték be) a halottakat²⁷², míg egyes afrikai törzsek (pl. az uhrobok²⁷³ vagy a maszájok²⁷⁴) az elhunytakat a közeli erdőbe vagy bozótosba vitték azokat. A – javarészt buddhista – mongolok elhagyatott völgyekbe vagy dombtetőkre vitték az elhunytak testét, majd sorsukra hagyták azt, illetve a tibeti ún. égbe temetéshez (jhator²⁷⁵) hasonlóan a dögevő madaraknak adták a tetemet.²⁷⁶

A madagaszkár területén élő különböző törzsek számtalan formában szabadultak meg halottaiktól: a betszimiszarakák az elhunytat koporsóba helyezték, ám azt nem ásták el, hanem egyszerűen csak a földre fektették. Az antankaranák és az antrandojok a koporsót a tengerbe süllyesztették, míg az antaiszakák egy fa kerevetre helyezve, a tűző napon hagyták a holttesteket (a szivárgó nedveket pedig összegyűjtötték és elfogyasztották). A merinák és betszileók körében igen hangsúlyos ünnep a holttestek évenkénti kiemelése, felöltöztetése és újratemetése, hasonlóan a Szulavézin élő toraják famadihana nevű ünnepéhez, valamint a

---

²⁷¹ A régészeti munkásságát tekintve nagyon is megosztó fizikai antropológus, Kiszely István és felesége, Hankó Ildikó 2007-ben megjelent *Szokatlan szokások – Testdísztételek és más biológiai és társadalmi furcsaságok* című, magyar nyelvű ismeretterjesztő könyvében számos ilyen példát gyűjtöttek össze (HANKÓ/KISZELY 2007, 613-651). A téma további irodalma a teljesség igénye nélkül: GEERTZ 1960; MBITI 1969; BLOCH 1971; BARTH 1975; BAYLY 1981; MEYN 1982; HOWART/JUPP 1997; ROTH 1907; SÖRRIES/KNÖLL 2005.

²⁷² MUSTAFA/ABU TAYEH 2014. Ld. még a több szerző által szerkesztett, nyilvános honlapot:

<http://www.deathreference.com/> (Encyclopedia of Death and Dying – Utolsó hozzáférés: 2019. augusztus 9.).

²⁷³ AGBEBEDIA 2015, 56-57.

²⁷⁴ AMIN/WILLETS/EAMES 1987, 103.

²⁷⁵ WYLIE 1965, 232; MARTIN 1996, 360-365; MULLIN 1998.

²⁷⁶ MICHEL é.n.

laosziakhoz.²⁷⁷ Tibetben egyes csoportok „a dombokon és völgyeken túlra” vitték vagy folyóba dobták a tetemeteket, Dél-Indiában pedig a hegyekbe szállították, mert eredetmondájuk szerint az őseik (és az istenek) mind onnan származtak.²⁷⁸

Az andamánoknál gyakori volt, hogy az eltemetett halottat kiásták, a fára akasztottat pedig levették, és az elhunyt bizonyos csontjait amulettként hordták.²⁷⁹ Amerika egyes őslakó csoportjai eltemetett halottaikat kiásva azok csontjait elhamvasztották, majd a hamvakat egy edényben kiakasztották az apa házába, míg mások a kiásott, majd letisztított csontokat újratemették. Dél-Amerikában az ugyanígy előkészített maradványokat a lakóházakban, kerek kosarakban, míg Borneón a hamvakat külön erre a célra épített házakban tartották. A tasmánoknál a halott hozzátartozói a hamvak egy részét kis zacskókban a nyakukba akasztva hordták.²⁸⁰

Az ausztráliai őslakosok halottaikat ruhákba és faháncsokba burkolva a fákra helyezték, mert úgy tartották, hogy az emberlélek a fákon terem. Hasonló szokásokat gyakoroltak Északnyugat-Brazíliában, Malajziában, és a Kaukázusban is. Borneói csoportok a halottakat kivájt fák odvába helyezték, majd a fa nyílását betömték. A szamojédek is gyakran faodúba rejtették a tetemeteket, míg a dajákok kosarakba téve akasztották őket a fákra. Ehhez nagyon hasonló szokást gyakoroltak Szumátrán, ahol kosarakba vagy csónak alakú ládába helyezték, majd a fára akasztották halottaikat. A fatörzseket Észak-Amerikában és Ausztráliában halotti állványként használták, melyre egy kivájt fatörzsből készült koporsót erősítettek. Ausztrália egyes területein felnyitották a tetemeteket, belső részeit kivették, majd miután a holttest kiszáradt, körbehordozták, mígnem csak egy köteg csont maradt belőle, amit aztán egy fa odvába helyeztek. Más ausztrál csoportok az elhamvasztott tetem maradványait rejtették faodúba.²⁸¹

Tenger- vagy folyómelléki népeknél egyébként is gyakori a holttestek vízbe dobása vagy elsüllyesztése.²⁸² A vikingek hőseiket köztudottan meggyújtott hajókban bocsátották túlvilági útjukra²⁸³, de a mai napig ugyanígy cselekednek egyes csendes-óceáni halásznépek is. Észak-Brazíliában csak a fiatalkorúakat eresztették vízbe, a felnőtteket földbe temették.²⁸⁴

---

²⁷⁷ TYSON 2013, 133-136.

²⁷⁸ MIZUNO/TENPA 2015, 74-75.

²⁷⁹ MAN/ELLIS 1932, 73-79; BENDANN 1930, 206.

²⁸⁰ NORDIN é. n.; PROTHERO 2001.

²⁸¹ ROTH 1907, 398.

²⁸² Ld. még: <http://www.navy.gov.au/customs-and-traditions/burial-sea> – Utolsó hozzáférés: 2019. augusztus 9.

²⁸³ LARSSON 2007, 39-52, 265-277.

²⁸⁴ Ez a fajta életkor-, társadalmi helyzet-, családi- vagy egészségügyi állapot szerinti eltérő temetkezés egyébként is gyakori szerte a világban, a kérdés részleteire disszertációmban nem térek ki.

Laoszon és az Andaman-szigeteken is gyakori volt, hogy a halottakat csónakba fektetve vízre bocsátották.²⁸⁵

A dél-amerikai törzsek legtöbbször – például a wariknál – szokás volt az elhamvasztott halottak csontjait összetörve és italba keverve magukhoz venni. Egyes csoportok a holttesteket vagy azok egyes testrészeit megfőzték és szimbolikusan fogyasztottak belőle, mert úgy tartották, hogy így őseik ereje és tudása átszáll beléjük.²⁸⁶ Óceániában sok klán a test szétbomlásáig a házában tartotta halottait, a közösség tagjai a hullanedveket pedig pálmalisztba keverve vették magukhoz.²⁸⁷ A „temetési kannibalizmus” egyik példája az ókori forrásokban, például Strabónnál is megjelenik. Baktriana és Sogdiana barbár lakóinak leírásakor megjegyzi, hogy a derbix nevű nép a földet tiszteli, „semmiféle nőtényt nem áldoznak, sem nem esznek; a 70 évet betöltött férfiakat levágják, s húsukat a legközelebbi rokonság fogyasztja el, de akik 70 éven alul halnak meg, azokat nem eszik meg, hanem eltemetik.”²⁸⁸

A halál régészeti terminológiája

Sajnos a fentiekben vázolt rengeteg különféle halottkezelési gyakorlatnak egyelőre nincs – és talán nem is lehet – átfogó, egységes nevezéktana. A különböző „holttest-eltakarítási” módszerek közül a régészeti leletanyagban – földbe került emlékek lévén – természetesen leggyakrabban változatos rítusú (földbe) temetkezésekkel találkozunk. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy a kifejezést – a földbe helyezés módjától függetlenül – a leleteknek kizárólag arra a csoportjára alkalmazhatjuk, amelyek esetében a földbe helyezésen kívül megfigyelhető valamiféle ismétlődő (több esetben is egyértelműen leírható) mintázat a holttesttel való bánásmódban is. Ez a széles körben használt, ám rendkívül összetett fogalmi kategória ugyanis önmagában feltételez egyfajta, a halálhoz és az elhunytakkal való bánásmódhoz kapcsolódó egységes normarendszert (szándékosságot és szabályozottságot, rítust), amely aztán a régészeti leletanyagban magas szinten szerveződött mintázatként (vagy mintázatok összességként) csapódik le.

A halál régészetével, valamint a temetkezési rítusok régészetének terminológiájával foglalkozó tanulmányok leggyakrabban a különböző régészeti jelenségek nevezéktanát (holttestkezelés, fektetés, irányítás, elhelyezés, mellékletadás módja, egyének száma szerinti

---

²⁸⁵ MAN/ELLIS 1932., 73-79; BENDANN 1930., 206.

²⁸⁶ VILACA 2000.

²⁸⁷ METCALF 1987.

²⁸⁸ STRABÓN Geógraphika, XI. 11. 8.

megnevezés, sírok száma szerinti csoportosítás, stb.) kísérelték meg egységesíteni.²⁸⁹ Az 1990-ben hatályba lépett, az indián temetkezések védelméről és a maradványok újratemetéséről szóló törvény (Native American Graves Protection and Repatriation Act) hatására az emberi maradványok feltárásának és tanulmányozásának standardjait észak-amerikai régészek határozták meg először.²⁹⁰ Jane Buikstra és Douglas Ubelaker 1994-ben megjelent, fizikai adatgyűjtéssel kapcsolatos tanulmányát²⁹¹ követően Roderick Sprague 2005-ben publikált kézikönyvében fektette le a temetkezések elemzésének terminológiai alapjait. Sprague munkája – néhol szó szerint – egy korábbi, 1968-ban publikált cikkén²⁹² alapult, és bár terjedelmében jócskán, szellemiségében sajnos sikerült meghaladnia azt. Kézikönyvében összefoglalóan, bár nem minden részletre kiterjedően elemezte a korábbi, angol nyelven publikált tanulmányok szóhasználatát, és saját – logikus érvekkel alátámasztott, ám sok szempontból támadható – javaslatokat tett a terminológia egységesítésére. Munkája sajnos – saját bevallása szerint is – a feltárt jelenségek vizuálisan is észlelt leírásának pontosításánál mélyebb elemzéseket még nem tett lehetővé.

Az európai régészet az amerikaihoz hasonló történelmi-politikai előzmények híján csak az elmúlt évtizedekben kezdett tudatára ébredni a temetkezéseket leíró egységes fogalmak és kifejezések használata fontosságának. Nemrégiben több hasonló, magukat a régészeti kontextusból előkerült, temetkezéssel összefüggésbe hozható jelenségek leírására szolgáló kifejezést összegyűjtő publikáció is született: Valeriu Sîrbu 2003-ban megjelent, angol nyelvű fogalomgyűjteményében²⁹³, majd Christopher J. Knüsel 2014-es cikkében foglalkozott részletesebben a témával.²⁹⁴ Estella Weiss-Krejci volt azonban az, aki 2011-es munkájában először vázolta fel a halottakkal való manipuláció formáinak az egykori tevékenységek megértésén alapuló, differenciált rendszerét, mely segíthet bennünket közelebb kerülni e bonyolult emberi cselekvéssorozat mélyebb megértéséhez és helyes fogalmi leírásához.²⁹⁵

---

²⁸⁹ A teljesség igénye nélkül ld. még: TARLOW/NILSSON STUTZ 2013; HARVIG/RUNGE/LUNDØ 2014; THOMPSON 2015.

²⁹⁰ SPRAGUE 2005.

²⁹¹ BUIKSTRA/UBELAKER 1994.

²⁹² SPRAGUE 1968.

²⁹³ SÎRBU 2003.

²⁹⁴ KNÜSEL 2014.

²⁹⁵ WEISS-KREJCI 2011, 68-81.

A temetkezési ciklus fogalma és állomásai

Habár az emberiség történetében napjainkig feltehetően közel százmilliárd ember halt meg, a mindenkori régészeti leletanyag csupán igen kis százalékukat reprezentálja. Rengeteg holttest fekszik a föld alatt felfedezetlenül, és talán még több került olyan kontextusba, amelyet régészeti módszerekkel sohasem ismerhetünk meg. Még azokon a területeken sem rendelkezünk teljes képpel az egykor élt társadalmakat illetően, ahonnan viszonylag sok temetkezést tártak már fel, hiszen az azokból nyerhető információ korántsem tekinthető reprezentatívnak. Ezen felül fontos megértenünk azt is, hogy egy adott temetkezési mód általánosítása az egész közösségre vagy időszakra kisebb jelenségek mellőzéséhez és így hatalmas félreértésekhez vezethet az interpretáció során.²⁹⁶

A tévedések elkerülése érdekében Weiss-Krejci kidolgozott egy grafikus modellt, amely elsősorban történeti és néprajzi megfigyelések alapján rendszerezi a halotti depozitumok leletképződési folyamatait (*formation processes of mortuary depositions*).²⁹⁷ Michael Brian Schiffer nyomán minden természetes és kulturális tényezőre kiterjesztette vizsgálatait, melynek során az együttesek létrejöttét befolyásoló összetett és sokszor egymástól független hatásokat az egyén halálától egészen az elhunyt maradványainak feltárásáig próbálta meg végigkövetni.²⁹⁸ Az alábbiakban e rendszer elemeit vesszük sorra és egészítjük ki további észrevételekkel, kérdésekkel.

Weiss-Krejci rendszerének első állomása a természetes vagy erőszakos úton, illetve véletlenszerűen bekövetkezett halál. A különféle okokból elhunyt egyének testén haláluk fizikai nyomokat is hagyhat, továbbá annak bekövetkezte a társadalom semleges, pozitív vagy negatív megítélését eredményezi.²⁹⁹ A leggyakoribb esetben a biológiai halált (*biological death*) egy átmeneti fázis, az ún. temetkezési ciklus (*funerary cycle*) követi, melynek során az egyén társadalmi halála (*social death*) is bekövetkezik.

Az egykori közösségnek az elhunyt személyéhez, illetve magának a halál tényéhez való hozzáállása, kialakult szokásrendszere és a szokásrendszer rugalmasan értelmezhető elemei határozzák meg, hogy a holttesttel pontosan mi történik. Annak függvényében, hogy a közösség a maradványok megőrzését vagy eltüntetését kívánja-e elérni, választhatja a korhasztást vagy a hamvasztást, illetve számtalan más, általunk régészeti módszerekkel fel

---

²⁹⁶ WEISS-KREJCI 2011, 68-69.

²⁹⁷ WEISS-KREJCI, Estella 2011, 69. Fig. 4.1.

²⁹⁸ SCHIFFER 1976., idem 1987-re hivatkozik WEISS-KREJCI 2011, 69.

²⁹⁹ WEISS-KREJCI, Estella 2011, 70-71.

nem tárható holttestkezelési módot. Ha a testtől való „megszabadulás” módja már meghatározott, annak szertartásos felkészítésére is különbözőképp kerülhet sor.

A folyamat első lépése a holttest kezelése (*corpse treatment*), amely a mosdatástól kezdve a mumifikáláson és a hamvasztáson át az elsődleges eltemetésig mindenféle manipulációt magába foglal.³⁰⁰ A test eltüntetésére való felkészüléssel párhuzamosan általában sor kerül az életrend helyreállításának, újraszervezésének megkezdésére is. A két folyamat egymással gyakran átfedésben zajlik, például olyankor, amikor az élő közösség eldönti, mi az, amit az elhunyt „magával visz” a túlvilágra, és mi az, amit az élők „megörökölnek” – és ezeknek a tárgyaknak, helyeknek, jogoknak mi lesz a rendeltetése. A közösségnek ugyanebben a kontextusban kell eldöntenie, hogy az elhunytat milyen öltözékben, milyen ékszerekkel lássák el, testét becsomagolják-e bármibe. Felravatalozzák-e, közszemlére tegyék-e vagy pedig a halott test látványa, érintése tabunak számít a közösség számára, ezért csak meghatározott személyek – esetleg specialisták – nyúlhatnak hozzá és csak meghatározott körülmények között készíthetik fel a végső (?) elhelyezésre. Kérdés, hogy vannak-e csak erre a célra fenntartott eszközök és helyiségek, netán a hétköznapi tárgyak és helyek bővülnek-e újabb szerepkörrel egy rövid időre?

A végeredményre erős befolyással lehet az is, hogy kik, hol és hogyan búcsúzhatnak a halottól, hogy – ha van – a sírt és a máglyát kik, hol, hogyan és milyen anyagokból, milyen szabályok szerint készítik elő. Függ attól is, hogy a halott „végső útja” hogyan zajlik: hová és mivel szállítják, kik kísérik, kik helyezik el a sírban vagy a máglyán (vagy ettől eltérő módon), és hogy mi, milyen okból és ki révén kerülhet mellé. Hamvasztás esetén további döntés kérdése, hogy a hamvasztott maradványokat összegyűjtik-e, ha igen, akkor kik, hogyan és mibe, valamint hogy ezután továbbszállítják-e. Ezek után kerülhet sor a teljes test vagy annak megtisztított és/vagy kiválogatott részeinek végső nyugalomra helyezésére (*final deposition*), melynek legtöbbször csak akkor találjuk régészeti nyomát, ha a maradványokat a földbe temetik.³⁰¹ Ezen a ponton újabb kérdés, hogy mi kerül bele magába a sírba, kik végzik a szertartást, kik lehetnek jelen, és hogy hogyan zárják le, emelnek-e a sír fölé bármilyen emléket.

A gyászolók gyakran saját szertartásokat is végeznek, illetve az hosszú távú emlékezésnek is lehetnek olyan rítusai, melyek anyagi lenyomatokat is hagynak maguk után (például a sírokat megjelölik, idővel kinyitják, a maradványokat kiemelik vagy áthelyezik, stb.). Bizonyos közösségek rítusaiban az eltemetés helyett az elsődleges kontextusból

---

³⁰⁰ WEISS-KREJCI, Estella 2011, 69-73.

³⁰¹ WEISS-KREJCI 2011, 71-76.

kiemelt maradványokkal további manipulációkat hajthatnak végre (pl. valamilyen kitüntetett helyre viszik, megsemmisítik vagy egyszerűen eldobják). A folyamatnak ezen a pontján a holttest bizonyos részeit (pl. haj, fogak, hamvasztott maradványok, stb.) kitüntetett szereppel ruházhatják fel és külön helyen őrizhetik tovább, de mellőzhetik és hagyhatják elveszni is.

Néprajzi megfigyelések megerősítik, hogy – főként gazdasági okokból – az ideiglenesen eltemetett holttestek másodlagos elhelyezését (vagy végleges temetését) nem minden esetben hajtják végre, mivel az elhunyt családja nem tudja megteremteni a végső rítus anyagi feltételeit.³⁰² Természetesen az is előfordulhat, hogy kényszerhelyzetben a holttestek ideiglenes elhelyezése pusztán racionális megfontolásból, és nem pedig a rítus részeként történik. Ez a jelenség valószínűsíthető például az Altaj-hegység vaskorának félnomád közösségei esetében is, ahol a halottak eltemetése csak az évnek abban az időszakában volt lehetséges, amikor a talaj felső rétege kellőképpen felengedett a fagyoktól.³⁰³ Ekkorra a legkorábban elhunyt személyek tetemei már oszlásnak indulhattak, és ennél fogva sokkal bolygatottabb(nak tűnő) állapotban kerültek eltemetésre, mint azok, akik a temetési szertartás előtt nem sokkal haltak meg. A különböző kényszerhelyzetben született megoldások természetesen – alkalmazkodva a mindenkori körülményekhez – rendkívül változatos módon jelentkezhetnek a régészeti leletanyagban. Néhány közösségnél előfordulhat a maradványok harmadlagos temetése is (*tertiary burial*), de ez általában csak kiemelt személyek esetében történik meg.³⁰⁴

A fent felsorolt, a temetkezési ciklusba illeszkedő rítusoknak elsődleges célja az elhunyt végső elválasztása az élők szférájától, és személyének beléptetése a holtak és/vagy az ősök közösségébe. A folyamat lezárultával a halott nemcsak fizikailag, de társadalmi értelemben is meghal (*become socially dead*). Weiss-Krejci ezt a pillanatot azonosítja a temetkezési ciklus végével.³⁰⁵ Az ily módon transzformálódott halott bizonyos maradványai azonban további fontos, aktív szerepet játszhatnak a közösség életében (pl. ősök, szentek ereklyéi), továbbá a végső nyugalomra helyezett holttestet is számos emberi beavatkozás (pl. rablás, bolygatás) érheti, amelyeket összefoglaló néven a temetkezést követő leletképződési folyamatoknak (*post-funeral formation processes*) nevezhetünk. Ezek, és az ideiglenes temetési fázisok közötti manipulációk elkülönítése régészeti módszerekkel szinte lehetetlen. A rendszer elemeit alapvetően az határozza meg, hogy az adott közösségnél a

---

³⁰² WEISS-KREJCI 2011, 71-75.

³⁰³ WEISS-KREJCI 2011, 75.

³⁰⁴ WEISS-KREJCI 2011, 75.

³⁰⁵ WEISS-KREJCI 2011, 71.

halottak emlékéhez fűződő viszonyban a megőrzés (pozitív) vagy pedig az eltávolítás (negatív) attitűdje dominál.³⁰⁶

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a temetkezési ciklus állomásain kívül rengeteg más véletlen vagy szándékos esemény is történhet az elhunyt földi maradványaival. Ezeket Weiss-Krejci a temetkezésen kívüli leletképződési folyamatoknak (*extra-funerary formation processes*) nevezi, tulajdonképpen a különböző tafonómiai folyamatokat értjük alatta.³⁰⁷ Természetesen az is előfordulhat, hogy egy-egy közösségben bizonyos személyeket szándékosan nem részesítenek a temetkezési ciklus rítusaiban. Ennek okai kulturálisan erősen meghatározottak, de a történeti korokban ez a fajta bánásmód leggyakrabban vagy az elhunyt – annak élete vagy halálának módja miatti – tisztátalanná válásával, büntetésével, esetleg kiközösítésével, valamilyen rituáléban betöltött központi szerepével (pl. feláldozásával), esetleg bizonyos hirtelen fellépő, külső kényszerítő erővel hozható összefüggésbe.

És hogy miért is fontos mindez? Mint láthatjuk, a halottkezelési folyamat minden szintjén számos különféle tényező léphet a rendszerbe, amelyek közösségtől függően azonos eredetű, de különböző formájú vagy különböző eredetű, de azonos módon megnyilvánuló mintázatként jelentkezhetnek a régészeti leletanyagban. E bonyolult rendszer összefüggéseit kizárólag adott tér- és időbeli kereteken belül, adott közösségre vonatkozóan van esélyünk feltárni, de még ehhez a munkához is számtalan apró részletre kell kiterjesztenünk vizsgálatainkat. Régészként egy-egy feltáráson – amennyiben a maradványok valamikor, valamiért földbe kerültek – kizárólag a temetkezési ciklus (vagy a ciklus egy bizonyos állomásának) materializálódott lenyomatát látjuk, mely az egykori valóságnak csak egy adott időpillanatban kimerevített képeként értelmezhető. Az eredeti történet azonban ennél jóval összetettebb: folyamatos válaszreakciók, döntések és szimbolikus lépések összetett sorozata, melynek kezdőpontja egy adott közösség tagjának vagy tagjainak halála, végpontja pedig – az eredeti szándékok szerint – talán soha nem tárható fel. Még ingoványosabb talajra érkezünk – bár a legújabb kutatási trendek éppen ebbe az irányba mutatnak³⁰⁸ –, ha az egykori eseményeket átélők helyébe képzeljük magunkat, és azt vizsgáljuk, hogy magának

---

³⁰⁶ URAY-KÖHALMI 2001., 19.

³⁰⁷ WEISS-KREJCI 2011, 76. Az emberi maradványok régészeti kontextusban lezajló bomlásának tanulmányozásáról részletesen ld. DUDAY 2009.

³⁰⁸ 2015-ben jelent meg ennek az új kutatási iránynak az első, vitaindító tanulmánykötete, melynek módszerei és következtetései ugyan egyelőre leginkább a történeti korokban relevánsak, mégis új perspektívát nyithatnak az őskori halottkezelési szokások változásainak vizsgálatában is: DEVLIN/GRAHAM 2015.

a holttestnek a látványa, a temetési szertartás során tapasztalt hangok, fények vagy illatok milyen hatással lehettek a gyászoló közösségre.

Láthatjuk tehát, hogy az eseménysorok rekonstrukciójához, ezáltal az egykori valóság jobb megértéséhez, majd pedig a rekonstruált szituáció által a résztvevők által átélt élmények, érzelmek és más kognitív tartalmak rekonstruálásához a hagyományos rétegtani megfigyelések értelmezésén túl számos más elemzésre is szükség van. Ha valóban megszeretnénk érteni a „halottak élettörténetét” (és ezáltal az élő közösségek kognitív miliójét is), akkor a szokásosnál is fokozottabb figyelmet kell szentelnünk a terepen megfigyelhető jelenségek minél pontosabb dokumentálására, mintavételezésére, és – amennyiben lehetőségünk van rá – a szubjektív megfigyeléseken túl kutatásainkat a lehető legtöbb természettudományos vizsgálattal is ki kell egészítenünk. Mindehhez azonban először is világos kérdésekre, a világos kérdések megfogalmazásához pedig világos terminológiára és mindenre nyitott gondolkodásmódra van szükség.

VII. ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT: AZ EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

A halálhoz fűződő viszony minden nép, minden kultúra sajátja, de abban az egész emberiség osztozik, hogy a halottakkal való bánásmódot hiedelmek, tabuk és a hagyományok által erősen kötött szabályok és rituálék övezik. A temetkezésnek – azaz tágabb értelemben véve a holttestektől való megszabadulásnak – mint láthattuk, számtalan módja létezik, melyek egy részét nagyobb időbeli távlatokból talán már sohasem ismerhetünk meg. Egy azonban mindnek közös jellemzője: az emberi szándékosság.

Amint arra a korábbiakban részében már rámutattam, minden emberi közösség temetkezési szokásai egy több állomásból álló folyamat, az ún. temetkezési ciklus segítségével modellezhető. A temetkezési ciklus közösségenként eltérő rituálékból épül fel, de céljuk mindenütt az elhunyt végső elválasztása az élők szférájától, és személyének, „lelkének” beléptetése a holtak és/vagy az ősök közösségébe (az elhunyt a folyamat végére társadalmi értelemben is meghal).³⁰⁹ A rendszer elemeit alapvetően az határozza meg, hogy az adott közösségnél a halottak emlékéhez fűződő viszonyban a *megőrzés* vagy pedig az *eltávolítás* attitűdje³¹⁰ dominál. A temetkezési ciklus rítusain kívül a halott maradványai további beavatkozások is érhetik (pl. csontjait kiemelik a sírból és ereklyeként tisztelik, esetleg a temetkezést kirabolják, feldúlják). Ezeket az eseményeket, mint láthattuk, összefoglaló néven a temetkezést követő leletképződési folyamatoknak (*post-funeral formation processes*) nevezzük.³¹¹

Ha a késő bronzkori – kora vaskori Északkelet-Magyarország területén előkerült emberi maradványok tágabb kontextusát vizsgáljuk, kijelenthetjük, hogy azok eddig a települések földbe mélyedő objektumaiban (gödrökben, ritkábban kutakban és árkokban) nagyjából azonos valószínűséggel kerültek elő, mint önálló temetőikben. A településen belül előkerült maradványokról kiderült, hogy azok a természetes populációhoz közeli arányt képviselnek: nem- és életkor tekintetében sem szűkíthetők le egyetlen társadalmi kategóriára. A maradványok állapotát és az azokat ért postmortem manipuláció magas százalékos arányát tekintve kijelenthető, hogy az elhunytak teteme – az általában közelebről meg nem határozható okból bekövetkező haláluk után – igen gyakran valamilyen másodlagos emberi cselekvés (rituálé?) eszközét, esetleg tárgyát képezték.

---

³⁰⁹ „*Become socially dead*”. WEISS-KREJCI 2011, 71.

³¹⁰ URAY-KÖHALMI 2001, 19.

³¹¹ WEISS-KREJCI 2011, 71.

Az egyébként is „különleges” anyagcsoporton belül leválaszthatóak voltak olyan egyedi eseménysorok, mint például a pácín-alharasztai „kecskefejű” ember, vagy a ludasi 1935. objektumban előkerült, trófeaszerűen kezelt férfikoponya története. Az egyedi esetek mellett meghatározható volt bizonyos attitűdök és asszociációk, pl. a fiatal elhunytak mellé helyezett ép szarvasagancsok, a kettős emberi depozíciók esetében a fiatal nők és gyermekek társítása (a két társadalmi csoport esetében egyébként önállóan is meglehetősen heterogén, de egymáshoz hasonló jellegű bánásmód valószínűsíthető). Az őrlőkövek objektumba kerülésének szabályosságát a kevés esetszám ellenére is feltételezhetjük – annyi elmondható, hogy bizonyos leletkombinációkban szerepe valószínűleg jelentős (szimbolikus?) lehetett a TBEM-t elhelyező közösség számára. Erősebb és határozottabb asszociáció mutatkozik a TBEM-k és az emberi maradványok objektumba kerülése körüli valamilyen égetéssel tevékenység nyoma között. Ezzel a megfigyeléssel nem csupán a halottak kétféle – a földdel (tárológödör, alászállás) és az éggel (hamvasztás, füst) – kognitív társítása, de a két attitűd (kétféle rítus?) közötti átjárhatóság is valószínűsíthető.

Azt a kérdést továbbra sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, hogy a kultúra településein belül előkerült emberi maradványokat tarthatjuk-e valódi temetkezéseknek, illetve hogy a feltételezett temetkezési ciklus részeként összefüggenek-e (és ha igen, hogyan) a „hagyományos”, temetőben található temetkezésekkel. Akár egy többlépcsős temetkezési ciklus, akár különböző eredetű, csupán a közösség meghatározott tagjainak maradványait eszközként használó rituálé (vagy többféle rituálé) részét képezték: bizonyos fokig megnyugtató választ csak mindkét jelenségcsoport (tehát a TBEM-ek és a temetők) leletképződési folyamatainak részletes rekonstrukciója és összehasonlító elemzése, illetve a regionális és korszakon belüli vizsgálatok elvégzése után adhatunk majd. Addig is meg kell elégednünk annyival, hogy a TBEM mint strukturált depozitum elemzése a késő bronzkori – kora vaskori kozmológia bizonyos elemeire („építőköveire”) irányítja a figyelmünket. Hasonló elemzések más leletcsoportokon (temetők anyaga, depók, más jellegű strukturált depozitumok) való elvégzésével idővel az építőkövekből egy biztosabb alapokon álló rendszer is körvonalazhatóvá válik.

Azt azonban mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a mindenkori kutató voltaképpen csak információt rendszerez. Egy-egy tudományos kérdésfelvetésre az éppen rendelkezésére álló információk mennyisége és minősége, valamint a kutatást végző személy gondolkodási stratégiái függvényében végtelen variációjú megoldás születhet. Éppen ezért mindenkori eredményeinket részlegesnek és szubjektívnek kell tekintenünk – tudományos megközelítésünk és módszereink ellenére is.

VIII. FELHASZNÁLT IRODALOM

AGBEGBEDIA 2015

Agbegbedia, O. A.: An evaluation of the Urhobo cultural conception of death. *Ogirisi: a new journal of African Studies* Vol. 11 (2015), 44-64.

AILINCĂI 2008

Ailincăi, S. C.: The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area. In: Sîrbu, V./Vaida, L. (Eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology*. Bistrița, Romania, May 9th-11th, 2008. Cluj-Napoca, 2008. 9-33.

AILINCĂI 2008

Ailincăi, S. C.: The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area. In V. Sîrbu, R. Stefanescu (ed.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd AD)*. Braïla – Brasov, 2008. 11-30.

AILINCĂI et al. 2003

Ailincăi, S. C./Mirițoiu, N./Soficaru, A.: O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea). *Arheologia Moldovei* 26 (2003), 307-324.

AILINCĂI et al. 2005-2006

Ailincăi, S. C./Jugănar, G./Țârlea, A. C./Vernescu, M.: Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement. *PEUCE S. N. III/IV (2005/2006)*, 77-108.

AILINCĂI/TOPOLEANU 2003

Ailincăi, S. C./Topoleanu, F.: Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculițel „Cornet”. *PEUCE S. N. I (2003)*, 45-50.

ALMÁSSY/GINDELE 2005

Almássy K. /Gindele R.: Nyíregyháza – Rozsértszölő, Marsó telep. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2005, 291.

AMBROS 1971

Ambros, C.: Ein Beitrag zur Frage der Anthropophagie in den bronzezeitlichen Siedlungen der Slowakei. *Acta F. R. Univ. Colmen. Anthropologia* 17 (1971), 1-14.

AMIN et al. 1987

Amin, M./Willets, D./Eames, J.: *The Last of the Maasai*. London, 1987.

ANDRIȚOIU 1992

Andrițoiu, I.: *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*. *Bibliotheca Thracologica II*. București, 1992.

ARCHER 1999

Archer, J.: *The Nature of Grief. The Evolution and Psychology of Reactions to Loss*. London, 1999.

ARDEU 1995-1996

Ardeu, A. G.: Contribuții privind stadiul cercetării Hallstattului timpuriu în spațiul intracarpatic. *Sargetia* 26/1 (1995-1996), 189-226.

ASPÖCK 2008

Aspöck, E.: What Actually is a 'Deviant Burial'? Comparing German-Language and Anglophone Research on 'Deviant Burials'. In: Murphy, E. M. (ed.): *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford, 2008. 17-35.

BACHECHI et al. 1997

Bachechi, L./Fabbri, P.F./Mallegni, F.: An arrow-caused lesion in a late Upper Paleolithic human pelvis. *Current Anthropology* 38 (1997), 135-140.

BADER 1979

Bader, T.: Die Suci de Sus-Kultur in Nordwestrumänien. *Praehistorische Zeitschrift* 54 (1979), 3-31.

BAKÓ 1996

Bakó T.: *Verem mélyén. Könyv a krízisről*. Budapest, 1996.

BALTAG 2000

Baltag, G.: Sighișoara înainte de Sighișoara. Elemente de demografie și habitat în bazinul mijlociu al Târnavei Mari din preistorie până în sec. al XII-lea d.Hr., cu privire specială asupra zonei municipiului Sighișoara. București, 2000.

BÁNFFY 1991

Bánffy, E.: Cult and Archaeological Context in Middle and Sout-East Europe in the Neolithic and the Calcolithic. *Antaeus* 19/20 (1991), 183-249.

BARAY/BOULESTIN 2010

Baray, L./Boulestin, B. (dir.): *Morts anormaux et sépultures bizarres. Les dépôts humains en fosses circulaires et en silos du Néolithique à l'âge du Fer. Actes de la IIe table ronde interdisciplinaire « Morts anormaux et sépultures bizarres : questions d'interprétation en archéologie funéraire » 29 mars 1er avril 2006, Sens. Dijon, 2010.*

BÁRTA 1955

Bárta, J.: Chvalovská jaskyňa a jej kultová funkcia v dobe halštatskej. *Slovenská Archeológia* 3 (1955), 110-121.

BARTH 1975

Barth, F.: *Ritual and Knowledge among the Baktaman of New Guinea*. New Heaven, 1975.

BAUMANN 1995

Baumann, V. H.: *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contributii arheologice la cunoasterea habitatului natural (sec. I-IV p. Chr.)*. Tulcea, 1995.

BAYLY 1981

Bayly, C. A.: From ritual to ceremony: death ritual and society in Hindu north India since 1600. In: Whaley, J. (ed.): *Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death*. London, 1981. 154-186.

BAZIELICH 1978

Bazielich, M.: Elements of the Gáva culture from a Lusatian Culture settlement at Nowa Huta-Pleszów, site 17. *Archeologia Polski* 23/2 (1978), 307-352.

BENDANN 1930

Bendann, E.: *Death Customs: An Analytical Study of Burial Rites*. New York, 1930.

BENDANN 1971

Bendann, E.: *Placing the dead. Tombs, ancestral villages and kinship organization in Madagascar*. London – New York, 1971.

BERECZ 2012

Berecz B.: Nyírpárasznya határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010* (2012), 311-312.

BLOCH 1971

Bloch, M.: *Placing the dead. Tombs, ancestral villages and kinship organization in Madagascar*. London – New York, 1971.

BÓNA 1986

Bóna I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. Őskor. In: Enzt G. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I*. Budapest, 1986. 15-55.

BÓNA 1993

Bóna I.: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Cserenyák L. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra*. Nyíregyháza, 1993. 63-137.

BONNABEL 2010

Bonnabel, L.: Dépôt de corps humains en structures réutilisées (ou détournées ?) durant la Protohistoire en Champagne-Ardenne : approche comparative avec les sépultures et éléments d'interprétation. In: Baray, L./Boulestin, B. (dir.), *Morts anormaux et sépultures bizarres. Les dépôts humains en fosses circulaires et en silos du Néolithique à l'âge du Fer. Actes de la IIe table ronde interdisciplinaire « Morts anormaux et sépultures bizarres : questions d'interprétation en archéologie funéraire » 29 mars 1er avril 2006, Sens. Dijon, 2010., 99-112.*

BOROFFKA 1994

Boroffka, N.: Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien. In: Ciugudean, H./Boroffka, N. (Hrsg.): *The early Hallstatt period (1200-700 BC) in south-eastern Europe. Proc. Internat. Symp. Alba Julia. 10-12 June 1993. Bibliotheca Musei Apulensis I. Alba Julia, 1994. 7-23.*

BOUZEK/KOUTECKÝ 1980

Bouzek, J./Koutecký, D.: Mohylové a knovízské kostrové „pohřby“ v jámách ze severozápadních Čech. *Památky archeologické* 71/2 (1980), 360-432.

BOWLBY 1958

Bowlby, J.: The nature of the child's tie to his mother. *International Journal of Psychoanalysis* 39 (1958), 350-371.

BOWLBY 1969

Bowlby J.: *Attachment. Attachment and loss: Vol. 1. Loss*. New York, 1969.

BREITINGER 1998

Breitinger, E.: Skelette aus einer späturnenfelderzeitlichen Speichergrube in der Wallburg von Stillfried an der March, NÖ. *Forschungen in Stillfried* 9/10 (1998), 41.

BRUIAKO/NOVIŢKII 1997

Bruiako, I. V./Noviŭkii, E. I.: Grădiştea Novosel'skoe II (Satu Nou II) – Un nou complex tracic la Dunărea de Jos. *Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă* 2 (1997), 114-168.

BRÜCK 1995

Brück, J.: A place for the dead: the role of human remains in Late Bronze Age Britain. *Proceedings of the Prehistoric Society* 61 (1995), 245-277.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1945-1946

Budinský-Krička, V.: Zpráva o terénnych výskumoch Štátneho archeologického ústavu v Turč. Sv. Martine, podniknutých v rokoch 1939-1945. *Historica slovacca* 3-4 (1945-1946), 260-267.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1963

Budinský-Krička, V.: Žiarové pohrebisko z mladšej doby bronzovej v Dvorníkoch, okres Košice. *Studii şi cercetări de istorie veche* 11 (1963), 20-30.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1965

Budinský-Krička, V.: Doba bronzová a halštatská. In: *Dejiny Prešova* 1 (1965), 39-46.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1969

Budinský-Krička, V.: Záchranný výskum v rokoch 1965 a 1966 v Barci, okres Košice. *Nové Obzory* 11 (1969), 231-269.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1974

Budinský-Krička, V.: Výskum roku 1969 na lokalite Baloty v Barci, okres Košice. *Nové Obzory* 16 (1974), 177-216.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1976

Budinský-Krička, V.: Predkuştanovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine – Ein Vorkuştanovicer Brandgräberfeld in Vojnatina. *Slovenská Archeológia* 24/1 (1976), 119-149.

BUIKSTRA/UBELAKER 1994

Buikstra, J. E./Ubelaker, D. H. (eds.): Standards for Data Collection from Human Skeletal Materials. *Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History. Arkansas Archeological Report Research Series* 44. Arkansas, 1994.

CANNON/COOK 2015

Cannon, A./Cook, K.: Infant Death and the Archaeology of Grief. *Cambridge Archaeological Journal* 25/2 (2015), 399-416.

CARR/KNÜSEL 1997

Carr, G./Knüsel, C.: The ritual framework of excarnation by exposure as the mortuary practice of the Early and Middle Iron Ages of central southern Britain'. In: Gwilt, A./Haselgrove, C. (eds.), *Reconstructing Iron Age Societies. New Approaches to the British Iron Age*. Oxford, 1997. 167-173.

CHIDIOŞAN/EMÖDI 1982

Chidioşan, I./Emödi, I.: Grupul cultural Igrîţa de la sfîrşitul epocii bronzului. – Le groupe culturel d'Igrîţa de la fin de l'âge du bronze. *Crisia* 12 (1982), 61-86.

CHUDZIAKOWA 1975

Chudziakowa, J.: Ślady kanibalizmu odkryte na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, pow. Chełmno. *Wiadomości Archeologiczne* 40 (1975), 291-297.

CIOFFI-REVILLA 2009

Cioffi-Revilla, C.: *Origins of War. Violência e Pré-História – Violence and Prehistory*, 2009. április 7.

<http://violenceprehistory.blogspot.com/search/label/Cioffi-Revilla%20-%20Claudio> – Utolsó hozzáférés: 2019. augusztus 9.

CRIȘAN/FAZECAȘ 2008

Crișan I./Fazecaș, G.: An Early Iron Age Tomb from Cefa „La pădure”. *Crisia XXXVIII* (2008), 7-16.

CSENGERI 2005

Csengeri P.: Hernádvécse–Nagy-rét. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004* (2005), 230.

D. SZABÓ 2007

D. Szabó L.: Debrecen–Józsa, Alsó-Józsa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007* (2008), 206.

DANI 1999

Dani J.: A Gáva kultúra urnatemetője Vencsellő–Kastélykert lelőhelyről. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 41 (1999), 109-135.

DANI et al. 2006

Dani J./Szilágyi K. A./Szelekovszky M./Czifra Sz./Kisjuhász V.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004-2005 során végzett feltárásról. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005* (2006), 5-32.

DANI/SZILÁGYI 2006

Dani J./Szilágyi K. A.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu–Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004-2005 során végzett megelőző feltárásokról. *Bihari Múzeum Évkönyve* 10-11 (2006), 7-28.

DELATTRE 2010

Delattre, V.: “Les dépôts en silos laténiens : une pratique culturelle ? Dépôts atypiques et manipulations de corps au Second âge du Fer : l'exemple de la confluence Seine-Yonne (Seine-et-Marne)”. In: Baray, L./Boulestin, B. (dir.): *Morts anormaux et sépultures bizarres. Les dépôts humains en fosses circulaires et en silos du Néolithique à l'âge du Fer. Actes de la IIe table ronde interdisciplinaire « Morts anormaux et sépultures bizarres : questions d'interprétation en archéologie funéraire »* 29 mars 1er avril 2006, Sens. Dijon, 2010. 113-126.

DEMETEROVÁ 1984

Demetrová, S.: Influence de la culture de Suciú de Sus dans la plaine de la Slovaquie Orientale. *Slovenská Archeológia* 32 (1984), 11-74.

DEMETEROVÁ 1986

Demeterová, S.: Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku. – Die Anfänge der Gáva-Kultur in der Ostslowakei. *Slovenská Archeológia* 34 (1986), 97-131.

DEMETEROVÁ-POLLÁKOVÁ 1973

Demeterová-Polláková, S.: Hromadný nález bronzových predmetov v Kopčanoch. *Historica Carpathica* 4 (1973), 109-129.

DEVLIN/GRAHAM 2015

Devlin, Z./Graham, E. J.: *Death embodied: Archaeological approaches to the treatment of the corpse*. Oxford, 2015.

DOBRINESCU et al. 2005

Dobrinescu, C./Voinea, V./Cărpus, L.: Capidava, com. Topalu, jud. Constanta. *Punct: La Bursuci, CCA. Campania* 2004, 99-100.

DOMBORÓCZKI 1999

Domboróczki L.: Ludas, Varjú-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 1998* (1999), 156.

DOMBORÓCZKI 2001

Domboróczki L.: Ludas, Varjú-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000* (2001), 171-172.

DOMBORÓCZKI 2002

Domboróczki L.: Ludas, Varjú-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001* (2002), 185-186.

DOMBORÓCZKI 2004

Domboróczki L.: Régészeti kutatások Ludas, Varjú-dűlőn 1998 és 2002 között (Előzetes jelentés). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002* (2004), 5-23.

DÖVÉNYI 2010

Dövényi Z. (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere – második, átdolgozott és bővített kiadás*. Budapest, 2010.

DRAGOMIR 1996

Dragomir, I. T.: Mormântul colectiv hallstättian de la Suceveni, jud. Galați. *Danubius* 16 (1996), 365-372.

DUDAY 1978

Duday, H.: *Archéologie funéraire et anthropologie. Application des relevés et de l'étude ostéologique à l'interprétation de quelques sépultures pré- et protohistoriques du midi de la France*. *Cahiers d'Anthropologie* 1 (1978), 55-101.

DUDAY 1987

Duday, H.: Contribution des observations ostéologiques à la chronologie interne des sépultures collectives. In: Duday, H./Masset, C. (eds.): *Anthropologie Physique et Archéologie. Méthodes d'Étude des Sépultures*. Paris, 1987. 51-59.

DUDAY 2006

Duday, H.: L'archéothanathologie ou l'archéologie de la mort (Archaeothanatology or the Archaeology of Death). In: Gowland, R./Knüsel, C. J. (eds.): *Social Archaeology of Funerary Remains*. Oxford, 2006, 30-56.

DUDAY 2009

Duday, H.: The archaeology of dead: lectures in Archaeoethanatology (studies in funerary archaeology). Oxford – Oakville, 2009.

DUDAY et al. 1990

Duday, H./Courtaud, P./Crubézy, E./Sellier, P./Tillier, A. M.: L'anthropologie «de terrain» : reconnaissance et interprétation des gestes funéraires. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris* 2 (1990), 29-50.

DUDAY/LAMBACH/PLOUIN 1990

H. Duday, F. Lambach, S. Plouin, Contribution de l'anthropologie de terrain à l'interprétation architecturale d'un ensemble funéraire : la tombe 12 du tumulus 2A à Nordhouse (Bas-Rhin). *Les Nouvelles de l'archéologie* 40 (1990), 15-18.

DUNHAM/GOLD/HANTMAN 2003

Dunham, G. H./Gold, D. L./ Hantman, J. L.: Collective burial in Late Prehistoric Virginia: Excavation and Analysis of the Rapidan Mound. *American Antiquity* 68/1 (2003), 109-128.

DURKHEIM 1914

Durkheim, E.: The dualism of human nature and its social conditions. In: Wolff, K. H. (ed.): *Emile Durkheim, 1858-1917*. Columbus, 1960. 325-340.

EIBNER 1988

Eibner, C.: Die Mehrfachbestattung aus Stillfried an der March aus archäologischer Sicht. In: *Stillfried Archäologie – Anthropologie*. Veröff. d. Mus. – für Ur- und Frühgeschichte. Stillfried Sonderband 3 (1988), 77.

ENGEL 1964

Engel, G. L.: Grief and Grieving. *American Journal of Nursing* 64/9 (1964), 93-8.

FALKENSTEIN/HÄNSEL/MEDOVIĆ 1998

Falkenstein, F./Hänsel, B./Medovic, P. (Hrsg.): *Feudvar, Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluss von Donau und Theiss. II: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 14. Kiel, 1998.

FARBREGD et al. 1974

Farbregd, O./Marstrander, S./Torgersen, J.: Bronsealderens skjelettfunn på Sund, Inderøy, Nord-Trøndelag på bakgrunn av andre bronsealderens funn. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab Museet Rapport Arkeologisk Serie* 3 (1974), 1-23.

FARKAS 1976

Farkas, Gy.: Izveštaj o ispitivanju antropološkog materijala iz grupne grobnice sa lokaliteta Gomolava. *Rad vojvođanskih muzeja*, 21/22 (1976), 125–129.

FARKAS/MARCSIK 1976

Farkas, Gy./Marcsik, A.: Das Sammelgrab von Gomolava /Jugoslawien/ aus der Urzeit. *Anthropologie* 14 (1976), 93–99.

FLINDT et al. 2013

Flindt, S./Hummel, S./Seidenbert, V./ Schoon, R./Wolf, G./Haßmann, H./Saile, T.: Die Lichtensteinhöhle. Ein ‚irregulärer‘ Ort mit menschlichen Skelettresten aus der Urnenfelderzeit – Vorbericht über die Ausgrabungen der Jahre 1993-2011. In: Müller-

Scheeßel, N. (Hrsg.): ‚Irreguläre‘ Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 2. bis 4. Februar 2012. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn, 2013. 347-364.

FONTIJN 2005

Fontijn, D.: Giving up weapons. In: Pearson, M. P./Thorpe, I. J. N. (eds.): Warfare, Violence and Slavery in Prehistory. BAR IS 1374 (2005). Sheffield, 2005. 145-154.

FORENBAHER 1991

Forenbaher, S.: Nalazište grupe „Belegiš II” u istočnoj Slavoniji. – Site of the Late Bronze Age „Belegiš II” group in Eastern Slavonia. *Opuscula archaeologica* 15 (1991), 47-69.

FREUD 1914

Freud, S.: Trauer und Melancholie. *Gesammelte Werke X* (1914), 427-446. Magyarul megjelent: Freud, S.: Gyász és melankólia: és más elméleti írások. Budapest, 2011.

FURMÁNEK 1980

Furmánek, V.: Sídliště piliňské a kyjatické kultury v Radzovcích. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1978*, 91-95.

FURMÁNEK 1990

Furmánek, V.: Radzovce Osada ludu popolcových polí (Siedlung der Träger der Urnenfelderkultur). Bratislava, 1990.

FURMÁNEK/JAKAB 1997

V. Furmánek/J. Jakab, Menschliche Skelettreste aus bronzezeitlichen Siedlungen in der Slowakei. In: Rittershofer, K-F. (Hrsg.): Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa. Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit in Pottenstein 1990. Espelkamp, 1997. 14-20.

FURMÁNEK/VELIAČIK/VLADÁR 1991

Furmánek, V./Veliačik, L./Vladár J.: Slovensko v dobe bronzovej. – Die Slowakei in der Bronzezeit. Bratislava, 1991.

FÜZESI/SEBŐK 2010

Füzesi A./Sebők K.: Tiszabura-Ledence. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009* (2010), 367-368.

FÜZESI/SEBŐK/V. SZABÓ 2012

Füzesi A./Sebők K./V. Szabó G.: Tiszabura-Ledence. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010* (2012), 377-379.

FYLLINGEN 2006

Fyllingen, H.: Society and the Structure of Violence: A Story Told by Middle Bronze Age Human Remains from Central Norway. Otto, T./Thrane, H./Vandkilde, H. (eds.): Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Aarhus, 2006. 319-329.

G. SZÉNÁSZKY 1970

G. Szénászkzy J.: Csongrád–Homoktanya. *Régészeti Füzetek* 24. (1970) 5.

GAMARRA et al. 2018

Gamarra, B./Howcroft, R./McCall, A./Dani, J./Hajdú, Z./Nagy, E. Gy./D. Szabó, L./Domboróczki, L./Pap, I./Raczky, P./Marcsik, A./K. Zoffmann, Zs. †/Hajdu, T./Feeney, R. N. M./Pinhasi, R.: 5000 years of dietary variations of prehistory farmers in the Great Hungarian Plain. PLoS ONE, 13/5 (2018), 1-20.

GEDL 1964

Gedl, M.: Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej. Kraków, 1964.

GEDL 1964-65

Gedl, M.: Groby szkieletowe w kulturze łużyckiej. Przegląd Archeologiczny. 17 (1964-65) 5-45.

GEDL 1982

Gedl, M.: Frühbronzezeitliche Burgen in Polen. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin – Nitra, 1982. 189-207.

GEDL/SZYBOWICZ 1997

Gedl, M./Szybowicz, B.: Bestattungen in bronzezeitlichen Siedlungen Polens. In: Rittershofer, K-F. (Hrsg.): Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa. Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit in Pottenstein 1990. Espelkamp, 1997. 24-41.

GEERTZ 1960

Geertz, C.: The Religion of Java. Chicago, 1960.

GIMBUTAS 1974

Gimbutas, M.: The Goddesses and Gods of Old Europe 6500-3500 BC. Myths and Cult Images. London, 1982 (1974).

GOWLAND/KNÜSEL 2006

Gowland, R./Knüsel, C. J. (eds.): Social Archaeology of Funerary Remains. Oxford, 2006.

GRANT 1989

Grant, A.: Animals and ritual in Early Britain: the visible and the invisible. Anthropozoologica 3 (1989), 341-355.

GRIEBL/HELLERSCHMID 2013

Griehl, M./Hellerschmid, I.: Menschenknochen und Menschenniederlegungen in Siedlungsgruben der befestigten Höhensiedlung von Stillfried an der March, Niederösterreich: Gängige Praxis der Totenbehandlung in der jüngeren Urnenfelderkultur? In: Müller-Scheeßel, N. (Hrsg.): ‚Irreguläre‘ Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 2. bis 4. Februar 2012. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn, 2013. 327-346.

GUMĂ 1993

Gumă, M.: Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României. – Die Zivilisation der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens. Bibliotheca Thracologica IV. București, 1993.

GUMĂ 1995

Gumă, M.: The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review. *Thracodacica* 16 (1995), 99-138.

HAHNEL 1987

Hahnel, B.: Skelettreste in einer frühbronzezeitlichen Siedlungsgrube in Waidendorf, NÖ. *Fundber. Österreich* 26 (1987), 15.

HANKÓ/KISZELY 2007

Hankó I./Kiszely I.: Szokatlan szokások - Testdíszítések és más biológiai és társadalmi furcsaságok. Budapest, 2007.

HÄNSEL 1976

Hänsel, B.: Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn, 1976.

HANSEN 1994

Hansen, S.: Studien zu den Metaldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 21. Bonn, 1994.

HANNY 1997

H. Hanny E.: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. *Budapest Régiségei* XXXI. (1997), 199-210.

HARDE 2005

Hârde, A.: The emergence of warfare in the Early Bronze Age: the Nitra group in Slovakia and Moravia, 2200-1800 BC. In: Pearson, M. P./Thorpe, I. J. N. (eds.): *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*. BAR IS 1374. Sheffield, 2005. 87-105.

HARDING et al. 2007

Harding, A./Šumberová, R./Knüsel, C./Outram, A. (eds.): *Velim. Violence and Death in Bronze Age Bohemia. The results of fieldwork 1992-95, with a consideration of peri-mortem trauma and deposition in the Bronze Age*. Prague, 2007.

HARTUCHE 2002

Hartuche, N.: *Complexul arheologic Brăilița*, *Bibliotheca Thracologica* 35. Bucuresti, 2002.

HARVIG/RUNGE/LUNDØ 2014

Harvig, L./Runge, M. T./Lundø, M. B.: Typology and function of Late Bronze Age and Early Iron Age cremation graves – a micro-regional case study. *Danish Journal of Archaeology* 3/1 (2014), 3-18.

HELLERSCHMID/PENZ/SAUER 2006

Hellerschmid, I./Penz, M./Sauer, R.: Die urnenfelder-/hallstattzeitliche Wallanlage von Stillfried an der March. Ergebnisse der Ausgrabungen 1969-1989 unter besonderer Berücksichtigung des Kulturwandels an der Epochengrenze Urnenfelder-/Hallstattkultur *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 63. Wien, 2006.

HENDRICKX/VERMEERSCH 2000

Hendrickx, S./Vermeersch, P. M.: Prehistory from the Palaeolithic to the Badarian culture. Oxford, 2000.

HESKE/GREFEN-PETERS 2013

Heske, I./Grefen-Peters, S.: Rückkehr in die Bestattungsgemeinschaft – ‚Zerrupfte‘ Bestattungen der Bronze- und frühen Eisenzeit am Nordharz. In: Müller-Scheeßel, N. (Hrsg.): ‚Irreguläre‘ Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 2. bis 4. Februar 2012. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn, 2013. 289-306.

HILL 1996

Hill, J. D.: The identification of ritual deposits of animals. A general perspective from a specific study of 'special animal deposits' from the Southern English Iron Age. In: Anderson, S./Boyle, K. (eds.): Ritual Treatment of Human and Animal Remains. Oxford, 1996. 17-32.

HODDER 1982

Hodder, I.: Symbols in action. Cambridge, 1982.

HOPPÁL et al. 1990

Hoppál M./Jankovics M./Nagy A./Szemadám Gy.: Jelképtár. Budapest, 1990.

HOWART/JUPP 1997

Howart, G./Jupp, P. C.: The Changing Face of Death. Historical Accounts of Death and Disposal. Basingstoke, 1997.

HRALA et al. 2000

Hrala, J./Šumberová, R./Vávra, M.: Velim: A Bronze Age fortified site in Bohemia. Prague, 2000.

HUTH 1997

Huth, C.: Westeuropäische Horte der Spätbronzezeit. Fundbild und Funktion. Regensburg, 1997. 177-200.

IGNAT 1976

Ignat, M.: Découvertes du Hallstatt thrace dans le département de Suceava. Thraco-Dacica 1 (1976), 99-108.

IGNAT 1978

Ignat, M.: Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț–Dealul Burlei. Suceava 5 (1978), 107-127.

ILON 2001

Ilon, G.: Siedlungswesen und Bestattungssitten in Gőr. Zum Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit. In: Lippert, A. (Hrsg.): Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 78. Bonn, 2001. 243-267.

IRIMIA 1974

Irimia, M.: Cercetările arheologice de la Rasova – Malu Roșu. Raport Preliminar (Cu privire specială asupra Hallstattului în Dobrogea). Pontica 7 (1974), 75-132.

IRIMIA 2003

Irimia, M.: Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag-Kultur – Gemeinschaften betreffend. *Thracia* 15 (2003), 251-268.

IRIMIA/CONOVICI 1993

Irimia, M./Conovici, N.: Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. *Pontica* 26 (1993), 51-114.

ISTVÁNOVITS et al. 2005

Istvánovits E./Almássy K./Jakab A./Gergely B./Scholtz R./Pintye G./Kádas Z.: Nyíregyháza–Oros. Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (2005) 254-255.

JAKAB 1978

Jakab, J.: Intentional Interference on the Skeletons of the Otomani People Found at the Cultic Object in Spišský Štvrtok. *Anthropologie (Brno)* 16 (1978), 139-141.

JAKAB et al. 1999

Jakab, J./Olexa, L./Vladár, B.: Ein Kultobjekt der Otomani-Kultur in Nižná Myšľa. *Slovenská Archeológia* 47/1 (1999), 91-125.

JELÍNEK 1957

Jelínek, J.: Anthropofagie a pohřební ritus doby bronzové na pokladě nálezů z Moravy a z okolních území. *Časopis Moravského Musea* 42 (1957), 85-134.

JESSEE/SKINNER 2005

Jessee, E./Skinner, M., A typology of mass grave and mass grave-related sites. *Forensic Science International* 152 (2005), 55-59.

JOCKENHÖVEL 1996

Jockenhövel, A.: Siedlung, Landschaft und Wirtschaft in Zentralmitteleuropa. In: *The Bronze Age in Europe and the Mediterranean. Colloquia XX-XXII*. Forlí, 1996. 209-222.

JUGĂNARU 1997

Jugănaru, G.: Manifestări timpurii ale primei epoci a fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn – “Mlăjitul Florilor”, jud. Tulcea). In: Simion, G./Jugănaru, G. (eds.): *Actes du Colloque International: Première Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*. Tulcea, 1993 (1997). 103-110.

JUGĂNARU 2005

Jugănaru, G.: *Cultura Babadag I*. Constanta, 2005.

JUGĂNARU/ TOPOLEANU 1994

Jugănaru, G./Topoleanu, F.: Gropi funerare în așezarea hallstattiană de la Niculițel “Cornet” (jud. Tulcea). *Istros* 7 (1994), 71-81.

KACSÓ 1975

Kacsó, C.: Contributions à la connaissance de la culture de Suciú de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș. *Dacia* 19 (1975), 40-68.

KACSÓ 1987

Kacsó, C.: Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciú de Sus-Kultur. *Dacia* 31 (1987), 51-75.

KACSO 2001

Kacsó, C.: Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș. In: Kacsó, C. (Hrsg.): Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare 7.-10. Oktober 1998. Baia Mare, 2001. 231-279.

KALICZ 1960

Kalicz N.: A késő bronzkori felsőszöcsi csoport leletei és kronológiai helyzete. Archeologiai Értesítő 87 (1960) 3-13.

KALICZ 1966

Kalicz N.: Heves megye régészeti emlékei. In: Dercsényi D. – Voit P. (szerk.): Magyarország műemléki topográfiája 7. Heves megye műemlékei 1. Budapest, 1969. 15-40.

KALICZ 1968

Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.u.Z. Budapest, 1968.

KALICZ-SCHREIBER 1981

Kalicz-Schreiber, R.: Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. Slovenská Archeológia 29, 1981, 75-86.

KALICZ-SCHREIBER/KALICZ 1997

Kalicz-Schreiber, R./Kalicz, N.: Die Stiefelgefäße des spätbronzezeitlichen Gräberfeldes von Budapest-Békásmegyer. In: Becker, C./Dunkelmann, M. L./Metzner-Nebelsick, C./Peter-Röcher, H./Roeder, M./Terzan, B. (Hrsg.): Xpovoσ. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernard Hänsel. Espelkamp, 1997. 353-371.

KALMAR 1987

Kalmar, Z.: Contribuții la cunoașterea ritului funerar Hallstattian. Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 38/2 (1987), 166-174.

KAST 1982

Kast, V.: Trauern: Phasen und Chancen des psychischen Prozesses. Stuttgart, 1982. A magyarul megjelent, általam használt kiadás: Kast, V.: A gyász - Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei (ford.: Mérei Vera). Budapest, 2002.

KASTENBAUM 2018

Kastenbaum, R. J.: Death, Society and Human Experience (12th Edition). New York, 2018.

KAŠUBA 2015

Kašuba, M.: Zu postmortalen Behandlungen in der früheisenzeitlichen Saharna-Kultur (10.–9. Jh. v. Chr.) des östlichen Karpatenvorlandes. In: Trefný, M. (ed.): The Early Iron Age in Central Europe. Proceedings of the conference held on the 2nd–4th of July 2015 in Hradec Králové, Czech Republic. Hradec Králové, 2015. 42-59.

KEELEY 1995

Keeley, L.: War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage. New York, 1995.

KEMENCZEI 1963

Kemenczei T.: Adatok Észak-Magyarország késő bronzkori történetéhez. Archeologiai Értesítő 97 (1963), 169-188.

KEMENCZEI 1971

Kemenczei T.: A Gáva kultúra leletei a miskolci múzeumban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 10 (1971), 31-86.

KEMENCZEI 1981

Kemenczei, T.: Das Spätbronzezeitliche Urnengräberfeld von Alsóberecki. Az alsóberecki későbronzkori urnatemető. Folia Archeologia 32 (1981) 69-94.

KEMENCZEI 1982

Kemenczei, T.: Die Gáva-Kultur. In: Gedl, M. (Hrsg.): Südzone der Lausitzer Kultur und die Verbindungen dieser Kulstur mit dem Süden. Kraków-Przemysl, 1982. 275-285.

KEMENCZEI 1984

Kemenczei, T.: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest, 1984.

KEMENCZEI 1989

Kemenczei T.: Koravaskori sírleletek az Alföldről. Folia Archeologia 40 (1989) 55-74.

KEMENCZEI 1996

Kemenczei, T.: Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theissgebiet. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1996, 53-92.

KEMENCZEI/GENITO 1990

Kemenczei, T./Genito, B.: The late bronze age vessels from Gyoma 133 s. e. Hungary. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1990, 113-125.

KIRÁLY 2009

Király Á.: A Gáva-kultúra temetkezéseinek problematikája. Alapszakos záródolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2009. Kézirat.

KIRÁLY 2011

Király Á.: A Gáva-kultúra temetkezései az Alföldön. MA diplomamunka, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest 2011. Kézirat.

KIRÁLY 2012

Király, Á.: A biritual cemetery of the Gáva culture in the Middle Tisza Region and some further notes on the burial customs of the LBA–EIA in Eastern Hungary. In: Marta, L. (ed.): Proceedings of the colloquium “The Beginnings of the First Millennium B.C. in the Tisa Plain and Transylvania. The Gáva culture” — 17th–18th June 2011, Satu Mare. Studii si Comunicari. Ser. Archeologie XXVIII/I. Satu Mare, 2012. 109-132.

KIRÁLY 2013

Király Á.: Újabb adatok az alföldi Gáva-kultúra temetkezéseinek problémájához : birituális temető Tiszabura-Nagy-Ganajos-háton. Tisicum: A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XXII (2013), 31-64.

KIRÁLY 2016

Király Á.: A terminológia halálától a halál terminológiájáig. Megjegyzések a temetkezés fogalmához és a temetkezési ciklus állomásainak nevezéktanához. Tisicum 25 (2016), 83–92.

KIRÁLY et al. 2013

Király, Á./Sebők, K./K. Zoffmann, Zs./Kovács, G.: Early Iron Age 'Mass Graves' in the Middle Tisza Region: Investigation and Interpretation. In: Müller-Scheeßel, N. (Hrsg.): 'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 2. bis 4. Februar 2012. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn, 2013. 307–326.

KIRÁLY/KOÓS/TARBAY 2014

Király, Á./Koós, J./Tarbay, J. G.: Representations of Jewellery and Clothing on Late Bronze Age Anthropomorphic Clay Figurines from North-Eastern Hungary. APULUM 51 (2014) 307-340.

KISS 2012

Kiss, Cs. K.: Záhony – Vasútállomástól délre (KÖH 57523). Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 (2012), 409.

KNÜSEL 2014

Knüsel, C. J.: Crouching in fear: terms of engagement for funerary remains. Journal of Social Archaeology 14/1 (2014), 26-58.

KNÜSEL/OUTRAM/KNIGHT 2007

Knüsel, C./Outram, A./Knight, S.: Chapter 8: A comparison of human and animal deposition at Velim-Skalka through an intergrated approach. In: Harding, A./Šumberová, R./Knüsel, C./Outram, A. (eds.): Velim. Violence and Death in Bronze Age Bohemia. The results of fieldwork 1992-95, with a consideration of peri-mortem trauma and deposition in the Bronze Age. Prague, 2007. 97-136.

KOŁODZIEJSKI 1971

Kołodziejcki, A.: Badiana zespołu osadniczego ludności kultury łużyckiej z okresu późnohalsztackiego w Wicinie, powiat Lubsko, w latach 1966-1969. Sprawozdania Archeologiczne 23 (1971) 93-108.

KOLOZSI 2007

Kolozsi B.: Hajdúdorog, Szállásföld Közép 1. Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 (2007), 208-209.

KOVÁCS 1966

Kovács, T.: Eastern connections of North Eastern Hungary in Late Bronze age. Folia Archeologia 18 (1966), 27-58.

KOVÁCS 1970

Kovács T.: A hajdúbagosi bronzkori temető. Folia Archeologia 21 (1970), 27-47.

KOVÁCS 2012

Kovács, G.: Régészeti talaj-mikromorfológiai jelentés a Pusztataskony – Ledence 01., 550. objektum talajmikromorfológiai mintáiról (mintavétel 2011) – Archaeological soil micromorphological report on the samples of Pusztataskony – Ledence 01., pit Nr. 550. (sampling 2011). Manuscript.

KOVÁCS et al. 2007

Kovács K./Sebők K./V. Szabó G./Váczi G.: Rákóczifalva, Bagi-föld (8/A. lh.). Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 (2007), 261-262.

KRUŠEL'NICKA 1979a

Krušelnicka, L.: Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit. *Acta Archaeologica Carpathica* 19 (1979), 73-96.

KRUŠEL'NICKA 1979b

Krušelnicka, L.: Gräberfeld vom Ende der Bronzezeit in Sopot. *Slovenská Archeológia* 27/2 (1979), 291-319.

KUNT 1987

Kunt E.: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest, 1987.

KÜBLER-ROSS 1969

Kübler-Ross, E.: *On Death and Dying*. New York, 1969.

KYRIAKIDIS 2007

Kyriakidis, E.: The Archaeologies of Ritual. In: Kyriakidis, E. (ed.): *The Archaeology of Ritual*. Los Angeles, 2007. 289-308.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ/TOMÁŠOVÁ 1991

Lamiová-Schmiedlová M./Tomášová, B.: Výskum v Medzanoch. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1989 (1991)*, 62.

LARSSON 2007

Larsson, G.: *Ship and Society. Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Uppsala, 2007.

LASCU 2010

Lascu, I. A.: Contribuții la cunoașterea primei epoci a fierului în spațiul intracarpatic al României. Descoperirile arheologice de la Alba Iulia „Dealul Furcilor – Monolit”. PhD kézirat. Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, 2010.

LÁSZLÓ 1973

László, A.: Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 24/4 (1973), 575-609.

LÁSZLÓ 1986

László, A.: Grupul Tămăoani. Asupra orizontului hallstattian cu ceramică incizată din Moldova. *Memoria Antiquitatis* 12-13 (1986), 65-77.

LÁSZLÓ 1994

László, A.: Începuturile epocii fierului la est de Carpați. *Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei. – Die Anfänge der Eisenzeit im Ostkarpatenram. Die Gáva-Holihrad – und Corlăteni-Chișinău-Kultur im Gebiet der Moldau. Bibliotheca Thracologica VI*. București, 1994.

LÁSZLÓ 2006

László, A.: Sur les coutumes funéraires des populations du Bas-Danube au début de l'Âge du Fer. In: Lungu, V./Simion, G./Topoleanu, F. (eds.): *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer)*. Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire. Tulcea, 2006. 105-116.

LÁSZLÓ 2013

László, A.: Leben mit den Toten? Über die kulturelle und chronologische Lage der früheisenzeitlichen Siedlung und Körperbestattung von Vlaha. Ser. Archeologie XXIX/I. Satu Mare, 2013. 255–267.

LAUERMANN 1997

Laueremann, E.: Sonderbestattungen im Bereich einer frühbronzezeitlichen Siedlung in Unterhautzentel, NÖ. In: Rittershofer, K-F. (Hrsg.): Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa. Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit in Pottenstein 1990. Espelkamp, 1997. 42-46.

LÉVI-STRAUSS 1969

Lévi-Strauss, C.: *The Elementary Structures of Kinship*. London, 1969.

LEVIȚKI 1985

Levițki, O.: Pogrebenie rannego železnogo veka u. Gansk, Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v 1981 (1985), 125-128.

LEVIȚKI 1994a

Levițki, O.: *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați. – La culture du Hallstatt cannelé à l'est de Carpathes*. Bibliotheca Thracologica VII. București, 1994.

LEVIȚKI 1994b

Levițki, O.: Grupul Holercani – Hansca, aspectul pruto-nistean al complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată. In: Roman, P./Alexianu, M. (eds): *Relations Thracō – Illyro – Helléniques*. Bucuresti, 1994. 219-256.

LEVY 1982

Levy, J.: *Social and religious organisation in Bronze Age Denmark: an analysis of ritual hoard finds*. BAR IS 124. Oxford, 1982.

LEWIS 1980

Lewis, G.: *Day of shining red: an essay on the understanding of ritual*. Cambridge, 1980.

LIPPERT 2001

Lippert, A. (Hrsg.): *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 78. Bonn, 2001.

LOUWE-KOOIJMANS 1993

Louwe-Kooijmans, L. P.: *An Early/Middle Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 26 (1993), 1-20.

MAKKAY 1983

Makkay, J.: *Foundation sacrifices in Neolithic houses of the Carpathian Basin*. *Valcamonica Symposium III*, 1979. Capo di Ponte, 1983. 157-167.

MAKKAY 1986

Makkay, J.: *Bauopfer in der Lengyel-Kultur und seine Beziehungen zu den Bauopferformen der Körös-Kultur und der Linienbandkeramik*. In: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur, Nové Vozokany, 5-9 Nov. 1984*. Nitra – Wien, 1986.

MAKOLDI 2007

Makoldi Miklós: Pácin – Alsókenderszer. Pataki Régészeti Híradó 2007.

http://www.spatak.hu/spatak/index.php?option=com_content&task=view&id=40&Itemid=2 – Utolsó hozzáférés: 2014. április 20.

MAN/ELLIS 1932

Man, E. H./Ellis, A. J.: The Aboriginal Inhabitants of the Andaman Islands. London, 1932.

MARTA 2012

Marta, L. (ed.): Proceedings of the colloquium “The Beginnings of the First Millennium B.C. in the Tisa Plain and Transylvania. The Gáva culture” — 17th–18th June 2011, Satu Mare. Studii si Comunicari. Ser. Archeologie XXVIII/I. Satu Mare, 2012.

MARTIN 1996

Martin, D. P.: On the Cultural Ecology of Sky Burial on the Himalayan Plateau. East and West, 46 (3–4), 353–370. Roma, 1996.

MARTOCCHIO 1985

Martocchio, B. C.: Grief and bereavement: Healing through the hurt. Nursing Clinics of North America 20/2 (1985), 327-341.

MBITI 1969

Mbiti, J. S.: African Religion and Philosophy. London – Nairobi, 1969.

MCCALL et al. in press

McCall, A./Gamarra, B./Duffett Carlson, K. S./Balassa, T./Bernert, Zs./Csányi, M./Cséki, A./Czifra, Sz./Domboróczki, L./Endrődi, A./Hellebrandt, M./Horváth, A./Istvánovits, E./Király, Á./Kiss, K./Koós, J./Kovács, P./Köhler, K./Molnár, E./Pálfi, Gy./Tárnoki, J./K. Zoffmann, Zs. †/Szeniczey, T./Dani, J./Hajdu, T./Pinhasi, R.: The Dietary Patterns of Bronze and Iron Age Populations of the Great Hungarian Plain. In press.

MEDOVIĆ 1978

Medović, P.: Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju - Die relative Chronologie der Siedlungen der älteren Eisenzeit im jugoslawischen Donaugebiete. Dissertationes et Monographiae 22. Beograd, 1978.

MEDOVIĆ 1988

Medović, P.: Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba u Vojvodini. Novi Sad, 1988.

MEDOVIĆ 1989

Medović, P.: Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini. – Kannelierte Keramik der Übergangsperiode in der Wojvodina. Rad vojvodjanskih muzeja 31 (1989), 45-57.

MELJUKOVA 1961

Meljukova, A. I.: Kul'tury predskifskogo perioda v lesostepnoj Moldavii. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 96 (1961), 5-52.

METCALF 1987

Metcalf, P.: Wine of the Corpse: Endocannibalism and the Great Feast of Dead in Borneo. Representations No. 17, Special Issue: The Cultural Display of the Body (Winter, 1987). 96-109.

METZNER-NEBELSICK 2010

Metzner-Nebelsick, C.: Aspects of Mobility and Migration in the Eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas in the Early Iron Age (10th-7th centuries BC). In: Dziegielewski, K./Przybyła, M. S./Gawlik, A.(eds.): Migration in Bronze and Iron Age Europe. Kraków, 2010. 121-151.

MEYN 1982

Meyn, W.: Bestattungswesen und Bevölkerungsbewegungen in Nord-Nigeria. Hohenschäftlann, 1982.

MICHEL é. n.

Michel, H.: The Open-air Sacrificial Burial of the Mongols.

<http://userpage.fu-berlin.de/corff/im/Texte/burial.html> – Utolsó hozzáférés: 2016. november 6.

MILLER/TILLEY 1984

Miller, D./Tilley, C.: Ideology, Power and Prehistory: an introduction. In: Miller, D. – Tilley, C. (eds.): Ideology Power and Prehistory. Cambridge, 1984. 1-15.

MIZUNO/TENPA 2015

Mizuno, K./Tenpa, L.: Himalayan Nature and Tibetan Buddhist Culture in Arunachal Pradesh, India: A Study of Monpa. London, 2015.

MOLNÁR et al. 2013a

Molnár, M./Rinyu, L./Veres, M./Seiler, M./Wacker, L./Synal, H-A.: EnvironMICADAS: a mini 14C AMS with enhanced Gas Ion Source Interface in the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (HEKAL), Hungary. Radiocarbon, Vol 55/2-3 (2013), 338–344.

MOLNÁR et al. 2013b

Molnár, M./Janovics, R./Major, I./Orsovszki, J./Gönczi, R./Veres, M./Leonard, A-G./Castle, S-M./Lange, T-E./Wacker, L./Hajdas, I./Jull, A-J-T.: Status report of the new AMS 14C sample preparation lab of the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (Debrecen, Hungary). Radiocarbon, Vol 55/2-3 (2013), 665–676.

MOZSOLICS 1960

Mozsolics, A.: Der Tumulus von Nyírkarász-Gyulaháza. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 12 (1960), 113-123.

MOZSOLICS 1973

Mozsolics, A.: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Budapest, 1973.

MULLIN 1998

Mullin, G. H.: Living in the Face of Death: The Tibetan Tradition. New York, 1998.

MUSTAFA/ABU TAYEH 2014

Mustafa, M. H./Abu Tayeh, S. N.: Comments on Bedouin funeral rites in the writings of western travellers and explorers from the late 19th and early 20th centuries. Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 14/1 (2014). 51-63.

NAGY 2007

Nagy M.: Késő bronzkori településrészlet Nyíregyházán. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 49 (2007), 121-159.

NAROŻNA-SZAMAŁEK 1986

Narożna-Szamałek, D.: Osada ludności kultury łużyckiej w Kruszwicy, stanowisko K-2/4. *Fontes Arch. Posnanienses* 35 (1986), 103-132.

NÉMETI 1984

Németi, I.: Descoperiri de la începutul Hallstattului în zona Careiului. *Studii și comunicări Satu Mare* 5-6, 1981-1982 (1984), 45-57.

NÉMETI 1990

Németi, I.: Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 41 (1990), 19-54.

NÉMETI 1997

I. Németi, Descoperirile arheologice de la Lazuri-“Lubi-tag” (jud. Satu Mare) din anii 1995-1996. *Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă* 2 (1997), 78-86.

NICIC 2006

Nicic, A.: Contribuții la geneza Hallstattului Tracic timpuriu în spațiul Carpato–Danubiano–Pontic. Autoreferat al tezei de doctor în istorie. Chișinău, 2006.
http://www.cnaa.md/files/theses/2006/4268/andrei_nicic_thesis.pdf – Utolsó hozzáférés: 2009. május 13.

NORDIN é. n.

Nordin, K.: Native American Religion.
<http://www.deathreference.com/Me-Nu/Native-American-Religion.html> (Encyclopedia of Death and Dying) – Utolsó hozzáférés: 2016. november 9.

OLSEN/SHIPMAN 1994

Olsen, S./Shipman, P.: Cutmarks and peri-mortem treatment of skeletal remains on the Northern Plains. In: Owsley, D. W./Jantz, R. L. (eds.): *Skeletal biology in the Great Plains: Migration, Warfare, Health and Subsistence*. Washington, 1994. 377-387.

ORAVECZ 2007

Oravec H.: Tiszabő, Galamb-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006* (2007), 297-298.

ORSCHIEDT 1999

Orschiedt, J.: Manipulationen an menschlichen Skelettresten. Taphonomische Prozesse, Sekundärbestattungen oder Kannibalismus. *Urgeschichtliche Materialhefte* 13. Tübingen, 1999.

ORYWAL 2002

Orywal, E.: *Krieg oder Frieden. Eine vergleichende Untersuchung kulturspezifischer Ideale - der Bürgerkrieg in Belutschistan/Pakistan*. Berlin, 2002.

OSGOOD 2005

Osgood, R.: The Dead of Tormarton: Bronze Age Combat Victims? In: Pearson, M. P./Thorpe, I. J. N. (eds.): Warfare, Violence and Slavery in Prehistory. BAR IS 1374 (2005). Sheffield, 2005. 331-340.

OTTO et al. 2006

Otto, T./Thrane, H./Vandkilde, H. (eds.): Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Aarhus, 2006.

P. BARNA 1996

P. Barna J.: A lengyeli kultúra tömegsírja Esztergályhorvátiban. The Common Grave of the Lengyel Culture in Esztergályhorvát. Zalai Múzeum 6 (1996), 149-160.

PALINCAŞ 2006

Palincaş, N.: Contacts with the Aegean and their Social Impact in the Late Bronze Age in the Lower Danube. Aegaeum 27 (2006), 231-237.

PANKAU 2004

Pankau, C.: Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaş/Siebenbürgen. UPA 109. Bonn, 2004.

PÁSTOR 1958

Pástor, J.: Luzické popolnicové pole v Partizánskom (Das Lausitzer Urnengräberfeld in Partizánske). Slovenská Archeológia 6.1. (1958), 82-98.

PATAY 1976

Patay, P.: Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát. Folia Archeologia 27 (1976), 193-207.

PEARSON/THORPE 2005

Pearson, M. P./Thorpe, I. J. N. (eds.): Warfare, Violence and Slavery in Prehistory. BAR IS 1374 (2005). Sheffield, 2005.

PETER-RÖCHER 2007

Peter-Röcher, H.: Gewalt und Krieg im prähistorischen Europa. Beiträge zur Konfliktforschung auf der Grundlage archäologischer, antropologischer und ethnologischer Quellen. UPA 143. Bonn, 2007.

PETRES 1972

Petres, É.: Celtic animal and human sacrifices. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 24 (1972), 365-383.

PILLING 1999a

Pilling J.: A halál és a haldoklás kultúranropológiája. Budapest, 1999.

PILLING 1999b

Pilling J.: A haldoklás és a gyász pszichológiája. Budapest, 1999.

PILLING 2001

Pilling J.: Tanatológia – támasznyújtás a haldoklás és a gyász során. In: Füredi J./Németh A./Tariska P. (szerk.): A pszichiátria magyar kézikönyve (2. bővített kiadás). Budapest, 2001. 825-832.

PILLING 2003

Pilling J. (szerk.): Gyász. Budapest, 2003.

PILLING 2010a

Pilling J. (szerk.): A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája. Budapest, 2010.

PILLING 2010b

Pilling J.: A gyász lélektana és a gyászolók segítése. In: Pilling J. (szerk.): A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája. Budapest 2010, 177-187.

PLEINEROVÁ/OLMEROVÁ 1958

Pleinerová, I./Olmerová, H.: Halštatské nálezy ze Somotorské hory. – Hallstattfunde von der Somotorska hora. Slovenská Archeológia 6 (1958), 109-119.

POLCZ 2005

Polcz A.: Együtt az eltávozottal. Pécs, 2005.

PROTHERO 2001

Prothero, S.: Purified by Fire: A History of Cremation in America. Berkeley, 2001.

RACZKY 1974

Raczky P.: A lengyeli-kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. Archeologiai Értesítő 101 (1974), 185-210.

RAKITA/BUIKSTRA 2005

Rakita, G./Buikstra, J.: Introduction. In: Rakita, G./Buikstra, J./Beck, L./Williams, S. (Eds.), Interacting with the Dead: Perspectives on Mortuary Archaeology for the New Millennium. Gainesville, 2011. 1-11.

RANDO 1984

Rando, T.: Grief, Dying, and Death: Clinical Interventions for Caregivers. Champaign, 1984.

RÁTAI 2007

Rátaí J.: Úrvacsora. A kannibalizmus kultúrtörténete napjainkig. Budapest, 2007.

REBAY-SALISBURY/SØRENSEN/HUGHES 2010

Rebay-Salisbury, K./Sørensen, M. L. S./Hughes, J. (eds.), Body Parts and Bodies Whole. Changing relations and meanings. Oxford, 2010.

RENFREW 1986

Renfrew, C.: The Archaeology of Cult. The Sanctuary of Philakopi. London, 1986.

RENFREW 1994

Renfrew, C.: The Archaeology of Religion. In: Renfrew, C./Zubrow, E. B. W. (eds.): The Ancient Mind. Cambridge, 1994. 47-54.

RENFREW 2007

Renfrew, C.: The Archaeology of Ritual. In: Kyriakidis, E. (ed.): The Archaeology of Ritual. Los Angeles, 2007. 109-122.

REYNOLDS et al. 2015

Reynolds, T./Winogard, B. M./Baumeister, R. F./Maner, J. K.: The long goodbye: A test of grief as a social signal. *Evolutionary Behavioral Sciences* 9/1 (2015), 20-42.

RICHARDS/THOMAS 1984

Richards, C./Thomas, J.: Ritual activity and structured deposition in Later Neolithic Wessex. In: Bradley, R./Gardiner, J. (eds.): *Neolithic studies: a review of some current research*. BAR BS 133. Oxford, 1984. 189-218.

RINGER/SZÖRÉNYI 2008

Ringer I./Szörényi G. A.: Újabb régészeti kutatások eredményei a Bodroghözben. In: Tuba Zoltán (szerk.): *Bodroghöz (A magyarországi Bodroghöz tájmonográfiája)*. Gödöllő–Sárospatak 2008, 331–337.

RITTERSHOFER 1997

Rittershofer, K-F. (Hrsg.): *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*. Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit in Pottenstein 1990. Espelkamp, 1997.

ROTH 1907

Roth, W. E.: North Queensland Ethnography. *Bulletin No. 9*. Burial ceremonies, and disposal of the dead. *Records of the Australian Museum* 6/5 (1907), 365–403.

SCHIFFER 1976

Schiffer, M.: *Behavioral archaeology*. New York, 1976.

SCHIFFER 1987

Schiffer, M.: *Formation processes of the archaeological record*. Albuquerque, 1987.

SCHULTING 2008

Schulting, R. J.: War without warriors? The nature of interpersonal conflict before the emergence of formalised warrior élites. Draft paper for the session: The experiential role of violence and combat in the creation of social identities. Sixth World Archaeological Congress 29 June - 4 July 2008, Dublin.

<http://violenceprehistory.blogspot.com/search/label/Schulting%20-%20Rick%20J> – Utolsó hozzáférés: 2010. május 12.

SIMION 2003

Simion, G.: Situl hallstattian de la Revărsarea – Tichilești, in *Culturi Antice în zona Gurilor Dunării*. *Preistorie și Protoistorie I* (2003), 99-114.

SÎRBU 1994

Sîrbu, V.: Sacrificii umane și practici funerare insolite în arealul tracic în Hallstatt și La Tène. *Istros* 7 (1994), 83-120.

SÎRBU 2003

Sîrbu, V.: *Arheologia funerară și sacrificiile: o terminologie unitară*. *Funerary archaeology and sacrifices: an unifying terminology*. Brăila, 2003.

SÎRBU/AILINCĂI 2005

Sîrbu, V./Ailincăi, S.-C.: Jijila, com. Jijila, jud. Tulcea, CCA. *Campania 2004* (2005), 202-203.

SÎRBU/PANDREA 1994

Sîrbu, V./Pandrea, S.: Cercetările arheologice de la Siliștea, jud. Brăila. Istros 7 (1994), 27-62.

SMIRNOVA 1974

Smirnova, G. I.: Complexele de tip Gáva-Holíhrady – o comunitate cultural-istorică. Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 25.3 (1974) 359-380.

SMIRNOVA 1976

Smirnova, G. I.: Gavszkogo-golidradszkij krug pamjatnyikov vasztočna-karpatskogo bassejna. ASGE 17 (1976), 18-34.

SÖRRIES/KNÖLL 2005

Sörries, R./Knöll, S.: Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur. Braunschweig, 2005.

SPERBER 2006

Sperber, L.: Bronzezeitliche Flussdeponierungen aus dem Altrhein bei Roxheim, Gde. Bobenheim-Roxheim, Lkr. Ludwigshafen – Ein Vorbericht. Archäologische Korrespondenzblatt 36 (2006) 195-214.

SPRAGUE 1968

Sprague, R.: A Suggested Terminology and Classification for Burial Description. American Antiquity 33/4 (1968). 479-485.

SPRAGUE 2005

Sprague, R.: Burial Terminology: A Guide for Researchers. Lanham, 2005.

STAPEL 1999

Stapel, A.: Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich. Altdorf-Römerfeld und Altheim, Landkreis Landshut. Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 3. Münster, 1999.

STRABÓN

Strabón: Geógraphika. Fordította: Földi József. Budapest, 1977.

STROEBE/SCHUT 1999

Stroebe, M./Schut, H.: The dual process model of coping with bereavement: rationale and description. Death Studies 23/3 (1999), 197-224.

STROEBE/SCHUT 2016

Stroebe, M./Schut, H.: Overload: A missing link in the Dual Process Model? Omega : journal of death and dying 74/1 (2016), 96-109.

STUHLÍKOVÁ et al. 1985

Stuhlíková, J./Stuhlík, S./Stloukal, M.: Ein Věteřov-Massenbegräbnis aus Velké Pavlovice. Anthropologie (Brno) 23 (1985), 51-68.

SZABÓ 2004

Szabó G.: Ásatási megfigyelések és kísérleti régészeti adatok a hamvasztásos temetkezésekhez. In: MOMOS III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének

konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely – Bozsok, 2002. október 7-9. Szombathely, 2004. 441-458.

SZÉKELY 1966

Székely, Z. Așezări din prima vîrstă a fierului in sud-estul Transilvaniei. Sf. Gheorghe – Brasov, 1966.

SZILVÁSSY/KRITSCHER/HAUSER 1988

Szilvássy, J./Kritscher, H./Hauser, G.: Eine urnenfelderzeitliche Mehrfachbestattung in Stillfried an der March, Nö. In: Stillfried Archäologie – Anthropologie. Veröff. d. Mus. – für Ur- und Frühgeschichte. Stillfried Sonderband 3 (1988). 9-76.

SZOLNOKI 2007

Szolnoki L.: Balmazújváros, Tömöri-tanya II. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 (2007), 156.

SZÖRÉNYI 2007

Szörényi G. A.: Régészeti kutatások a cigándi árvízi tározó területén I. (Pácin – Alharaszt). Pataki Régészeti Híradó I/2. (2007), 3-6.

http://www.spatak.hu/spatak/download/I_evf_2_szam.pdf – Utolsó hozzáférés: 2013. november 11.

TÁRKÁNY SZŰCS 1981

Tárkány Szűcs E.: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.

TARLOW/NILSSON STUTZ 2013

Tarlow, S./Nilsson Stutz, L.: The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial. Oxford, 2013.

TASIĆ 1962

Tasić, N.: Nacelje kulture nolja urnama u istočnom gemi Szrema. – Siedlungen der Urnenfelderkulturen in östlichen Teile Syrmians. Rad vojvođanskih muzeja 11 (1962), 127-145.

TASIĆ 1972

Tasić, N.: An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava. Archaeologia Iugoslavica XIII (1972), 27-38.

TASIĆ 1976

Tasić, N.: Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi — istraživanja 1969–1971 god. Rad vojvođanskih muzeja, 21/22 (1976), 99–123.

TERŽAN 2005

Teržan, B.: Metamorphose – eine Vegetationsgottheit in der Spätbronzezeit. In: Horejs, B./Jung, R./Kaiser, E./Teržan, B. (Hrsg.): Interpretationsraum Bronzezeit. B. Hänsel von seinen Schülern gewidmet. UPA 121. Bonn, 2005. 241-261.

THOMPSON 2015

Thompson, T.: The Archaeology of Cremation. Burned Human Remains in Funerary Studies. Oxford, 2015.

THORPE 2006

Thorpe, I. J. N.: Fighting and Feuding in Neolithic and Bronze Age Britain and Ireland. In: Otto, T./Thrane, H./Vandkilde, H. (eds.): Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Aarhus, 2006. 141-165.

THRANE 2006

Thrane, H.: Warfare, Rituals, and Mass Graves: An Introduction. In: Otto, T./Thrane, H./Vandkilde, H. (eds.): Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Aarhus, 2006. 275-280.

TIHELKA 1969

Tihelka, K.: Velatice Culture Burials at Blučina. Prague, 1969.

TÓTH/MARTA 2005

Tóth, K./Marta, L.: Gefäßdepot der Felsőszócs/Suciu de Sus-Kultur in Nyírmada-Vályogvető. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 47 (2005), 107-143.

TROGMAYER 1963

Trogmayer, O.: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XV (1963), 85-122.

TYSON 2013

Tyson, P.: Madagascar: The Eight Continent. Chalfont St. Peter, 2013.

UBELAKER 1974

Ubelaker, D. H.: Reconstruction of Demographic Profiles from Ossuary Skeletal Samples. A Case Study from the Tidewater Potomac. Smithsonian Contribution to Anthropology 19. Washington D. C., 1974.

URÁK/MARTA 2011

Urák, M./Marta, L.: Human Remains of the Late Bronze Age Settlements in the Upper Tisza Area – New Researches and New Evidence. In: Berecki, S./Németh, R. E./Rezi, B. (eds.): Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Târgu Mureş, 2011. 155-162.

URAY-KÖHALMI 2001

Uray-Kóhalmi K.: A búcsú fokozatai. In: Pócs É. (szerk.): Lélek, halál, túlvilág: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest, 2001. 19-25.

V. SZABÓ 1996

V. Szabó G.: A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica II (1996), 9-109.

V. SZABÓ 1999

V. Szabó G.: A bronzkor Csongrád megyében. Múzeumi Füzetek Csongrád 2 (1999), 51-78.

V. SZABÓ 2002

V. Szabó G.: Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéhez. A proto Gáva-periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken. PhD értekezés. Budapest, 2002. Kézirat.

V. SZABÓ 2004

V. Szabó G.: A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica X (2004), 81-113.

V. SZABÓ 2017

V. Szabó G.: A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbekerülésének időszakában. In: V. Szabó G./Bálint M./Váczi G. (szerk.): A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere. Studia Oppidorum Haidonicalium XIII. Budapest-Hajdúböszörmény, 2017. 231-278.

VÁCZI 2010

Váczi G.: Tiszabura, Bónis-hát, Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (2010), 366-367.

VALLA 1998

Valla, F. R.: Natufian seasonality? A guess. In: Rocek, T. R./Bar-Yosef, O. (eds.): Seasonality and Sedentism: Archaeological Perspectives from Old and New World Sites. Peabody Museum Bulletin 6 (1998), 93-108.

VASILIEV/ALDEA/CIUGUDEAN 1991

Vasiliev, V./Aldea, I./Ciugudean, H.: Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac. Cluj-Napoca, 1991.

VEIT 1996

Veit, U.: Studien zum Problem der Siedlungsbestattung im europäischen Neolithikum. Münster – New York, 1996.

VEIT 2013

Veit, U.: 'Sonderbestattungen': Vorüberlegungen zu einem integrierten Ansatz ihrer Erforschung. In: Müller-Scheeßel, N. (Hrsg.): 'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 2. bis 4. Februar 2012. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn, 2013. 11-24.

VELIAČIK 1983

Veliačik, L.: Die Lausitzer Kultur. Nitra, 1983.

VILACA 2000

Vilaca, A.: Relations between Funerary Cannibalism and Warfare Cannibalism: The Question of Predation. Ethnos 65/1 (2000), 83-106. Oxford.

VLČEK/KUKLA 1959

Vlček, E./Kukla, J.: Halštatské kultovní masky z lidských lebek z Hraškovy jeskyně z Kilenc-fa v Jihoslovenském krasu. Památky Archeologické 50 (1959), 507-556.

VOGT 1989

Vogt, H. J.: Der jungbronzezeitliche Opferplatz von Zauschwitz, Ot v. Weideroda, Kr. Borna. In: Schlette, F./Kauffmann, D. (hrsg.): Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Berlin, 1989. 241-244.

VUKMANOVIĆ 1983

Vukmanović, M.: Novi nalazi fibule tipa „Peschiera” na Djerdapu. – New finds of the „Peschiera” fibulas in the Iron Gate. Zbornik radova Narodnog muzeja Beograd 11 (1983), 43-47.

VULPE 2008

Vulpe, A.: Zu den Grabsitten der älteren Hallstattzeit in Rumänien. In: Verse, F./Knoche, B./Graefe, J./Hohlbein, M./Schierhold, K./Siemann, C./Uckelmann, M./Woltermann, G. (Hrsg.): Durch die Zeiten...: Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 28. Leidorf, 2008. 269-273.

WAIT 1985

Wait, G.: Ritual and religion in Iron Age Britain. BAR BS 149. Oxford, 1985.

WEISS-KREJCI 2005

Weiss-Krejci, E.: Excarnation, evisceration, and exhumation in medieval and post-medieval Europe. In: Rakita, G./Buikstra, J./Beck, L./Williams, S. (eds.): Interacting with the Dead: Perspectives on Mortuary Archaeology for the New Millennium. Gainesville, 2011. 155-172.

WEISS-KREJCI 2011

Weiss-Krejci, E.: The Formation of Mortuary Deposits. Implications for Understanding Mortuary Behaviors of Past Populations. In: Agarwal, S. C./Glencross, B. A. (eds.): Social Bioarchaeology. Chichester, 2011. 68-106.

WILSON 1981

Wilson, C. E.: Burials Within Settlements in Southern Britain During the Pre-Roman Iron Age. Bulletin of the London University Institute of Archaeology 19 (1981), 127-169.

WILSON 1992

Wilson, B.: Considerations for the identification of ritual deposits of animal bones in Iron Age pits. International Journal of Osteoarchaeology 2 (1992), 341-349.

WINKLER/SCHWEDER 1991

Winkler, E. M./Schweder, B.: Die Skelette aus der frühbronzezeitlichen Siedlungsgrube von Kettlasbrunn. Noe.: Kriminalfall, Hinrichtung, Menschenopfer oder soziales Aussenseitertum? Archeologia Austriaca 75 (1991), 79-105.

WOLF/SIMONYI 1995

Wolf M./Simonyi E.: Előzetes jelentés az M3-as autópálya 10. lelőhelyének feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 11 (1995), 5-32.

WOLF/SIMONYI 1997

Wolf M./Simonyi E.: Mezőkeresztes-Cethalom: Kora népvándorláskori temető az V–VI. századból / Gepidic cemetery at Mezőkeresztes-Cethalom. In: Raczky P./Kovács T./Anders A. (szerk.): Utak a múltba / Path into the Past. Budapest, 1997. 128–132, 193.

WYLIE 1965

Wylie, T. V.: Mortuary Customs at Sa-Skya, Tibet. Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 25 (1965), 229–242.

ZAHARIA 1965

Zaharia, E.: Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. *Dacia* 9 (1965), 83-104.

ZALAI-GAÁL 1984

Zalai-Gaál I.: Neolitikus koponyakultusz és emberáldozat leletek Tolna megyéből. (Neolithische Schädelbestattungs- und Menschenopfer-Funde aus dem Komitat Tolna, SW-Ungarn). *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 12 (1984), 3-42.

ZOFFMANN 1997

K. Zoffmann, Zs.: Anthropologische Charakteristik der Bevölkerung der früheisenzeitlichen Bosut-Kultur aufgrund des Kollektivgrabes von Gomolava. *Balkanica* 28 (1997), 249–257.

ZOFFMANN 1998

K. Zoffmann, Zs.: Anthropological finds from the Vajuga-Pesak site. In: Popović, P./Vukmanović, M.: *Vajuga-Pesak, Early Iron age cemetery. Đerdapske sveske, Posebna izdanja* 3 (1998), 65-68.

ZOFFMANN 2001

K. Zoffmann, Zs.: Anthropological remains from the Urnfield Period site of Górkápolnadomb. In: Lippert, A. (Hrsg.): *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 78. Bonn, 2001. 269-270.

ZOFFMANN 2006

K. Zoffmann Zs.: A bronzkori Füzesabonyi kultúra Polgár határában feltárt három temetőjének előzetes antropológiai ismertetése – A preliminary anthropological review of three cemeteries of the Füzesabony Culture explored near Polgár. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve LXXIX* (2006), 33-41.

ZOFFMANN 2007

K. Zoffmann Zs.: A Hajdú-Bihar megyei legújabb régészeti ásatásokról származó őskori embertani leletek – Prehistoric human finds from recent archaeological excavations in Hajdú-Bihar county. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve LXXX* (2007), 45-52.

ZOFFMANN 2008

K. Zoffmann Zs.: A késő-bronzkori Kytice kultúra embertani leletei Ludas-Varjú dűlő lelőhelyről. *Agria: Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XLIV* (2008), 17-35.

ZOFFMANN 2009

K. Zoffmann, Zs.: Biostatistical data on the origin of Bronze Age ethnic groups in the Carpathian Basin. – Biostatistikai adatok a Kárpát-medence területén élt bronzkori népcsoportok eredetének kérdéséhez. *Tisicum* 19 (2009), 493-503.

ZOFFMANN 2012

K. Zoffmann, Zs.: Anthropological material dated to the Gáva culture from the archaeological site Tiszabura–Nagy-Ganajos-hát. In: Marta, L. (ed.): *Proceedings of the colloquium “The Beginnings of the First Millennium B.C. in the Tisa Plain and Transylvania. The Gáva culture” — 17th–18th June 2011, Satu Mare. Studii si Comunicari. Ser. Archeologie XXVIII/I. Satu Mare, 2012. 133-134.*

ZOFFMANN 2013

K. Zoffmann Zs.: A Gáva-kultúra embertani leletei Tiszabura – Nagy-Ganajos-hát lelőhelyről. Tisicum: A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XXII (2013), 251-252.

Rövidítések:

MTA 1962/VI.A

RNL 1925/XVIII.

ÚML 1962/6.

Magyar Nyelv Értelmező Szótára VI. kötet (Sz-Ty). Budapest.

Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XVIII. kötet (Tarján – Vár). Budapest.

Új Magyar Lexikon 6 (S-Z). Budapest, 1962.

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: **Király Ágnes**

MTMT-azonosító: **10043345**

A doktori értekezés címe és alcíme: **Településen belül előkerült emberi maradványok a késő bronzkori - kora vaskori (Reinecke BD - HB3) Északkelet-Magyarországon**

DOI-azonosító: **10.15476/ELTE.2019.229**

A doktori iskola neve: **Történelemtudományi Doktori Iskola**

A doktori iskolán belüli doktori program neve: **Régészet Doktori Program**

A témavezető neve és tudományos fokozata: **Dr. Kalla Gábor PhD, tanszékvezető habil. egyetemi docens, Dr. V. Szabó Gábor PhD, habil. egyetemi docens**

A témavezető munkahelye: **ELTE BTK Régészettudományi Intézet**

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Vác, 2019. szeptember 8.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása